

ҚОСЫЛ ОМАРОВ

ТУҒАН ЕЛ
ҚҰШАҒЫНДА

Қосыл Омаров



ТУҒАН ЕЛ ҚҰШАҒЫНДА
(деректі хикаят)



Петропавл қаласы
2003 ж.

Редактор: Бақыт Мұстафин

Қосыл Омаровтың есімі республикамызға кең таныс. Республикалық баспасөзде нағыз көкейтесті тақырыпты қозғаған мақалалары жиі шығып жүр. Солтүстік өңірдегі қазақ тілінің мүшкіл халы, Сегіз сері, Қожаберген жырау сынды ірі тұлғалардың шығармалары туралы жазған ой толғаулары қалың оқырман тарапынан жылы лебізге ие болды.

«Туған ел құшағында» хикаяты автордың проза жанрында қалам тартқан тұңғыш туындысы. Мұнда өз басынан өткен өмір жолының біраз көріністері көркем баяндалады. Оқиға соғыстан кейінгі жылдары ауыл баласының орта мектептің соңғы сыныптарын Алматыдағы №18 орта мектепте аяқтауы, жоғары оқу орнына түсуі, оны бітіріп туған ел құшағына Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданына оралуы төңірегінде өрбіп, тың игерудің басталуына ұласады.

Хикаятта өмірде бар адамдар, болған оқиғалар баяндалады. Қаламгер қиялымен кейбір кейіпкерлер аты өзгертілген. Сонау тыңға шабуыл басталған жылдардың қызғылықты суреттері оқырманын бей-жай қалдырмайды, құнарлы да көркем тілмен жеңіл оқылады. Кітап қалың оқырманға арналған.

ISBN 5-7667-9993-4

© Қосыл Омаров

ОТТЫ ЖЫЛДАРДА

1941 жылдың маусым айы. Петропавлдағы мұғалімдер училищесін (техникум) бітірген ағам Қиналған бірер жыл көрші ауылда мұғалім болып істеді де, биыл сұранып өзіміздің мектебімізге жолдама алып келіпті. Бір жеті өтпей-ақ әке-шешесі құлақ етін жеді ме, әлде өзі де үй болатын жасқа жеткенін сезінді ме, әкесінің көк биесін сәнді қорабы бар арбаға жекті де қасына мені алып, аудандағы бойжетіп отырған қыздары бар деген ауылдарды аралауға жолға шықты.

Биылғы жаз ыстық, аспан айналып жерге түскендей. Бүгін де солай болатын түрі бар. Көк аспанда шөкімдей де бұлт жоқ. Үф етіп бетінді сипап өтетін самал жел де тына қалыпты. Күннің аптабына ұрынбайық деп ерте шыққанымыз қандай жақсы болған.

Шіркін, осы солтүстіктің арайлап атқан таңын, жер жүзіне шашырата шашқан нұрын жырлаған ақындар, суретін салған қылқалам шеберлері аз болған жоқ-ау. Бірақ солар, табиғаттың құдіретін осы таңғажайып құбыластарды жүрегіңмен, бар болмысыңмен сезіндіре алды ма? Жоқ! Немесе, шырылдаған бозторғайдың әні, көлдегі қаз-үйректердің қаңқылы, орман құстарының үні қосылған музыканы әдемі, сазды қай оркестр орындай алады? Міне, табиғаттың құдіреті осында.

Айналадағы тамаша көрністерді қабылдай отырып, ерте тұрғандықтан ба, әлде көк

биенің жәйлі желі-жортақ жүрісі тербеткендіктен бе, мен ұйықтап кетіппін. Абалап үрген иттердің даусына ояна келсем бір ауыл шетіне келіп қалыппыз. Бұл “Екпін” қолхозы шығар деп жобаладым. Үйткені құрық салмақ болған бірінші бойжеткеннің осы елде тұратынын құлағым шалып қалғаны бар. Біз көшемен келе жатқанда алдымызда 100 метрдей жерде бір мосқалдау әйел тұр екен. Соғыстан бұрын салт дәстүрімізді мықты ұстаған, қаймағы бұзылмаған нағыз қазақ едік қой. Алыстан келе жатқан жолаушыны көріп, жолын кеспейін деп тосып тұрғаны емес пе? Қатарласа бере ағам атты тоқтатты да:

- Есенсіз бе, апа, Дәрібай деген кісінің үйі қай бетте,- деді.

- Анау, төбесі шыммен жабылған ағаш үй – деді. Ол кезде шифер деген құрылыс материалы болмайтын, қаңылтыр қымбат, ел жақта төбесі қаңылтырмен жабылған үйлер жоқ еді. Сол сияқты, ағаш үйлердің өзі бірен саран.

Ауылдағы қандастарымыздың еріншектігі сол кезде де мол еді ғой. Әйтеуір, сағат таңғы жетіде малды өріске қосса болды, қайта келіп, жылы орнын суытпай ұйқының екінші бөліміне кіріседі. Орыс ағайындар болса ғой, өріске мал қосып келген соң, құсқа, малға жем беріп, үйге кірместен огоротында жүреді. Арам шөбін жұлады, жемістерін, ағаштарын суарады. Тағы басқа шаруалары таусылмайды. Осы күні ойлаймын, аштық жылдары қазақтардың жаппай қыры-

луының бір себебі, осы жалқаулығында да болған шығар. Біз келген үй де сағат күндізгі он бірді соқса да көздерін тырнап ашып, таңғы тамаққа жаңа да отырып жатқан кезі екен. Үй иесі жандары дастарханнан өз орындарын алып үлгергенімен екі иығынан демала буы бұрқыраған самауыр әлі келмепті. Сәлем беріп біз де дастарханнан орын алдық. Қазақтың осы бір қонақжайлы жақсы қасиетін айтпай кетуге болмас. Алтайдан Оралға, Жетісудан Қызылжарға дейін сапарға шыққан адам жолға, бір түйір нан алмаса да құдасын аралап жүргендей сый-құрметке бөленетінін кім де болса біледі, әсіресе шет елдіктер таңғалады. Қай елге, қай үйге барсаң да жөн сұраспай тұрып, «төрге шық» дейді, жөн сұрасқаннан кейін, кім болса да жығылып жастық, жамылып көрпе болады. Бар болса бір қойын, жоқ болса екі қойын (буаз да болса) сояды.

Шай үстінде үй иесі ағайдан: «Қай туысқан боласың?»,— деп жөн сұрай бастады. Жеті атаға дейін қопарып айтып беретін заман. Кейін ғой жеті атаң түгіл, әкеңнен әр бара алмайтының. Көкем тәптіштеп айтып жатыр. Үй иесі тыңдап алды да:

-Жол болсын, шырағым, бұл жақта ағайын-туыс іздеп жүрген жанбысың?— деді.

-Әлей болсын, отағасы. Іш жақта (Қорған Түмен, Омбы облыстарын іш дейміз) нағашым бар еді. Жазғы демалысты пайдаланып, ол да бір жұртым ғой, ағайын-туыс іздеп барамыз— деді.

-Нағашың кім еді? Макушин жағында біздің де туыстарымыз бар еді- деді үй иесі.

-Нағашымның түбі Жарқын, керей, керей ішінде Самай-Бірәлі молда деген кісі.

-Е, Ол Құлшыманның Бірәлісі ғой. Ол кісіні бұл төңіректе білмейтін кісі жоқ та шығар. Ертеректе Сәбит Мұқанов Рахимаға үйленгенде Бірәлінің ақ киіз үйі тігіліп, келін сонда түскен болатын. Бікең молда ғана емес, қожа ғой. Қазір ол кісіні тосып осы елдің өзінде баласын сүндетке отырғызуға 5-6 үй дайындалып отыр. Жаз түссе жылда бір соқпай кетпейтін- деді.

-Ол кісі мұғалім де болған – деді ағай- «Молда» деген «бәледен» нағашысының аулын алыстату мақсатымен. Шынын айтсақ, нағашымыздың ішке көшіп кетуінің себебі де осы молдалығы. Ірі молдаларды қудалап, жер аудару науқаны басталар, басталмаста-ақ, ертеңін бүгін ойлайтын сақ адам ғой, бір түнде жоқ болған.

Сұрай-сұрай қарын бөле шығады дегендей үй иесі – Дәрібай да самай болып шықты. Дәкең ағаймен жөн сұрасып жатқанда мен де жай отырған жоқпын, үй іші адамдарын іштей жобалап таныса бастадым. Үй иесінің сол жақ тізесіне тақала жайғасқан, басында кимешегі бар әйел біз іздеп келген қыздың шешесі ғой деп топшыладым. Шешесінің қасында отырған (менімен тұстас, 10-11 ге келген) шәшін өріп ешкінің құйрығындай шошайтып қойған қыз бойжеткеннің сіңлісі болар, оларға қарсы отырған, менің

жанымдағы мұрты жәңа тебіндей бастаған бала жігіт қыздың інісі болар, жас шамасы 14-15 тен аспас. Ал бізге керегі самауырдың қасында шай құйып отырған сұңғақ бойлы, аққұба қыз. Қолаң шәшін екіге бөліп өрген, қос бұрымның ұшына шолпы байлаған, сыңғыры жүргенде алыстан естіледі. Қыздың аты Алтынай, жас шамасы 17-нің аржақ-бержағы. Аудан орталығындағы мектепті биыл бітіріп, өз аулына мұғалім болып орналасса керек.

-Ал, Қиналған шырағым, ас ішіп кет. Қонсаң қой да соямыз.

-Дәке, көңіліңізге рахмет, қона алмаймыз. Баратын жеріміз алыс-деді ағай. «Нағашымызға барамыз» деген сөзде шындық та бар еді. Біз осы сапарда үш-төрт ауылға соғып, қыздарын көріп, содан кейін іштегі нағашымызға бару жоспарымызда болатын.

-Ендеше ет аса қойсын? Аттарыңды да шалдырып аласыңдар? Күннің ыстығы қайта жүріп кетсеңдер де жарайді ғой -деді үй иесі.

Шайдан кейін Алтынай мектепке жиналды, бүгін, түстен бастап кезекші екен. Бірінш класқа баратын оқушыларды, басқа мектептен келген балаларды тіркейді, тізімге алады. «Мектеп директорында шаруам бар еді» - деп, біздің ағай Алтынаймен бірге кетті. Мен Дәндібаймен (сол үйдің жігіті) биеге жем беріп, суарып өз қызметімді атқардым (мен өзімді ағайдың атқосшысымын деп санадым). Олар мектептен келгенше етте пісігі қалыпты. Сүр ет, жас малдың жылы-жұмса-

ғы, дәмдісі. Ет жеп, қымыз ішіп сусындап алдық та түс ауа жүріп кеттік. Былай шыға бере көкем:(мен ағамды көке дейтінмін) «Калай жеңге болуға жарайма екен ?-деп мені әңгімеге тартты. Кенеттен қойған сұраққа сасып қалдым да: «Көке, қыздың бойы сенен биіктеу екен» - дедім. Шындығында көкем орта бойлыдан аласалау, жауырынды жігіт болатын. Оның үстіне қызы құрғырдың биікөкше аяқ киімі де оны тіпті сұңғақ бойлы қылып көрсетеді ғой. Ағам кеңілдеп рахаттана бір күліп алды да: «Жарайды, оны да ескеру керек екен» – деді. Қызбен қандай әңгіме болғанын ол айтпады, мен сұрамадым.

Сол күні кешке «Дархан дала» аулына жетіп, әкеміздің үйіне келгендей бір үйге ат басын тіредік. Бұл үй де ағайдың қойын дәптеріндегі тізімде бар екен. Маусым айының ұзақ күндері ғой, отыз шақырым жерге кеш болмай келіп қалыппыз. «Жолы болар жігіттің жеңгесі алдынан шығар» дегендей отағасы жол жүріп кетіп, үйде жас келіншек пен он алты-он жеті жастағы сұлу қыз қарсы алды. Тәтті қуырдақ пен қою шай ішіп отырмыз. Қыз бен келіншектің жас жігітпен әзіл-қалжыңдарын түсінбегеніммен, сыңғырлаған жас балаша шынайы күлкілеріне мәз болып отырмын. Тамақ ішкесін, атты отқа қойып, үйге кірсек, төрде ағам екеумізге төсек салыныпты. Жолдан шаршағандық па, төрдегі төсекке қисаюм мұң екен, ұйқының құшағына кіріп кетіппін. Таңертең ала көлеңкеде ояна

келсем қасымда жатқан ағам жоқ. Отыра қалып «көке, көке» деп жылай бастадым. «Мен мұндамын, ұйықта, әлі ерте, мен ешқайда кетпеймін»- деген ағамның дауысы шықты. Дауыс шыққан жаққа қарасам, көкемнің қызбен келіншектің ортасынан басы ғана қылтияды. Жаздың таңы қысқа, күн мен түннің теңелген тұсы ғой, үй жарық болғанмен сағат 6-6.30 шамасында ғана, ағамның мені осы ауылда тастап кетпейтініне көзім жеткені ғой, қайта ұйықтап кетіппін. «Қосай, тұр, жүрмек болсаң зымра деген, жүретін уақыт болды»-дегенге ояна келсем ағай киініп алыпты. Дастархан басында қыз бен келіншектің жас жігітпен айтысқан әзіл-қалжыңы аралас әңгімелерін тыңдағам жоқ, болашақ «жеңгемнің»құйып берген шәйіне мәз болып отыра бердім. Тамақ ішіп болып жолға шықтық, күн арқан бойы көтеріліп қалыпты. Ақырын бүкекке салып отырып түске қарай аудан орталығына келдік. Онда аудандық милицияда істейтін Төлеген дейтін туысымыз тұратын. Соның пәтеріне келіп, үйге кірсек, екі бала ойнап отыр. Атты ағытып, көшеге шықсақ қаланың ортасына қарай ағылып бара жатқан халық. Біз де солай қарай аяңдадық. Милиция мен Әскери комиссариаттан клубқа дейін үлкен кең алаң болатын. Әр жерде шоғырланған топ, әйелдер жағы дауыс сала жылап жүр. Жұрттың ауызында орысша, қазақша екі-ақ сөз: «Война», «Соғыс». Бұл 1941 жылдың 22 маусымы еді: осы екі сөздің мағынасына жете түсінбесем де,

елге, жұртқа, өз үйіме төнген бір кесепат қой деп ұқтым. Алаңда әржерде бағана басына орнатылған қара тәрелкеден қою дауыспен саңқылдап (Левитан болса керек) орыс тілінде бірдеңелер айтып жатыр. «СССР», «Германия», «Война» деген сөздерден басқасына түсінгемін жоқ. Ағамның өрт сөндіргендей түрінен қаймығып одан « не болып жатыр?»-деп сұрай алмадым.

Сол алаңнан туысымызды, Төлегенді кездестірдік. Ағай мен екеуі анадайдан бір-бірін көрісімен құшақ жая ұмтылысты, көздерінен ыршып-ыршып төгілген жасты көріп қалдым. Мен де бүгінгі хабардың елге, халыққа жәйсіз екеніне енді тіпті көзім жете бастады. Төлеген үйіндегі жеңгемізді де осы алаңнан кездестіріп үйге оралдық. Жолшыбай да, үйге келгесін де, дастархан үстінде де әңгіме біреу- Совет Одағына қарсы Германия деген ел- онда фашистер (жаман, жауыз адамдар) тұрады, солар тұтқиылдан-соғыс ашып, батыста көп қалаларды, елді мекендерді басып алыпты.

Енді Отанды, советтер Одағын қорғау үшін менің осы екі ағам сияқты азаматтарды әскерге шақырып, соғысқа жібереді. Олардың айтуы бойынша бұл соғыс ұзаққа созылады және бұрын соңды болмаған қырғын соғыс. Төлеген ағам әскерде болып, Міндетін өтеп келген кісі, «түбі біз жеңеміз» дегенді жиі айтады. Менің уайымым-жеңге іздеуді қоя тұратын болдық, ат басын елге бұрып, ендігі жаңалықты үйде күтетін болғанымыз.

Ел іші, жылау-сықтау, ересек адамдар радио орнатылған бағананы қоршай топ-топ болып, естігендерін ортаға салып жатса, балалар да ештеме түсінбесе де үлкендерді жағалап жүр. Сонда еміс-еміс естігенімізден ұққанымыз үкімет жаппай әскерге шақыру науқанын жариялапты, он сегізбен қырық бір жас аралығындағы азаматтар әскерге алынбақшы. Бүгін, ертең шақыру қағазы келіп те қалар. «Белбеуімізді буып, әзір отырайық» деп, құрмалдыққа соятын қойдай неге болса да бәйгеге тігілген бас деп есептейтін болу керек. Кейбір білгіштер біздің елден қанша адам соғысқа бармақшы, тіпті кімдер баратынын да айтып отыр. Біздің жүзге жақын от басынан жүзге жуық тепсе темір үзетін елді ығай мен сығайлары әскерге алынбақшы екен. Ақыш атамыздың от басынан бес бірдей азаматтың жасы келіп тұр.

Ел іші сабасына түсіп, есін жинап болмай ақ маусым айының 30на біздің ауылдан 60 адамға әскери комиссариаттан шақыру қағаз келді. Ішінде менің ағам да бар. Аудан орталығына дейін әкем өзінің биесімен шығарып салатын болды. Басқалар да солай болуы керек. Бүкіл ауыл түгел көшіп бара жатқандай, оның үстіне жалғызынан айрылғысы келмеген аналардың көрісіп жылауы, құшағын жаза алмаған жаңа қосылған жұбайлардың өксігі, артында қалып бара жатқан балалардың шырылы ауылды күңіrentіп жіберді.

Әкем мені өзімен бірге алмады, «шешеңмен каласың» -деді. Біз де апам, мен, іште тұратын нағашым, менен бірер жас үлкен баласы Қозыбаймен ауылдан 5 шақырым жер шығарып салдық. Олардың «елге барып, жағдайды білейік»- деп келгеніне 2-3 күн болған, үйлеріне көкемді әскерге аттандырып салғаннан кейін кетпекші болып тосып жатқан.

Түскі тамақтан кейін нағашым еліне жүрмек болып жиналды. Кенеттен менің көңілім бұзылды. Мен де нағашыммен бірге кеткім келді. Шешеме айтсам жібергісі келмейді. «Ағаңды әскерге алып жатыр, сен енді осы үйдің азаматысың, ертең әкең келгенде мен не айтамын. Ақымақ болма»- деді. Нағашыма айтсам ол маған ұрсады. Ал оның баласы мені келген күннен бастап желіктіріп қойған. Оның қиялында да шек жоқ екен. Ол кезде мен бәріне нана беріппін ғой. «Біз - дейді Қозыбай - Ресей деген елде тұрамыз. Москва біздің қасымызда, Ворошиловтың ат қорасы біздің үйден алыс емес. Жирен қасқа айғыры бар. Мініп шыққанда біз қарап тұрамыз. Ворошилов кейде Буденныйды да ала келеді. Екеуі атқа мініп жарысады ай»- деп құлағыма құя берген ғой. Ал өзімнің ешкімге тіс жарып айтпаған ішкі сырым: «Клим Ворошилов батыр, мынандай соғыс болып жатқанда неге ол жас батырларды жинап жасақ құрмайды, біздің аталарымыз ылғый батырлар: Қарақасқа атты Қамбар, Ер Көкше, Ер Қосай, Сары, Баян батырлар. Мен де

батыр болып кетермін. Бірақ менің бұл ішкі ойымды ұғар бір адам жоқ. Сонда да нағашыммен бірге кетуге бекіндім. Әкем айта тын: «батыр болу үшін қайсар бол, қиыншылық кездессе екі көзіңді ежірейтіп-жібер» «Басың жарылса бөрік ішінде, қол сынса жең ішінде, ауырсынба, ерегесіп кет» дей жиі айтатын. Енді ойласам, ол кісі заман жаңа, заң басқа екенін қаперіне де алмаған сияқты. Әке «әсиетін» орындаймын деп жегетаяғым аз болған жоқ. Ол басқа әңгіме. Ажегіліп, тізгінді Қозыбай ұстап, нағашым арбаға мінгенде, мен де қарғып арбаға секіруім мұң екен, нағашым жақтан мені бір тартты да, жеңіл тулақтай көтеріп алып, аяғымды жерге тигізбестен лақтырып, қамшымен атты бір салды. Мен денемнің ауырғанына қарамастан көзімді ежірейтіп жіберіп тұра салып жүгіріп, қуып та жеттім. Енді арбаға артына келіп асыла бергенде нағашым қамшымен мені бір тартты. Арбадан-күдер үзгенмен енді бұлардың соңынан қалмайын деп, жүгіріп келемін. Бір кезде нағашым атты тоқтатып, арбадан түсті де қамшысын алып, маған қарай жүруі бар ғой. Оның мені құшақтап алып: «Келе ғой» – деп айтпайтынын ішім сезеді. Мен жүгірістен аяңға көшіп жақында бергенде – ол қамшысын үйіріп маған ұмтылады, мен кейін қарай қаша жөнелем. Сүйті арбасып тұрғанда көрші үйдің жегулі тұрғанымен апам да қуып жетті. Амалсыз үйге қайтуға тура келді. Осы нағашымның бір шапалағымен бір қамшысынан кейін көзімді

байқап ежірейтетін болдым. Сонымен шешем екеуміз жылап-сықтап жатып ұйқтап кетіппіз. Мен Клим батырға жете алмадым деп жыласам, шешем үлкен баласының тағдырын ойлап жылайды екен. Енді бар үмітіміз жолаушылардың оралуына байланысты, кім біледі, құдай оңдап, соғыс бітіп те қалған шығар, ағаларымыз аман сау аудан орталығынан қайтып та оралар. Бұл есек дәме сияқты болса да, «үмітсіз шайтан» «жолаушының кешіккенінен түңілме» дейтін халқымыздың көңілге медеу боларлық асыл сөздері бар. Келесі күні, кешке қарай аудан жақтан жолаушылардың да шаңы көрінді. Біразының жұлдызы оңынан туып, бронь бойынша (кейбір мамандардың әскерге алынуы кейінге қалдырылады) үйлеріне қайтарылыпты. Соның бірі- менің ағам. Қанша асықса да желістен әрі асырмайтын әкем, көк биені қамшылап отырып жіті жүріспен басқалардың алдында келе жатқанынан-ақ, шешем екеуміз үміттеніп алдарынан жүгіре шыққанбыз. Апам баласын о дүниеден оралғандай құшағына алып босатар емес. Әкемнің қуанышында да шек жоқ. Кеше асығып кетпесе нағашым да қуанар еді.

Ертеңіне ес жиып, өмір толқыны сабасына түсе бастағандай күнделікті тіршіліктің қамын ойластыра келе, ағам осы қаншаға созылары белгісіз тиыштықты пайдаланып іштегі нағашысына баруды ұйғарды. Әкесі қарсы болған жоқ. Сүйтіп, келесі күні көк биені екеуміз жолға шықтық. Жеделдете

жүріп келеміз. Үйткені шама келсе нағашымызды үйіне жеткізбей қуып жету. Ол кісіні жүрісі белгілі, асықпайды. Жолда қожаны келгенін күтіп жүргендер де бар. Жылда жаздың ортасында сонау Макушиннен Жаркынға дейін өзінің маршруты бойынша бір ара лап түсетінін жұрт біледі. Ауылдарда «Мухаммедтің үмбетіне кіреміз» деп отырған сәбилер маматайларының басына май жағып «қожа атамыз қашан келеді» деп күтініп отыр. Молдағаммен (нағашымды осылай атайтынмын) кейде бірге жүріп түйгенім, ол кісі бармақ ақысы үшін емес, көбіне сәбилердің сауабын алайын деп сүндетке отырғызады. Бір де біздің көршіміздің менімен тұстас 10-11 жастағы баласы ата-анасының орыс поселкасында тұруына байланысты жас кезінде отырғызылмаған екен. Бір келгенде сол баланы сүндеттеп кетті, бармақы алмады. Міне, молдағаның осы сапарында да өзінің елге танымал кәсібінен айналасы деген ойда болдық. Келесі күні Ресей жеріне жеттік, қазақтар қалың ағаштың бауырында ауыл-ауыл болып отырады екен. Түсу ауған кез. Бір орманның күнгей жақ бауырына тігілген 5-6 киіз үй. Орта кезінде алты қанат ақ үйге таяу арбаға байланған құлабие, нағашымның биесі сияқты көзіме оттап басылды. Бірақ мал ұқсас бола береді. Көкем көк биені доғарып, байлағанша, мен үйге кіріп кеттім. Кіре бере, төрде отырған кісіге көзім түсіп, кілт тоқтай қалдым. Ол кісі де маған адрая қарап, аузына сөз түспей бір

кезде:

- Әй, сен кайдан жүрсің? - деуге шамасы келді, екі көзі шығып барады. Үй толған адам аң-таң. Сол кезде сәлем беріп, көкем де кіріп келді. Нағашым сонда ғана қалбалақтап ұшып тұрып: «Ой құлыным», - деп ағама ұмтылды. Мен үй ішіне көз жүгіртіп тінте қарай бастадым. Молдағам өз шаруасын бітіріп тастаған сияқты. Сол жақта ағаш кроватта 3-4 жастағы бір бала жатыр, жымың-жымың етеді. Кроватқа арқа сүйеп Қозыбай отыр. Алғашқы кезде оның да екі көзі дөңгелене арбитасынан шығуға шақ қалған еді, көкем үйге енген соң, орнына қайта түсіпті, маған қарап көзін қысып қалды. Мені де кеудесіне басқан нағашым ағамды жанына отырғызды. Мен Қозыбайдың қасына жайғастым. Ағайдан жағдайды біліп алды да нағашым менің хикаямды отырғандарға баяндай бастады. Менің соңдарынан қалмай жүгіргенімді, өзінің қамшыны ала сала мені елге қарай қуғанын тәптіштеп айтып келді де: жаңа Қосайжан үйге кіріп келгенде Есентай ағамыз сияқты маған да сайтан елестеп кетті ме деп ойлап қалдым- деді. Қазанда бүлкілдеп қайнап пісуге жақындаған тоқты етін тосып отырған адамдарға уақыт өткізу керек.

- Ол кісі кім?- деп отырған жұрт елең ете қалды.

Біздің елде Есентай деген пірәдәр адам болды. Аңқаулау кісі болатын. Бірде салт атпен жол жүріп, ескі қыстаудың қасынан өтеді. Бір ескі үйдің тасасынан бастарында

бөрік жоқ, шаштары дудардай бір топ қыздар жүгіріп шыға келеді. Сол ескі жұртты «сайтандар жайлапты», «анау- көріпті, мынау көріпті» деген ел аузында әңгіме болса керек, «Өзі қашайын деп тұрған қоянға «төит» деген соң не зорық» дегендей өзі алаңдап, қорқып келе жатқан Есекең қамшысын оңтайлап: Кет, сайтан, кет!- деп қыздарды тұра қуады, тым-тырақай қашқан қыздарды ат қояма, Есентай қамшымен сойып жүр дейді. Қыздар: Есентай, ата біз ғой», - десе «О, тоба, сайтандар менің атыма дейін біліг алыпты» деп, онан сайын соятын көрінеді. Сол сияқты, -мен де жаңа, мына боқ мұрынды жиенім дейін десем екі-ақ күн болды осыдан 100 шақырымдай жерде қалдырып кеткеніме, енді «сайтан» демей кім-дейін» дегенде жұрт қыран-топан күліп жатыр.

Сонымен, әрі қожа, әрі молда нағашымыздың атқошылары болып сол маңда екі күн ел араладық. Біз үшін қандастарымыздың «іштегі» тұрмыс жағдайы қызықты тіпті таңсық деп айтса да болады. Ол кезде біздің ауылдар Қазақстандағы орыстардың селосы деңгейіне келіп-ақ қалған. Мүмкін түтін саны аздау шығар, бірақ мектеп, кітапхана, дүкен біздің елдерде де бар. Ал мұнда ағаш-ағаштың бауырында 5-6 үй бір ауыл. Біз көрмеген киіз үйлер тігілген. Балалар жақын жердегі селода орыс мектебінде оқиды. Қысты күні бірен-саран ауыл болмаса көпшілігі орыс селосына көшіп барады екен. Жастардың көңіл көтеретін орыны ауыл ше-

тіне орнатылған алтыбақан. Кешке қарай, ымырт жабыла маңайдағы ауылдардың жастарына дейін жиналады екен. Құрылған алтыбақаннан он метірдей жерде маздата жағылған от. Бұл әрі маңайына жарық береді, екіншіден, масадан қорғайды. Маса демекші тайғаға жақын болғандықтан ба екен, масалары тайшадай, ызыңдап келе жатқаны үрей туғызады, шаққаны да ащы. Оттың маңына жиналған қыз-жігіттер алты бақанды кезекпен тебумен бірге, түрлі ұлттық ойындарды ойнайды. Біз қыз-жігіттердің арасына бас сұғуға жарамағанымызбен, олардың ойындарын қызықтауға ешкім тиым сала алмайды. Менің ағам жігіттерден көрі қыздар жағын жағалайды. Әсіресе, қара торының әдемісі, қыпша бел, орта бойлы бір қыздың қасынан шықпай қойды. Алтыбақан тепкенде де, әр түрлі ойындар кезінде де сонымен бірге. Қыз да ағайдың ыңғайына жығылған сияқты. Мен ол қызды өзімше басқалармен салыстыра, бәрінен де сұлу деп қортамында қасымдағы Қозыбайға мақтана: «Сен дұрыстап қарашы, біздікі (күні бұрын иемденіп отырмыз ғой) бәрінен де сұлу», - деймін.

Мұндай ойын сауықтан жігіттер мен қыздардың асыға күтетіні кештің аяғына қарай өтетін ақ сүйек ойыны екен. Қойдың жауырын сүйегін бір жігіт шама келгенше алысқа лақтырады екен де жігіт пен қыздар, бәрі сүйекті іздеуге аттанады. Шындығында қыз-жігіттер сүйек іздемейді, бірімен бірі жұптасып, жұрт көзінше білдіре алмаған сезімде-

ріне ерік беретін сәт екен. Біз қонақ үйімізге келіп, ұйықтап қалыппыз. Осы елдердегі сауық-сайран кештері ағамның соңғы бой жазу қызығы болды ма екен?-деймін. Кейін, қазір ойлаймын, егер көкем әскерден аман-сау келсе, осы кездескен үш сұлудың қайсысын қалар еді?

Біз нағашымдар тұратын Макушин станциясында 3-4 күн болдық. Нағашы апамыз-Күлән құрақ ұшып қарсы алып жатыр. Ол кісі елге сирек келеді. Менің жас кезімде біздің екі үй бір жылдай бірге тұрыпты. Бірақ менің 2-3 жастағы кезім, есімде қалмапты. Нағашым мен Күлән апамыздың жас айырмашылығы әжептәуір сияқты. Ұзын бойлы, қырық жасқа келсе де құлындай мүсінін сақтап қалған, қара-торы келіншек екен. Ақжарқын, қонақжай адам екенін бала болсақта аңғарамыз. Сол маңдағы іштің қазақтары болмаса, елдегі бауырлар бейсауат жүрмейді, қонақтан мезі болдық дейтін емес. әйтеуір нағашы апамыздан бастап балаларға дейін біздің келгенімізге қуанып қалды. Балалар басы бұл үйде баршылық, нағашымның үлкені – Қарақозы, 14-15ке келіп қалған, үй-іші шаруасына мығым, әкесі жол жүріп кеткенде малға ие осы бала. Одан кейінгі осы сапардағы әкесінің жолсерігі Қозыбай, үйде қалған балалары: Тоқтыбай - жеті жаста, Боқтыбайы-5 жаста, Түлкібайы үшке толады, Биға деген жалғыз қызы биыл дүниеге келген екен.

Осынша жанның қарап отырғаны нағашымның табысы. Табыс көзі молдалығы, қожа-

лығы. Әкесі Құлшыман бір дуан елге белгілі дәулетті адам екен, ауылнай, болыс болғаны бар. «Әке даңқымен ұл өседі, шеше даңқымен қыз өтеді» -нің заманы емес, қайта ата даңқы біреуді түрмеге отырғызса, біреуді сібірге айдатып жатқан кез. Молдағамның да жерден су шыққандай кіндік қаны тамған елінен жылыса көшіп, іш жаққа қоныс аударуы содан болса керек.

Ал нағашымды біз жәй әшейін молдаға деп жүрген жоқпыз. Ол кісі Ағатай қазіреттен бата алған, медресе бітірген, білімді, құдайға шын берілген, дінді қатаң ұстайтын адам еді. Ал ол кісінің аят оқығандағы мақамы ерекше, отырған адамдар ұйып тыңдап, көздеріне жас алмайтындары сирек болатын.

...Елуінші жылдардың орта кезі, молдағаның жақсы көретін немере інісі Баймұрат, белгілі ұстаз, қайтыс болды. Марқұмның денесін қабірге орналастырып, бетін жауып, аят оқып жұрт тарай бастаған кезде молдағам мені алып қалды да, халықтың зираттан 40 қадам алшақтауын күтті. Бір кезде нағашым түрегеп тұрған бетте бір аятты зарлы мақаммен суылдатып ала жөнелді. Дауысы кейде баяу, кейде тіпті кідіріс те жасап алады, өзі ұзақ аят екен, молдағаның оқу шеберлігі ме, әлде аяттың мақамымен сөзі әсер етті ме атеистердің қармағына ілініп жүрген менің де көзімнен жас ыршып кетті. Бұл оқыған аятты «талқы» дейді екен. О дүниеде әңкүр-мүңкір дегендер келіп, зираттан

халық қырық қадам қашықтыққа кетісімен аруақтан жауап ала бастайды. Сонда марқұмға жеңілдік болсын деп оқылады. Менің жас кезімде молдаға аяттарды үйретудей-ақ үйретті. Бірақ институтта материализмді кеміріп жүріп біразын ұмытып қалыппын. Дегенмен бірер аят оқуға шамам келеді.

Біз нағашым үйінде 3-4 күн болып, елге оралдық. Күз келді, сабақ басталды, соғыс бітетін емес. Азаматтар әскерге лек-легімен кетіп жатыр. Қазан айының басында көкемді әскери комиссариат шақыртты да, бұл жолы әскерге алып тынды. Петропавл қаласындағы Борки деп аталатын Есілдің алқабында 7-8 айдай дайындықтан өткізді де, 1942 жылдың жазында майданға аттандырып жіберді.

Көкем Отан соғысынан елге оралмады. 1943 жылы ақпан айының аяғында «Подолжино деген (Ленинград облысы) қаланың түбінде болған соғыста лейтенант Омаров Қиналған ерлікпен қаза тапты» деген қайғылы хабар алдық. Сүйтіп, жеңге іздеп жүрген сорлы басым, шаңырағымыздың тірегі- ағам Қиналғанның өзінен айрыламыз деп ойлаппа едім. Артынан соғыс уақиғасын ой елегінен өткізіп қарасам қаншама боздақтар тұрмыс құрмай, бала сүймей, қызық көрмей қыршынынан қиылып кетті. Мысалы, біздің ауылдан әскерге алынған, қан майданға қатысқан азаматтарымыздың 65 елге оралмапты. Соның 45 пайызы шаңырақ көтермеген, үйленсе жаңа ғана үйленген балауса жігіттер екен.

Біздің үлкен үйімізде (әкемнің немере аға-

сы Қабжан) Жәпен анамыз-қасқыр кісі еді. Жалғыз баласы Қапезді қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқтырмай, жетімдік көрсетпей «бағып жеткіздім, енді қолымды жылы суға салып отыратын күн туды», - деп жүргенде, соғыс басталды да кетті. Келін алып, ух-деп демін алғаны сол, бір жетіден соң баласы әскерге алынды. Сорлы кемпір, торға түскен түлкінің күшігіндей, жаутаңдап қалған келін зар жылап кала берді. Колхоздың жұмысында суық тиіп келін бір жылдасын көз жұмды. Жәпен кемпір баласы келеме деген үміті үзіліп, жиырма жылдай жылаумен екі көзі ағып түсті де, бақилыққа аттанып кетті.

Енді ойлаймын, сол ұрпақ көрмей шәйіт болып кеткендер тірі болса, олар өздері ақсақал болып, балалары, немелері, шөберелері отау үй тігіп, қанша жан болар еді?

Осы ойларымды «Боздақтарға» деген өлеңімде келтіріп едім.

«Боздақтардың азасы ауыр жара
Жеке адамның өмірі деп қарама
Қаншама қырандары қазағымның
Киылып, ұрпақ көрмей кетті арманда»

Сонымен, еліміздің көркі де, тірегі де – «сен тұр, мен атайын» дейтін ығай мен сығайы да майданға аттанып кетті. Колхоздың шаруасы, үй-іші жабдығы кәрі шал, жас бала, әйелдерге қалды. Соғыстың алғашқы айларында жеңіл жараланып, елге оралған

Қожахмет деген басқарма болды. «Қара жер хабар айтпасын», халқына тиышсыз адам еді, әсіресе әйелдер мен балаларға әзірейілдей көрінетін. «Елді ақылмен билей алмасаң, қамшымен биле» дегендей, астында жүйрік аты, қолында дырау қамшы, көшеде келе жатқанын көрсең, жер үстінен тығылатын тесік таба алмайсың. Ауылда күндіз жан адамды көре алмайсың, еңбектеген бала, мүгедек шал- кемпірлердің өзі көзге шыққан сүйелдей боп көріне бермейік дей ме, далаға шықпайды. Қабырғасы қатып, бұғанасы бекімеген балалар ғой деп аяюшылық білдіретін заман емес, 11-12ге толған біздер колхоздың белді бір жұмысшыларына айналдық. Және біз істемейтін жұмыс жоқ. Көктемде жер жыртып егін салғанда әйелдер соқаға ие болса, үш пар сиыр (өгіз жетіспейді, колхозшылардың сиыры жегіледі) біздің еншімізде. Егінді арам шөп басып кетсе, оны тазалау да біздің мойнымызда. Бізсіз шөп шабылмайды. Шөп шабатын машинада аталарымыздың бірі отырса, оны сүйрейтін пар аттың басында балалар. Қысқасы, шөпті тырнауышпен жинау, мая салатын жерге тасу түгелімен біздің қатысуымызды қажет етеді.

Ал егін жинау, ол ең бір жауапты кезең. Бір лабогрейкаға - үш кісіден топ жасақталады. Лабогрейка дегеніміз сол кездегі жатка. Шалғысы бір жарым метрдей бар, ол шатун арқылы машинаның доңғалағына қосылған. Машинаға жегілген көлік қозғалған кезде

шалғы да зырылдап жұмысқа қосылады, егінді шалғыға жығып беретін жатқа да іске кірісіп кетеді. Машинаның артына шалғы қиған егіннің сабақтарын жинай түсіріп отыратын қолының әлі бар тыңғылықты ересек кісіні отырғызады. Біз екі бала біріміз лабог-рейканың алдыңғы жағында орнатылған орындыққа отырып, алдымыздағы бір пар өгізді айдап отырамыз, ал екіншіміз сол пар өгіздің алдында, жегілген атқа мінеміз. Біздің топтың басшысы, әкемнің туған інісі – Жапар деген кісі, мен «кішіаға» деймін. Колхоз жұмысына адал, беріле істейтін кісі. Екінші, жағынан үкіметтен қатты қорқады. Оған негізде жоқ емес, артында қоңрауы бар. 1934 жылы желтоқсанның басында, бір күні кішіаға колхоздың кеңсесіне келеді. Он шақты адам отыр екен, әңгімелері қайтыс болған біреу туралы. Даладан келген ағамыз әңгімеге киліге кетіп: «Ол кім өлген?», - деп сұрайды.

-Сен естіген жоқ екенсің ғой, біреу Кировті өлтіріп кетіпті, - дейді кеңседе отырғандардың бірі.

Менің ағам оқымаған, Кировтың кім екенін қайдан білсін, саясаттан хабары жоққа жақын адам: - «е, өлсе өле берсін, тағы бір орыс туар, соны да қайғырып отырсыңдар ма? - демей ме. Кім жеткізгенін құдай білсін, сол күні ауданнан үндеместің адамдары келіп, түнде кішіағаны «халық жауы» деп тұтқындайды. Бірауыз ойланбай айта салған сөзі үшін бір жылдан артық түрмеде отырып келген.

Сондықтан да болар кішіаға тиышсыздау, жасы келсе де тынығу дегенді білмейді. Сол жылы егін орағы кезінде күн ыстық болып, жаңбыр жаууды қойып алды. Қалжырадық, менің әріптесім, өзіміздің ағайынымыздың баласы, әкесі әскерде, менен бір- ер жас үлкендігі бар, пысық, жылпос. Бірде, күннің ыстық кезінде түскі тамақ ішіп, кіші ағаның бір сағаттай дамылдап ұйықтап алатын кезі еді. өгіздерді де күннің аптабында қызылмай қылып алармыз деп дем алдыратын. Әлгі Елтай серігім:

- Бүгін үйге барып келсек дұрыс болар еді,-деді

- Калай?- деймін мен.

- Мен бір кайла ойлап таптым. Қазір шалғының шатунға бекітілген жеріндегі болтты алып тастасақ болды лабогрейка сынады. Шал бізді елге, ұстаханаға жібереді. Калай қарайсың? Үйде болмағанымызға екі жұма болды. Елге барып ұйқымызды қандырып, ертең келеміз – дейді серігім.

- Дұрыс, іске кірісейік – деймін мен.

Уағыда құдай ісі, Елтай бір бинтті бұрап, босатып қойдым,-деді сыбырлап. Кішіаға оянды. өгіздерді, атты айдап дарылдатып ала жөнелдік, бір айналдық, екі айналдық, қирайтын лабогрейка жоқ. Дем алуға тағы тоқтадық. Шал қасымыздағы ағашқа дүзге отыруға кетті. Қарасақ манағы болт сол орнында, қозғалмапты, іліктіріп қана қою керек екен, Елтай жәй босатыңқырап қана қойыпты. Енді не де болса, осы болттың көзін

кұртайық дедік те, біржола алып тастадық. Шал келді, қөлікті айдай жөнелдік, 15-20 метрдей жүрген жоқпыз, лабогрейка дар-дүр етіп сынды да қалды. Кішіғаға сынған жерді көрді де екеумізге кезек- мезек қарап алды да, Елтайға:- «күніңнен бұрын өлейін деп жүрген бала екенсің», - деді де, - пар өгізбен ұстаханаға, елге барыңдар, таңертең ерте тұрып жөндеп берсін, түстен қалмай келіңдер- деп тапсырды. Басқа сөз айтпады. Артынан түсіндік қой. Ол кісі машинаның сыну себебін бірден сезген екен. Біздің балалық пен істеп жүрген шаруамыз «зиянкестік», - деп бағаланып, өлім жазасына дейін кесілетін заң барын біз қайдан білейік.

Бригада да асбасшы бар, бірақ ол шешеміздің міндеті үш мезгіл үлкен қара қазанның астына маздата от жағып үш мезгіл қарасуды қайнатумен шектеледі. Тамақ әркімге үйден келеді. Тамақ әкелетін адам сиыр өре тұрып, өгізімен үй-үйді аралайды, ас жинайды. Үйден келетін тамақ: біртаба нан, көбіне ешменнің, не қара бидайдың наны, бір күбі айран (2-3 литрлік). Ыстық ас дегеніміз қайнаған қара су, егер шайың болса, оны шығаратын шойын шәйнек табылады.

Колхоздың беретін тамағы жоқ.

Колхозда біздің шаңырақтан жұмыс істейтін мен ғана, әкем баласы басқа елдерде мұғалім болып соның ыңғайымен көшіп-қонып жүріп, бір колхозға да мүше болмаған, жұмыс істемеген адам. Соғыс кезінде елге келгенмен, колхоз басшыларымен тіл табы-

са алмады. өзі қаламаған жұмысқа барғысы келмеді, қалаған жұмысын басқарма бермеді. Ауыздыға сөзін, азулыға намысын бермеймін деп жүрген өр мінезді адам, басқарманың ығына жығыла қоймады. Тура сөйлейтін, кім болса да бетке айтатын бір доға адам, «әділдікпен жүремін» деп ойлады. Бірақ өзім би, өзім төс деп, тасы өрге домалап тұрған бастық әкемнен ықсын ба, алпыстан асқан жасына қарамастан әкемді қиын, абиырсыз істерге жұмсайды. Он жетіге келген қызы – апам Қамияны ФЗО-ға (фабрико-заводское обучение) жібермекші болғасын ішке, нағашыма жіберді. Өзіне бір шаңа сойылған шошқаның денесін (стагын) Қызылжарға ет комбинатына тапсыруды жүктейді. Осы сияқты «қорлыққа» шыдамай әкем колхоздан кетіп, орман қорғаушысына көмекші болып орналасты. Жарты жылдан кейін ғана басқарма өз қатесін мойындап шалды колхозға шақырып алды. Үй ішінде де әкем қаталдау болатын. Ол кісі «қатынды бастан, баланы жастан» деген қағиданы берік ұстаса керек. әсіресе алғашқы бөлігін. Үйткені үнемі оқуда болып, қолына андасанда бір түсетін мені еркелетіп мейірлене сүймесе де, ұрып көрген жоқ. ал әйелдеріне «қамшы тәрбиесінен» сабақ беріп тұратын. Менен алты жас үлкен апам-Қамия айтып отыратын. Мен тумап тұрып, жиырмасыншы жылдардың бас кезінде әкемнің немере ағасы –Қабжан атам қайтыс болады артында әйелі мен жас баласы қалады. Әмеңгер-

лік жолымен әкем жеңгесіне үйленеді. Жәппен әжем де өр мінезді, адуынды адам болған көрінеді. Бір шаңрақты өзі билеп қалған адам, қайнысының дегеніне жүргісі келмейді, мінез көрсете бастайды. Бірақ ол кісінің ауа жайылуына менің әкем көне қоя ма? Қамшыны ала сала соятын көрінеді. «Тіпті жай да ұрмайды,-дейтін Қамия апам- ашаға байлап қойып қамшылайтын. Менің шешем абысынына жаны ашып, болысайын десе, екеуін ашаға беттестіре байлап қамшымен сабағанын талай көрдім», -деп күлетін. Бұл арада мен әкемнің «ерлігін», немесе «қамшы тәрбиесін» дәріптейін деп отырғамын жоқ. кезінде сондай да тәрбие әдісі болғанын баяндап беру, 5-6 жыл бірге тұрған әжем, «балам өсті, Қабжанның шаңрағының оты сөнбесін, - деп еншісін алып, қайта бөлек үй болып шығыпты. Осындай мінездерінен бе ел-іші, ағайындар әжемді «қасқыр кемпір» дейтін еді. Оған негізде жоқ емес, өздері куә болып, көздерімен көрген деректер аз емес. Бірде әжем ағашқа отын әкелуге барыпты. Қыстың қамын жаз ойламаса болмайды. Солтүстікте жеті ай қыс болады. Қамданбасаң қапыда қаласың. Малға шөп дайындау, қоралардың ашық-тесік жатқан төбесін жауып, қабырғасын бекіту сияқты, үйдің іші-сыртын майлау, ақтау тағы басқа жөндеу жұмыстары тағы бар. Қыста екі мезгіл жағуға қанша отын керек? Сенетін кім бар, Қабжан атам ауру, күзге қарай төсек тартып жатып қалған. Сонымен қоңыр биені

жегіп алып әжем, өзі екі қабат, отынға барады. Отындық ағашты артып, енді үйге қарай бет бұрмақшы болған кезде толғақ қысады сол арада босанады. Өз кіндігін балтамен өзі кесіп, үстіндегі шапанына баланы орап, елге алып келеді де, әжем төсекте жатқан күйеуне: - Отағасы, мә, балаңды ал, мен отынды түсіріп, атты ағытып келейін –деген екен. Осындай қылығы үшін «қасқыр кемпір» демегенде кім дейсің.

«Соғыс туралы баллада» деген өлеңімде әжем туралы былай деп жазыппын:

.....Тұлғасы кесек еді ер адамдай,
Қазір де отырғаны шөккен нардай
Істейді зарлап жүріп шаруасын
Туысқа, еш адамға салмақ салмай

Мен соңғы көргенде, жалғыз баласы соғыстан оралмаған, жиырма жылдай жылаумен екі көзі ағып түскен сексен жеті жастағы кемпірдің күн көрісі осындай еді.

Менің шешем –Қадиша ел анасындай болған аяулы адам болатын. Мінезі жұмсақ ашуын ақылына жеңгізетін сабырлы, ағайындарға силы еді. Мейлінше аңқау, ақкөңіл кісі. Біздің үй ел шетіне қарай, ауданнан, Семиполкадан келетін қара жолдың үстінде Бірде, соғыс жылдары болса керек, апам (шешемді апа дейтін едім) құдықтан су әкеле жатқанда, аудан жақтан ат-сайманы сәнд бір жолаушы көрінеді, шешем жол кеспей тосып тұрады. Атты кісі шешеме қатарлас береді де, кідіріп:

- Шешей, амансыз ба? Председательдің

үйі қайсы?-деп сұрайды. Апам сәл ойланып:- Денің сау ма, шырағым! Біздің елде Брсетай деген кісі тұрмайды- депті. Жолаушы ағат кеткенін біліп:

-Апа, басқарманың үйін сұрап едім-депті.

Келіндері осы сияқты әңгімелерін айтып күлдіріп отыратын. Сонымен бірге шешем ауылдың емші-дәрігері болатын, әсіресе әйелдерді босандырудың шебері екенін бүкіл ел мойындап болған. Ал тіс, лепсі (ангина) ауруларын онай емдейтін. Лепсіні, мысалы, не сүлік салып, немесе кішкене тілдің түбіне, таңдайға бармақпен ірі тұзды басып емдейтін еді.

Шешемнің пірадарлығы да бар болатын. Қанша ауырып жүрсе де намазын қаза қылған адам емес, күнде бес уақыт намазынан кейін, көзінен жасы төгіле отырып тілейтіні әскердегі баласының амандығы. Менің де келешегім апамды алаңдататын болу керек, дұғасынан мені де тастамайды. Менің балалықтың бал дәурен кезеңін өгізбен арпалысып, 11-12 жасымда күнде 15-16 сағат жұмыс істейтінім шешеме қатты бататынын жас болсам да білемін.

Сүйтіп жүргенде, келесі жылы мені ауылдық кеңестің бастығы Сейтжан ағамыз шақырып алып «завизбач боласың» деді. «Өгіздің соңында тесік өкпе боласың ғой»- деп, менен бұрын шешем уайымдап жүретін, мынандай қызметке ілеккеніме шешем байғұс қатты қуанды. «Кітапхана меңгерушісі» деген атағы қандай? Рас, кітаптан басқа мең-

геретін ештемесі жоқ. Менің бар бітіретінім уақытында кітапхананы ашамын. Соғыс жылдары, әсіресе қысты күндері жастар басқа баратын жерлері жоқ, кітапханаға келеді. Шалдар қолы боста дойбы ойнауға құмар-ақ. Патефон бар, халық әндерін тыңдағысы келетіндер де жоқ емес. Қысты күні комсомолдар жиналып жұмасына екі рет саяси сабақ оқиды. Жүргізуші – мен. Сталиннің өмірбаянын оқимыз. Сол бір жылға жетеді, келесі жылы тағы соны оқимыз.

Менің тікелей бастығым ауылдық кеңестің төрағасы Сейтжан ақсақал. Сол кездері алпысқа келіп қалған. Сауаты шамалы, адамгершілігі мол, ақ көңіл, мейлінше аңқау «өгіз бұзаулап жатыр» десе сенетін адам болатын. «Жуас түйе жүндеуге жақсы» деп құрдастары Секең туралы әзіл әңгімелерді көп айтатын. Өтірік шынын білмеймін, сол кісі айтыпты деген бір әңгіме есімде қалыпты. Соғыстың алғашқы айынан бастап, «қара қағаз» деген хабаршы үй-үйді аралап ауылда қайғы сеуіп жүрді ғой. Сол естірту қағаз ауылдық кеңеске келеді де, оның төрағасы Секең көбіне өзі, соғыста опат болған жауынгердің қайтыс болғанын туыстарына естіртіп көңіл айтып жүреді. Сондай бір суық хабармен бір үйде отырған Секең қайғысын баса алмай зар жылап отырған шешесіне: Жеңеше, сабыр қыл, жылама, адам түгіл мал да өліп жатқан жоқ па?– депті. шейт болған жауынгердің шешесі күлерін де, жылырын да білмей сасып қалыпты.

Жазды күні сол ағаммен бірге ферма, бригадаларды аралаймыз. түскі ас кезінде егінші, малшыларға соғыс жағдайынан хабар оқып берем, патефон ойнатып, халық әндерін шырқатам. Жаңалық естіп, ән тыңдап халық еңсесі бір көтеріліп, жадырап қалады. Бас алмай кітапханадағы кітаптарды оқи беруге де жағдай бар. Бәлкім, менің әдебиетке жақындығым да осы кезде басталған болар. Әсіресе, қызыға оқитын авторым – Сәбит Мұқанов. Оның қолда бар кітаптарын оқумен бірге әлі баспадан шықпағандарын жорналдан іздеп оқимын. Мысалы «Есіл» романының үзіндісін «Әдебиет майданы» журналынан оқығаным бар. Ал романтикаға толы «Балуан шолақ» повестісінің жастарға әсерін айтып жеткізу киын. 11-12 жастағы балауса баланың қамбаның ішінде арлан қасқырмен арпалысы, түрменің әйнегіне ұстаған темір торды «қоғажайдай» жұлып алып бостандыққа шығуы, ояздың қызын алып қашуы — біз сияқты жастардың қиялын қанаттандырып жібермей қоя ма? «көңіл жүйрік пе көк дөнен жүйрік пе» дегендей өзіміз де осы повесті оқығанда сағым қуғандай дүниені қиялмен шарлап кететінімізді несіне жасырайын. Соғыстың соңғы жылдарында біз балалықтың балдәурен шағынан өтіп кеткенімізді білмей де қалдық. Енді өзімізді ересек балалар қатарына қосып, жігіттіктің бірінші сатысына көтерілгенімізді біле бастадық, кеше қыз көрсек өрілген бұрымынан тартып, бүйірінен түртіп кет-

кенді дәреже санасақ, енді олардың алдында әдептілік сақтап, түр-тұрпатымызды, тұла-бойымызды дұрыстап түзеуге тырысатын болдық. Елдің де, қыздардың да бізге деген көзқарасы өзгерген сияқты. Бұрын бір үйде той-думан бола қалса ауыз үйді жастарға беріп «Көрші», «Мыршым» т.б. ойындар ойнауға бізді жібермейтін, үйдің сыртында дүрілдетіп жүгіріп, алысып-жұлысып өзді өзіміз болатын едік. Енді ауыз үйге иығымыз сиятын болды. Қыздардың жанына отырып, ұнатқан қызыңның қасынан орын алып, алақаның іссе де оны басқаға бермеуге тырысасың, ол да бір мәртебе. Қыздарға өлең шығара бастағанымызда осы кез. Өзіміз шығарғаннан да, ақындардың дайын өлеңдерін өзіміз шығардық деп хатқа салып жіберуден де тайынбайтынбыз. Сұңғыла қыздарда сүйтеді. Бір жылы көрші ауылдан біздің елге келіп, жездесінің үйінде бір жылдай тұрған Рахима атты қыз болды. Менің сол кездегі талғам, түсінігім бойынша әдемі қыз сияқты көрінді. Өлеңмен хат жаздым. Көп кешікпей жауап та келді, содан бір шумақ есімде қалыпты.

Ғашықтар біз сияқты талай өткен.

Ойлаған мақсатына кімдер жеткен.

Жүсіп пен Зылиха да қосыла алмай,

Шөп оттап екеуі де мал боп кеткен....

13-14 тегі қыздың хаты. Рас, көп кейін осы сияқты шумақты бір жерде кездестірген сияқтымын.

БІЛІМ ЖОЛЫНДА

Сұрапыл соғыс аяқталды. «Қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі» деп, соғыс өртінен аман қалғандар елге оралып жатыр. Елдің көңілі көтеріңкі. Бірақ тұтас емес. Бір үйде жеңіс тойы: қуаныш, күлкі мен ән. Енді бір үйде күңіренген күрсініс, жылау-зарлау; аналар майданнан оралмаған балаларын, әйелдер жұбайларын жоқтауда. Оралмаған боздақтарынан енді күдер үзе бастаған ата-аналары туыстары ас беріп, дұға оқытып жатыр. Әскерден аман есен келген азаматтардың арасында Сейтен Сауытбеков деген ағамыз да бар. Ол кісі ауылдасымыз ғана емес, туысымыз еді. Ағайындастар арасындағы үлкеніміз ғана емес бүкіл ауылдың ағасы, ақылшысы болатын. Ел ішіндегі дау дамайларды, туыстар арасында болып тұратын кикілжіңді үдетпей дер кезінде шешіп, ауылдың бірлігін сақтаушы, ұйтқысы болып саналатын, тіпті от басында туындаған келеңсіз жағдайлар бола қалса да Секеңе жүгіретін. Ал мен үшін Секеңнің туыстығы өз алдына, ұстаздық еңбегі ерекше еді. Рас, мен ол кісінің алдынан сабақ оқыған жоқпын. Бірақ менің өмір жолымның жауапты кезеңдерінде қол үшін беріп, дұрыс бағыт сілтеп отырды, ақыл кеңесін аямады. Біздің бағымызға қарай Секең әскерден оралысымен (1945-тің қысы) Октябрь аудандық оқу бөліміне қызметке орналасты. «Біздің бағымызға қарай» дейтінім, осы қызметі арқылы

Сейтен ағамыз аулының бес бірдей сарыауыз балапандарына болашақ өмір жолын сызып берді. Оқу жылы аяқталысымен біздің елдің бес оқушы-балаларын алматыдағы №18 ер балалар мектеп-интернатына оқуға жібермекші болды. Ол кісіге қиын түскені менің әке-шешемді, нақтылай айтсақ шешемді көндіру оңайға түскен жоқ. Бір баласынан соғыста айрылған ана, екінші баласын жердің түбіне жібергісі келмеді, жылады, сықтады, қарсыласты. Секең әкемді көндіріп қойған екен, екеулегесін шеше байғұс қайда барады. Шілде айының аяғында Балуан ауылының бес оқушысын аудан орталығы Марьевкаға шақырып; Тұрғын Алғазин, Шеген Омаров, Лиманов Есенғали (Секеңнің туған інісі), Байылов Есмағұл және мен Алматыға, №18 мектепке жолдама берді. Сейтан Лиманұлы өзі жүгіріп жүріп Марьевкадан Мамлютка станциясына бара жатқан МТС-тың «техпомощь» (техникалық көмек) деген машинасына отырғызды (автобус деген ол кезде жоқ). Өзі жабық, жоғары жағында түрменің әйнегі сияқты сыммен торланған жарық түсетін саңлау бар. Сырты сырланған, «техпомощь» деген жазуы бар. Мұндай машинаға мініп көрмеген біздерге таңсық. Қасымыздағы, 10 шақырым Семиполкадан асып жол жүрмеген біздің қуанышымызда шек жоқ, көңіл күйіміз әзір көтеріңкі. Бутканың ішіне кіргесін де лепірген көңіл басыла қойған жоқ. Енді жайғасып отырайық десек орындықтар жоқ екен. Бутканың екі қабыр-

ғасына тақай орналастырған станоктар, төрге қарай еденде машина тракторлардың ескі-жаңа бөлшектері шәшіліп жатыр. Темір бөлшектерді бір бұрышқа ысырып тастап, бізде не қимайтын киім бар, әкеміз кілем төсеп қойғандай кір-кір еденге отыра кеттік. «Қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көресің дегендей «техпомощтың» өнерін аудан орталығынан шыға бере көрдік. Ол кезде асфальт түгіл құм төсеген грейдер жолы да жоқ, ойдым-ойдым шұңқырлар, ауыр машиналар жаңбырда батып, қазып кеткен жыралар машинаны қармаққа іліккен шортандай тулатып, лақтырып-лақтырып тастайды. Сықыр-сықыр еткен бутқамыз енді-енді құлайтындай шайқалады. Бірер сағатта бұл шайқалысқа да үйрендік, бірақ бізге ауыр тигені бутқаның ішін жаулап алған қою, күлгін шаң. Дем алдырмайды, ашық тұрған бет ауызың түгіл денеңнің жабық жерлерінің өзін бір елі шаң басқан болар. Бір бірімізді айқын көре алмаймыз. Көретін де ештеме жоқ, жылтырайтын көз бен тіс қана. Ақыры Мамлют станциясына да жеттік. Түнді вокзалда өткіздік те, ертеңінде «пятьсот веселый» деген поезға отырып Новосибирскіге бет алдық. Ол кезде Алматыға тура поезд жолы жоқ, Барнауыл, Семей қалаларын басып баратынбыз. «Пятьсот веселый» десе веселый екен, поездың вагондары мал тасуға арналған, еденге жайғасасың, әйнек деген аты, іші қараңғы, есік дегенің мал қамайтын қораның қақпағындай, екі жаққа сырғып ашыла-

ды. Сондада кешегі машинамызға қарағанда жұмақтай, тоңқылдатпайды, ақырын сырғый береді, әсіресе шаңы жоқ. «Үш күндесін адам тамыққа да үйренеді» дейді ғой, біз де үйрендік. Бір жақсысы станция болса үлкен кіші демейді, аттап өтпейді, сағаттап тұрады. Дәретхана түгіл, базарға барып келсең де үлгересің. Тамақ дегенде бізге керегі қайнаған ыстық су. Ол станция сайын қайнап тұрады, үш литр су сиятын ыдысымыз бар. Тостағанның жартсына жақын ыстық су құйып, үстіне үйден алып шыққан қуырған ұннан саламыз да бір қасық сары май қосып, былғаймыз. Бұл қазақтың әлімсақтан бері келе жатқан асы. әрі тоқ, әрі тәтті. Үйден алып шыққан бауырсақ 5-6 күнге ғана шыдады, жүндене бастады. Төңкермемен күн көрдік. Жазды күні май сақтау да оңай емес. Шешем байғұс, қарынның құрышына (қарынның бітеу жақ бір бұрышы) сары май салып, оны Алматыда тұратын әкемнің нағашысы Темірғали деген ғалым бар дейді, соны тауып алып (адрес, телефон нөмірі дегендер жоқ) берерсің деп тапсырды да, «өзің жерсің» деп жарты бүйен май салған. Қарындағы, бүйендегі май көп сақталады екен. Алматыға 8 сәтке дегенде жеттік ау. Поездан түсіп вокзалдың қала жақ бетіне шықсақ, ат жеккен, есек жеккен арбақештер «кімге көлік керек»-деп шулап жүр. Біз көлік емес есекке қарап аузымыз ашылып қалыпты. Ішіміздегі ересегіміз Тұрғын қазақ арбақешіне барып:

-Аға 18 мектеп алыс па? -деп сұрады.

-Жоқ, 3-4 кварталдан аспайды- деді де біздің түсінбей тұрғанымызды біліп – бір шақырым болмайтын жер. Ауылдан, алыстан келе жатқан балалар болдыңдар ғой, қолдарыңдағы жүктеріңді арбаға салыңдар, мектептерің алыс емес- деді. Расында да мектеп-интернатымыз вокзалдан алыс болмай шықты. Үлкен екі қабатты ақ үй екен. Есікті ашып кіре беріс алаңға тоқтап, жаңа қораға кірген қой сияқты аңырып тұрып қалыппыз. Төбеде аппақ шыны доптардың бірнешеуі тұр. Ішінде жарық беретін шамы бар. Едені квадрат кафелді плита төсеген, жып жылтыр, шыбын тайып жығылатындай. Сүйткенше болмай екінші қабаттан түсіп келе жатқан әйел бізге қарай келіп:

-Сәлематсыздар ма, балалар! Қай облыстан келдіңіздер?- деп бізден бұрын өзі амандасты. Бәрімізден бұрын Тұрғын алға шығып:

-Иә, апай, біз сонау Петропавл қаласынан келіп едік, қайда барарымызды білмей тұрмыз- деді.

-Ендеше жүріңдер, мен ұстаздарың боламын, мені балалар Ажар-апай дейді. Мектеп директорының кабинеті екінші қабатта, сол кісіге алып барайын-деді де дедектетіп ала жөнелді. Шамаданымыз төменде қалды. Ұрлап әкетсе де ішінде құнды дүние жоқ. Апайдың соңынан еріп келеміз. Директордың кабинеті қабылдау бөлмесі жоқ, шағын ғана, жұпыны жабдықталған бөлме екен. Амандасып, кіре ошарылып қалған біздерге дирек-

тор (басқа ешкім жоқ, жалғыз екен) жылы жүзбен:

-Балалар, отырыңдар. Қай ауылдан келдіңдер?

-Ағай, біз Солтүстік Қазақстан облысынан келдік, поездан түскен бетіміз осы-деді Тұрғын.

-Жолдама қағаздарың бар ма?-деп сұрады.

-Бар- деп, Секең берген құжаттарымызды жинап директорға беріп жатырмыз. Сейтен ағамыз жолдама мен бірге осы директордың атына «мектеп-интернатқа алуыңызды өтінеміз» деген арызымызды Марьевкеде жаздырған екен. Сол өтінішке директор «алынсын!» деген бұрыштама қойып завхозды шақырды да біз туралы тапсырмалар беріп жатыр. Көбін ұққан жоқпыз. «санобработкадан өткіз» дегені бізді арнайы мойшаға апарып, шәшімізді алдырып, ескі киімімізді өртеп, жаңа киім кигіз дегені, ал жатаханадан орынды содан кейін ғана береді екен. Орналасып болған соң тамаққа отырғызды. Жатақханамыз сол мектептің ішінде үш үлкен бөлме, 40-50- дей тәрбиеленушілер, қалғандары қаланың балалары, асхана бірінші қабатта, біздің жатын бөлмеміздің қарсысында. 1 қыркүйекке дейін 20-шақты күн бар. Оқу жоқ. Бізді подхозға (қосымша шаруашылық) апарды. Алма жинаймыз. Біздің подхоз осы күнгі Республика Сарайының орнында болатын. Ол кезде сарай, «Арман» кинотеатры т.б. жоқ, тұтас алма бағы еді. Алманы кітап-

тан ғана көрген бізге бұл жұмыс ұнады. Ең әуелі тойып аламыз, біздің бақта апорт пен лимон сорты ғана. Апорт жас баланың басындай дәмі қандай.- Қайда кәзір сол апорт? Алғашқы кезде қызығып көбірек жеп қойып, туалетке жиі жүгіріп жүрдік.

-Соғыстың жаңа бітіп, карточка, талон жүйесінің жойылмаған кезі., азық түлік жан басына есептелген нормамен сатылады. Осындай жағдайды еске алсақ интернаттың тамағын жамандауға да болмайды. Тәңертең 150 грамм нан, қант пен шәй, түсте борщ, каша кейде котлет, не балық, 100 грамм наны бар, кампот не кисель, кешке беретіні 150 грамм нан мен қант салған шәй, кешке кейде каша береді. Жалпы тамағын нашар деп айтуға да болмайды. Бірақ өсіп келе жатқан жас организмге 400 грамм нан аздау. Сондықтан біз базарға барып жүгерінің (кукурузаның) кішкентай жұқа нанын (лепешка) алып жейміз. Жеген кезде тойған сияқты боласың, былай шыға бере қарның аша бастайды. Біздің оған қызығатынымыз, бағасы арзан бес-ақ сом. (бұл 1947 жылдың ақпан айында болған реформадан бұрын). Интернатқа орналасып, Алматымен таныса бастаған кезде шешемнің тапсырмасы есіме түсті. Нағашымыз жұмыс істейді деген оқу орны бізден алыс емес екен. Сұрап жүріп Темірғали Нұртазиннің кафедрасын тауып алдым. Ондағылар ол кісінің айдың аяғына дейін демалыста екенін айтып адресін берді. Темеңнің үйі қаланың орталық бағынан

(ол кезде жалғыз-ақ парк болатын) алыс емес екен. Демалыс күні, ол кісілерде үйлерінде болар-ау деп, тәңертеңгі тамағымды іше салдым да, нағашымды іздеуге шықтым. Көп қиналмай, үйін де, квартирінде таптым.

Жатаханаға арнап салынған екі қабатты үй екен. Үйдің бір шетінен бір шетіне дейін ұзын, жіңішке коридор. Дәретхана, тамақ пісіретін орын ортақ. №12 пәтердің есігін тықылдатып, ашып қалсам кең бір бөлмеге тап болыппын, кіре беріс алаң, қосалқы бөлме деген жоқ, есікке қарсы әйнектің алдында көлденең қойған стол. Столдың оң жағында екі кісілік темір кровать, аяқ жағында биіктігі екі метірге жуық кітап қоятын 7-8 сөресі бар шкаф, толған кітап. Сол жақ бетте балалардың екі кровати мен, ыдыс-аяқ қоятын үлкен жәшік тұр. Төрде, столда отыз сегіздер шамасында көзілдірік киген (үй иесі болу керек деп топшылады) бір келбетті адам қағаз жазып отыр екен. Оң жақтағы кроваттың алдында жастау келіншек, қолында кітап.

-Ассалаумағалейкүм – деп кіре бере сәлем бердім. Басын қағаздан көтеріп алған кісі жылы шырайымен көзілдірігін алып: - жоғары шық, мында отыр- деп қарсы алдындағы орындықты нұсқады. - Сәлематсізба - деп келіншекке басымды изедім де, көрсеткен орындыққа жайғастым. Мен интернаттың «хб»-сын кигеніме енді қалалық болдым ғой деп жүрсем, ауыл баласы екенім бесенеден белгілі болу керек (қолымда май салған дорбам бар) Темен елден келген екенімді бір-

ден сезгендей:

-Иә, кімнің баласысың, қай жерден келдің? – деп сұрақты жаудыртты. Шынымды айтайын, сасыңқырап қалдым.

-Асықпа, аптықпа, уақыт жетеді – деп ол жымыиып қойды. Мен оқуға келгенімді, интернатқа орналасқанымды баяндап, туыстық жағына ауысып, әке-шеше, ел-жұртымды айта бастағанда:

-Сәл тұра түр – деді де кітап шкафінің әр жерін сүзе қарап, бір дәптер алып шықты.

-Ал айта бер – деді. Менің айтарым шамалы, бір екі ауыз дайындап келген сөзім бітер бітпесте Теменң өзі сөйлеп кетті де:- сенің әкең бізге жиен болса, Байтоқа, Әлі деген кісілер маған нағашы болып келеді. Оның үстіне сіздің елде «Жаңа тұрмыс» колхозы ұйымдасқан, сонда алғашқы жылдары басқарма да болып істеген едім, «Жаңа тұрмысты» жақсы білемін – деп, ел жағдайын тәптіштеп сұрай бастады. Алғашқы әңгімеміз шәй үстінде де жалғасты. Қызылжарда педучилищеде оқыған ағаң бар еді, соғыстан аман оралды ма?- деп сұрады. Мен Қиналған ағамның майданнан оралмағанын айттым.

-Менің елден кеткеніме де біраз уақыт болып қалды. Одан бері талай уақиғалар бастан өтті ғой. Елмен де қатынаса алмадық – деп күрсінгендей болып тына қалды. Кейін білсем, Теменң де тағдырдың талай тәлкегіне түсіп, бұл дүниенің тозағын басынан өткізген екен. Осы кездесуден басталған туыстық,

қарым қатынасымыз мектепті, институтты бітіріп елге оралғанша жалғасып жатты. Теменң әңгімешіл адам еді. Бірақ, өзі туралы тереңге бармайтын. Сол шыжымдап тартып, басқалардан естігендерімді жинақтап қортындыласам, Нағашы-ұстазымның өмірбаяны ол заманда орден беруге келмейді екен. Теменң 1907 жылы Қорған қаласының маңында қоныс тепкен қазақ ауылында туған. Атасы Тілеміс ел билеген, жезтаңдай шешен, өнерге бейім адам болған екен. Әкесі Нұртаза баласын Қорған қаласындағы 9 жылдық мектепке береді, оны бітірген Теменң Петропавл қаласындағы педтехникумға (кейін педучилище) оқуға түседі. Өзі екінші курсында оқи жүріп, осы техникумда сабақ береді. Жолдаманы елге алып, бір жыл мұғалім болып істеген Теменңді колхозшылар басқарма қылып сайлайды. Бірер жыл істеген жас басқармаға көзі түскен облыс басшылары обкомға қызметке алады, бөлім бастығы болып істейді. Бірақ аппарат жұмысына көңілі толмай, білімге құмарлық сезім түртпектей берген Теменң келесі жылы Ленинградтағы журналистердің коммунистік институтына оқуға түседі. Талантты жастың рухани баюына, дүниетанымының да толығып жетілуіне КИЖдің әсері зор болғанға ұқсайды. Теменң мұнда да өзі оқи жүріп ұстаздық жұмыспен айналасады, Ленинизм кафедрасында төменгі курс студенттеріне сабақ береді. Институттың комсомол ұйымына жетекшілік етеді. Әдебиетке, мәдениетке құштар Нұртазин Ленин-

градтағы өнер, әдебиет қайраткерлерімен танысады. Заңғар жазушымыз Мұхтар Әуезовпен танысуы да осы Ленинградта басталып, кейін шығармашылық ынтымақтастыққа, достыққа ұласады. Бұл арада Теменнің Мухтар Әуезовтің «Абай» романының бірінші томын (Никольскаямен екеуі) орысшаға аударғанын айтсақ та жетеді. Қаныш Сатпаевпен, Сәбит Мұқановпен де осы Ленинградта кездесулерін «Шеберлік туралы ойлар» деген кітабінде жазған ғой. КИЖ-ді үздік бағамен бітірген Темір аға сол институттің аспирантурасына түседі. Бірақ осы кезде Қазақстанда жаңа ашылып жатқан облыстық газеттерге редакторлар қажет болады да, Теменді Қазақстан басшылары Ленинградтан шақырып алып, Қарағандының облыстық гәзетіне редактор болу туралы жолдама береді. Сегіз ай істегеннен кейін, Алматыға шақырып Қазақтың Академиялық Драма театрына директор етіп тағайындайды. Осы қызметті алаңсыз атқарып жүрген Теменді 1937 жылдың 28 тамызында «халық жауы» деген жаламен тұтқынға алады да, 5 жылға созылған сапарға жолаушылап кетеді. Содан оралғаннан бері үш жыл ішінде аспирантураны бітіреді, Ленинградқа барып кандидаттық диссертациясын қорғап, Алматының педагогикалық институтының әдебиет кафедрасында доцент болып, ес жиіп, жәйіна келген кезі екен.

Теменнен алғашқы кездесуімнің өзінде алған әсерім осы уақытқа дейін есімде. Ба-

лалық санамның өлшемімен қарасам да алдымда асқар тау тұрғандай көрінеді. Бет пішіні, тұлғасы да елден бөлек жан еді. Төбесіне қарай ысырылған шәші торсықтай екі шекесін жалаңаштай өзі үлкендеу басты онан сайын үлкейте көрсетеді. Шығыңқы қарны болмағанымен ет женді толықтау адам екен. Сөйлегенде асықпай, сөздің майын тамыза айтады, әңгімесі өте тартымды, елтіп қаласың. Жеңгемізбен жас айырмашылығы әжептәуір ме деп ойладым, құдалаудан құтылып, айдаудан оралғасын үйленген ғой деп топшыладым. Шәй ішерде бірі 3-4, бірі екі жастағы екі баланы орыс әйелі алып кірген болатын. Бұл үй-іші жабдығын атқаратын, балаларды күтетін әйел екен. Үйткені жеңгей де ҚазМУ де тарих кафедрасының доценті, оқытушысы. Қазиза жеңгеміз де аңқылдаған ақ көңіл адам еді. Кетерде екеуі де келіп тұр- деп ықылас білідріп жатыр. Өздері жаңа да ес жиып, шаңырақ көтеріп, үй болып, 40 жасқа қарай бала сүйіп енді жеттік пе деген отбасын ығыр қылып келе бермей, анда-санда бір соғып жүрдім. Сирек келетін тағы бір себебім бар. Келген сайын деп айтуға болады, Темені мені отырғызып қойып орыс тілінен диктант алады, әр сөзден 1-2 қате жіберем. Орысша сөйлеу тілім және жоқ. Ауылда өскен, тірі орысты көрмеген, сөйлейтін орта жоқ, мектепте орыс тілі сабағын өздері тіл білмейтін қазақтар жүргізеді. Мен қайдан үйренейін ол тіліді. Тіл білмегеніме Темені менен жаман уайымдайды.

-Орыс тілінсіз біздің күніміз жоқ, сондай заманға тап келдік- дейді. Бір де Темең:- Косай, сіздің интернаттың қасында бір орыс мектебі бар еді ғой- деді

-Иә-дедім- 54 мектеп бізге жақын.

-Ендеше сол мектепте оқитын өзің қатарлы орыс қызымен танысып алып бос уақыттарыңды бірге өткізіңдер. Орыс халқының мәдениетін, әдебиетін, тілін менгеру үшін бірден бір жол сол. Мен қойныма әкеп қыз салғандай қысылып, ұялғаннан ащы терім шығып кетті. Менің өз бетіммен қызға бара алмайтынымды сезген Темең:

-Сен ертең түстен кейін біздің үйге кел. Мен өзім бірге барып қыздармен сөйлесіп, тәрбиесі бар, жақсы отбасында өскен баланы таңдап алып, таныстырам. Келесің ғой-деп шегелей түсті. Мен- келмеймін- деп кесіп айтуға шамам келді. Әрине Темеңнің айтқанын орындай алмадым, сондықтан «ұлы халықтың» тілін де, мәдениетін де мен кештеу меңгердім. Заманның өзі еріксіз үйретті. Ал ағаның тілін сол кезде алмағаным орыс өнерін, тілін жатсынғандығымнан емес, өзімнің ұялшақтығымнан. Жалпы қыз дегенде бет моншағым үзіледі де қалады. Кейін институтта оқып жүргенде де жолдастарым қыздарға қырғидай тиіп, іліп кетеді. Мен болсам арбаға жегілген биенің құлынындай бір ана жаққа бір мына жаққа ойқтастап қыз маңына жоламаймын, онша алыстап та кетпеймін. Жігіттер маған қамқорлық жасап қыздармен оңаша қалдырыпта көрді. Жөн сұ-

раудан әрі бара-алмасам керек. Қыз байғұс біраз үнсіздіктен кейін мені тастап кетіп қалатын көрінеді. Рас мен жөн білмейтін, сөз білмейтін мылқау емеспін. Жолдастарымның алдында сөйлегенде сөздің майын тамызам, басқаларға сөз бермейтінде кездерім бар, өзіміздің қурстас қыздарға да лактекедей тиісіп дамыл бермеймін. Бірақ біздің қыздардың өздері еркек атаулының көрі жасына қарамайды, реті келгенде тілімен қиып түседі. Бір де Қажым Жұмалиев деген ағамыз ауыз әдебиетінен сабақ беріп тұрған. Ғылым докторы, профессор, бірнеше кітаптардың, оның ішінде оқулықтардың авторы. Жаңылмасам, қазақтың ауыз әдебиетіндегі мал атаулары туралы сөз болып жатқан, Қажекең теке туралы айтып жатқанда Жаңыл деген қыз, оқытушыны киіп кетіп:

-Ағай, теке дегеніңіз кім?- деді. Қажекең езу тарта жымиды да:

-Шырағым, теке дегеніміз ешкінің байы болады- деді. – «Сыбағанды алған шығарсың» деп біз де күліп жатырмыз.

Мен жоғарғы оқу орнына түсерде Темектің ақыл-кеңесін алмағанымға кейде өкініп те жүрдім. Бір мінезсіз адам бола ма. Менің де бір қисайсам түзеле қояым қиын. Қисықтау мінезім бар. Бірақ мен әкем марқұм сияқты шартпа шұрт кетіп, өз пікірім үшін басқамен шыр-пыр болып жатпаймын. Ойымды айтамын да, біреу қарсы болса, онымен таласып әуре болмай, өз жобамды іске асы-

руға тырысамын. Орта мектепті бітіруге таяп қалған кез, емтиханның алдында ғой деймін, менің келешегім туралы, нақтылай айтсақ қай институтқа түсу, қандай мамандық алу туралы әңгіме болды. Темен: - алдыңда өмірдің бір жауапты кезі күтіп тұр, ертең көмелеттік аттестат колыңа тиеді. Қазір өнер-білімнің заманы. Не ойлап жүрсің. Үлкен жолдың торабы сияқты, алдыңда тарам-тарам сүрлеу, соқпақтар. Қайсысына түссең де оңайы жоқ. Болашақ жолыңды таңдайтын кезің келді. «Ат сатсаң аулыңмен» деген бар, ақылдасайық- деді.

-Мен ойланып қойғам,- дедім,- сіз сияқты әдебиетші болам. Шешімім берік, сөзім нық шыққанына өзім таң қалдым. Шынын айтсам, мамандық алу туралы, болашағым туралы бас қатырып, көп ойламаппын ғой.

-Мен сенен әдебиетті қызғанбаймын. Булығып жатқан өнерің, талантың болса қандай мамандық алсаң да қаптың түбіндегі қанжардай өзі де бірде тесіп шығар. Біздің әдебиет дегеніміз идеология. Идеология дегеніміз саясат. Жалпақ тілмен айтқанда әдебиетіміз үкіметтің елді билеу басқару құралына айналып отыр. Саясат тұрақты болмайды, өзгеріп отырады. Кешегі шындық бүгін жалған, кешегі ақ, бүгін қара. Осындай аумалы төкпелі заманда артық сөз айтуда қауыпты. Менің айтып отырғаным жоныңнан таспа тіліп жатса да тістен шығарар сыр емес. Сенің келешегің үшін шешіле айтып отырмын. Сен ауыл шаруашылығы маманы

болғаның дұрыс. Әке-шешен үйде күтіп отыр. Олар сен үлкен бастық болсаң да ата қоныс жерін, ағайын туған елін тастап сенімен бірге көше бермейді. Қызық көреміз, немере сүйеміз деп елде армандап отырғанын өзің де білесің. Екіншіден, ғалым болам десең мал шаруашылығының да, егін шаруашылығының да ашылмаған сырлары да қырлары да, ғылыми шешімін күтіп отырған проблемалары жететін. Және ғылымның бұл саласы тұрақты. Ал, ел басқару қолыңнан келсе де жүретін жолың осы. Ауыл шаруашылында тым болмаса орманшы болсаң да еккен ағаштарың жайқалып тұрса, ол да бір ғанибет. Ел көреді, жұрт сүйсінеді, бала, әлде де ойлан! – деп түйіндеді әңгімені. Бірақ Темеңнің дұрыс бағыт сілтеп, тура жол көрсетіп отырғанын түсінетін мен бе. Баяғы бір беткей қыңырлығыма басып, ол кісімен сөз таластырмасам да, өзім ойлап, пішіп қойған жоспарым бойынша ҚазПИ-дің тіл әдебиет факультетіне арыз бердім. Шынын айтсам, осы оқу орнына түсуіме бірден бір «кінәлі» адам Темеңнің өзі болатын. Ол кісінің энциклопедиялық білімі, әңгімешілігі, сөйлеу мәнері тіпті мінез құлқы, мәдениеті, киім киісіне дейін қызықтыратын. Неміс, ағылшын тілдерін жетік меңгерген, еңбектерінің көбін орыс тілінде жазатын. Орыс тілінен қазақшаға, қазақшадан орысша аударған шығармаларының өзі қаншама. Қайтейін, Абай атамыз айтқандай «болмасам да ұқсап бағайын» деп ойладым. Мектепте жүргенде Сәбитке де еліктейтінмін.

1946-1948 ж. мен оқыған №18 мектеп-интернатта елеулі уақиғадар болып тұратын, соның бірі Сәбит Мұқановпен кездесу. Шығармалары арқылы Сәбеңді кім білмейді. Мен де соғыс жылдарында ұжымшардың кітапханашысы болып жүргенде жерлесіміздің біздегі бар кітаптарын оқып шыққанмын. Бірақ тірі жазушымен кездесу, әңгімесін тыңдау, қолын қысу бір арман болатын. сол арманымда орындалды. 1946 жылы сәуір айының екінші жартысы болу керек, мектептің пионер вожатыйы отряд вожатыйларын шақырып алып ертең мектепке жазушылар одағының басшысы, үлкен жазушымыз С. Мұқанов келетінін хабарлады. Сәбеңді құрметті пионер қатарына алып, мойнына галстук тағу рәсімі болатынын айтты. Жазушыны құттықтап, галстук байлау маған тапсырылды. Ертеңінде уәделі уақытта Сәбең келді. Екі иығына екі кісі отырғандай денелі адам екен, үстінде ақ кител. Жоспар бойынша жазушыны қарсы алып, мойнына қызыл галстук тағып, әңгімесін тыңдағанымыз бар. Сәбеңнің тілі қарапайым, тақырыбы – тыңдаушыларының құрамына қарай өзгеріп отыратын.

Әңгіме айтуда да әркімнің өз стилі болады. Мысалы, Теменнің ерекшелігі шешендігі еді. Әрбір сөздері сомдалып, сөйлемдері сараланып шығатын, даусы жұмсақ, асықпай сөйлейтін. Өзіл- қалжың да, орайы келгенде ащы мысқыл, өткір сатира да түйдек-түйдегімен шығатын. Бір отырғанда Темен:

- Елімізде колхоздастыру кезеңі ауыр, көп қиыншылықтармен өтті ғой. Қателіктер көп болды. Соның көбі үлкен-кіші басшыларға да байланысты еді. Солардың ұрдажық, әпербақандары да болды ғой. Елдің малын ортақтастырып, әр үйден тұқымдық бидай жинап, көктемгі егістің қамын жасап қойғамыз. Менің «Жаңа тұрмыс» колхозында басқарма кезім. «Астықты күзде жинап қоймасақ жазғытұрым ешкімнен тұқымдық астық ала алмайсың. Қамбада тұрған астық ешқайда кетпейді», деп ойлағанбіз. Үйімде ауданның бір уәкілі бар, шәй ішіп отырғанбыз. Екі иінінен дем алып, қара терге түскен астық қоймасының кілтшісі үйге кіре сала: «Ойбай, басқарма, халық албарды қоршап алды. Есігін қиратамыз, кілтті бұзамыз, астығымызды қайтып аламыз. Бізді алдап, тұқымдық деп алған астықты қалаға жөнелтпекші. Оған жол бермейміз»- деп мені сізге жіберді дейді. Сол кезде қонағым ұшып тұра келіп, төрде ілулі тұрған құс мылтықты жұлып алуы бар ғой. «Мен контраларды қырамын да жоямын» - деп қалш-қалш етеді. Мылтықты қолынан жұлып алдым да, төсектің астына тықтым. Тез киіндім де, халыққа бардым. Әлгі мықтыңсынған уәкілім үйде қалып қойды. Халыққа түсіндіріп: -Ондай өсекке еріп сүттей ұйып отырған елді бүлдірмеңдер. Астықты жасырып қалаға жібереді де-сеңдер өз күзеттеріңді қойыңдар – деп басу айтып едім, жұрт түсінді, тарай бастады. Ал әлгі уәкілге ерсем қан төгіс болайын деп тұр.

Осы сияқты оқиғаларды бастан кештік қой - дейтін.

Ал 1937 жыл туралы, өзінің түрмеде отырғаны, айдауда болғаны жөнінде жақ ашпайтын. Мен де оны қазбалап сұраған емеспін. Бірақ Теменнің талай қуғынды көрсе де емендей иілмеген, сынбаған қайсарлығына кейінде көз жетті. Тағдырдың тосқауыл бөгеттеріне қарамай, дарияның асау толқынына қарсы жүзген теңізшідей қайсарлана түсетін ер мінезді адам екен. 1937ж. жаламен ұсталып, босатылғандар да, жазасын өтеп келгендер де арттарына қоңрау байлап келген сенімсіздер тізімінде болатыны белгілі. Ішімізден жау іздеу соғыстан кейінгі жылдары тағы күшейіп кетті. «Батысқа бас июшілік» - космополитизмге қарсы күрес науқаны басталды. Оған өзі айдауда болып келген, батыстың мәдениетімен әдебиетін, тілін жетік білетін Нұртазин қара тізімге бірінші болып ілікті. Институттан тағы қуылып, жұмыссыз жүрді. Ол науқан басыла бергенде қазақ зиялылыларның арасынан «ұлытшылдарды» іздеу басталды. Темен тағы «ұлытшылдар» тізімінің жуан ортасына ілікті. Ол кісіге тағылған «кінә» – « лекцияларында зар заман ақындары Шортанбай, Мұраттарды мақтағаны». Науқан басталғаннан - ақ оның жалыны өзінде шарпып кетерін сезіп жүрді. Екі шұқып бір қарауға үйренген ұстазым бір күні мені үйіне шақырып алып, бір бума кітапті қолыма ұстатты да «жатаханадағы сақтау қоймасында жасыра тұр» - деді. Кейі-

нен, науқан басылғасын буманы өзіне қайтарып бердім. Жиырма шақты кітап екен, арасында қол-жазба дәптер бар. Соның ішінен екі кітапті маған силады. Біріншісі - В. Белинский «литературно-критические статьи», госполитиздат, 1936 ж., екіншісі - англо-русский словарь – алғашқы кітәптің сау беті жоқ, қарындашпен, қаламмен, арабша, қазақша жазылған өзінің ойлары.

Темір ағамыз ҚазПИ-ден тағы қуылды, қазақ әдебиетінен лекция оқу құқығынан айырды. Орыс мектебіне орыс әдебиетінен сабақ беруге ғана рұқсат берілді.

Т. Нұртазинды шарпып кеткен бұл науқан бүкіл республикамызды шайқалтып кетті. Сол жылдары жазушылар одағында, ғылым Академиясында әшкерелеу жиналыстары жиі болып тұратын. Сондай даулы жиындардың кейбіреулеріне ҚазМУ мен ҚазПИ-дің әдебиетке үйір студенттері мен аспиранттарын да шақыратын. Бірде, 1952 жылы болу керек, сондай үлкен жиналыс Орталық партия комитетінде өтті. Шақырылғандар ішінде мен де бар екенмін. Ол кезде орталық комитет бас почтамптың қасында, екі қабатты үйде болатын. Жиналысты Ж. Шаяхметов ашты, Москвадан келген қонақтарды таныстырды, жұмыс тәртібін жария етті. Баяндаманы да бірінші қатшының өзі жасады. Жарты ғасыр өткеннен кейін баяндамашы былай деп айтты деп мысал келтіре алмаймын. Бірақ еліміздің атақты ғалымдары мен жазушыларының біразін сынға алды. Академик

Сатпаевті 1923 жылы Едіге туралы жырды алғысөз жазып бастырды, әдебиетші, тарихшы ғалымдардың «жаулық» пиғылдарына жол ашты - деді, Е. Бекмаханов, Б. Сулейменовтердің «Қазақ ССР» тарихын жазудағы қателіктерін әшкереледі. Орталық комитеттің қатшысы І. Омаровты «Қазақ ССР тарихы» кітабіна редакция жасай отырып ірі қателіктерге жол берді деп сынады. Жазушылардан да сау қалғаны шамалы, әсіресе М. Әуезовке шүйлікті. Ол кезде бірінші қатшының сынына іліккендер, немесе «Правда» газетінде қатты сынға алынғандар партиядан шығарылатын, қызметінен қуылатын, кейбіреулері сотталып та жататын. Осындай халқымыздың зиялы қауымына қою, қара бұлттың түйіліп, біразы кудалауға түскен кезде де әзіл-қалжыңға тиым жоқ. Сондай бір әңгіме есімде қалыпты. Жоғарыдағы айтқандай, жиындардың біріне тағы да Шаяхметов бастаған үкімет басшылары түгел қатысады. Бірінші қатшы баяндама жасайды. Үзіліс болады. Мәжіліс президиумы бір кабинетте сусындап отырғанда Н. Оңдасынов:

-Жұмеке, сіз білесіз бе, хан Кенені мақтап жазған Сәбеңнің де шығармалары бар - дейді. Сәбең:

-Жұмеке ол рас. Бірақ мен бір әңгіме айттайын. Біздің елде Оспанның Қойлыбайы деген кісі болды. Пысық, әзілқой адам еді. Бір күні шаруасымен көрші ауылға барады. Елдің жайлауға жаңа шыққан беті, айдыны

үлкен, қамысты көлдің жағасына үй тіккен ауыл қомақты. Көлдің шетінде суға түсіп, шетке шығып шауып жүрген жас балалар, тырдай жалаңаш. Қойлыекең шетте жүрген бір баланы шақырып:

-Атың кім? Кім баласысың? –деп, аты жөнін біліп алғаннан кейін, Сәрсенбай үйі қайсы деп сұрайды. Бала:

-Анау, ортадағы өрнегі бар сегіз қанатты үй, ата – деді.

-Өркенің өссін, үлкен жігіт бол, өзің бір жақсы бала екенсің, насыбайың да үлкен екен – дейді, Қойлыбай әдеттегі шайқы-мазақтығынан айнымай. Сонда бала:

-Ой ата, менікін үлкен дейсіз. Менің әкемдікін көрсеңіз ғой- депті. Сол сияқты Жұмеке, менің қателерім үлкен үйдің қателеріне қарағанда баланікіндей ғана – депті. Сәбеңнің «үлкен үйдің» деп отырғанында да мән бар. 1941 жылы Сталин патшалар мен дворяндардан шыққан қолбасшылардың аруағын шақырғаны бар. Содан кейін Сәбеңнің Кенесарыны мақтағаны, оның көтерлісін халық азаттық күресі – деп баға бергені рас. Ал «Үлкен үй» деп отырғаны - Қазақстан Орталық партия комитеті Республика халқына арнаған Үндеуінде, Сталинге еліктегені болу керек, бүгінгі мәжілісте жерден алып жерге салып жатқан хан-батырларға сиынған болатын. Сәбең соны меңзеп отыр ғой. Менің әдебиет майданының шайқастарына араласпсам да, есіктен сығалап жүргенім әдебиетке жақындығымнан. Сол жылдары бір

белгілі жазушының оқырмандарға кең тараған повестісіне «Сойып салма» сын мақалам «әдебиет және искусство» журналында жарияланған болатын. Еліміздің басты газеті «Социалистік Қазақстан» да бір аудармашы-жазушының шығармашылығы туралы мақалам да жарық көрген еді. «Қазақстан мұғалімі» газетінде бір ұстаздің (ауыл мұғалімі) педагогтыққа жат қылықтырын әшкерелеген фельетоным басылып шыққаны тағы бар.

Бірақ, әдебиетке бүйрегім қанша бұрып тұрғанмен баратын жерім- ауыл мектебі екенін ұмытпаймын. Елде кәрі әке-шешем «жалғызым қашан келеді» - деп, жолға қарап күтіп отыр. Әрі апа, әрі аға тұтып жүрген Қамия тұрмысқа шығып кеткен, екі баласы бар, басқа ауылда тұрады. Жалғыз ағам соғыстан оралмады. Мені күтпегенде кімді күтсін. Шындығына келсек, әке-шешеме, әсіресе анама менің дипломым керек емес, болса жақсы, болмаса ренжімейді. Оларға керегі мен, менімен бірге бір шүйке бас. Бар армандары бір немере сүю, содан кейін ол дүниеге өз еріктерімен баруға дайын. Әдебиетпен әке-шешемді таразыға салсам соңғысы басып тұр ғой. Бірақ үш жыл әлеләу мен жүріп, сөз байласып, таңба басқан адамым жоқ. ^{Үшінші} ~~Төртінші~~ курс басталып кетті, енді не істеу керек. Қаламды таң асырып, әдебиетті жауып қойып, қыз іздеуге кірісуден басқа амал жоқ. Салт басым, сабау қамшым, дипломымды қалтама салып елге бар-

ған соң асықпай таңдап, сауыншы болса да бір сұлуға үйленсем дегенде ой болды. Орекең деген жолдасым айтатын: - сұлу, көркем қыздар ауылда, бригадир, агроном сияқты елдің атқа мінер қулары оларды оқуға жібермейді - дегені есімде. Бірақ әке-шешемнен қаймығам, олар қалтасында диплом, қолтығында келін бар деп күтіп отыр. Тым болмаса, әкеме: - Барып құда түс - деп, болашақ келінінің адресін беруім керек. Сонымен қортқаным келіншек жорығына түбегейлі кірісу.

Рас, мен де ай қарап жүргемін жоқ. Талпыныс жасап та көрдім. Екі рет қыз құрғырдан бетім қайтқаны да бар. Бірінде, екінші курста оқып жүрген кезім, Н. облысының бір қызымен таныстым. Танысуымыз да қызық. Менің бірге оқитын жолдасым қыз – қырқынға ебім жоғына, ылғый жалғыз жүретініме менен жаман қиналатын. Бір күні сол жолдасым: - Дұрыстап киін, кешке театрға барамыз - деді. Ол өзі жүретін қызды театрға шақырып:

- Тәуір бір қызыңды ала шық, мен жолдасыммен келем деп, уағадаласып қойыпты. Киім дегенде, екі бөлмеде алты студент тұрамыз, бәрімізде дені дұрыс екі костюм, үш көйлек, үш галстук, ұялмай киетін үш туфлиміз бар, бірақ менің аяғым кішкентай, туфлидің басына мақта тыға қоямын. Сәті түскенде жолдастарымыз қыздарына бармайтын күн екен, бар киім Қажығали екеумізге тиді. Сол жылдары жастар арасында жиі ай-

тылатын әзіл әңгіме болатын. Мен сияқты бір студент қасындағы жолдастарының киімін киіп алып қыздарға барады екен. Сен қалай киініп алғасын деп сұраса: костюм Ерландікі, көйлек – Нұрландікі, батинка – Құрмандікі дейтін көрінеді. Сонда біреу: Өзіңдікі не? – десе. – Менікі ыстық жүрек қой – дейтін көрінеді.

Сол сияқты бізде жолдастардың киімін киіп алып қыздардың базары атанған ЖенПИ-ге келіп қалдық. Екі қыз бізге қарай келе жатыр. Періште келе жатқандай жүрегім дүрс-дүрс етеді. Қайсысы «менікі» болар екен деп, келе жатқан қыздардан көз алмаймын. Қажығали бірер аттап алға шықты да амандасысымен мені таныстыра бастады. Орта бойлы, толықша келген күлімкөз қара торы қызды:

-ЖенПИ-дің жұлдызы- тамаша әнші, аты Құралай. Ал, Айымды өзің де білесің, міне танысу рәсімі осымен бітті сұрақтарың болмаса театрға қарай аяндайық – деді Қажекең. Менің үндемейтінімнің есесін Қажығали бір өзі толтыратын, сол әдетіне басып келеді, аузы бір құрғамайды. Бір кезде:

-ЖенПИ-ді жабатын болыпты. – деді.

-Тек,- деп екі қыз да шошып кетті. Қазақстанның түкпір түкпірінен, ата-аналардан Орталық комитетке арыз түсіпті. Арызда: Қыздарымызды оқуға жіберіміз, олар оқуын бітіріп бір қиырға күйеуге шығып кетеді. Емшек сүтімізді де ақтамайды, қызығын да көре алмаймыз, немерелерімізді де сүйе алмай-

мыз – деп жылайтын көрінеді.

-Е, онда қыздар өз облысынан іздісін жігіттерді – дейді. Қажекеңнің әзілін түсінген қыздар, - Солтүстіктің жігіттері кеткен қыздарының есесін орыстың сұлулары арқылы толтырып жатқан жоқ па? – деп, бізге қарсы шабуылға шықты. Біздің бір жігіт орыс қызына жуырда ғана үйленіп еді. Қызы құрғырлар соны естіп қалыпты. Сөзден дес беретін Қажекең бе?

-Е, несі бар орыс алса, ертең оны мүсілман ғып шығарады. Және көпірлер бір адамға кемиді. Қыздар күліп жатыр, қарсы айтатын үждары болмады.

Театрға кірген соң екі қызды қатар отырғызып, екеуіміз екі жақ бетке жайғасыппыз. Бұның бір жаман жері, екі қыз бір бірімен тілдесе берді, ал қасымдағы қыздың назарын аударып өзіме қарата алуға тәжірибем жоқ, жылпостығым жетпеді. Үйге келе жатқанда да әңгіме жалпылама болды да, қызбен оңаша сөйлесе алмай, қолтығынан ұстап келгеніме мәз болып жатаханаға қайттым. Келесі жолы төртеуіміз киноға бардық. Сол жолы қоштасарда оңашалана беріп Құралай жастар кешіне шақырды.

-Ол не қылған кеш? – деп сұрасам:

-Үлкен мерекелерде біздің ауданның жастары жиналып, өз күштерімен жер үй жалдап алады екен де, ойын-сауық кешін өткізеді. Соған сізді шақырып отырмын. Жақынырақ танысып білісуге септігі тиер деп ойлаймын - дейді Құралай. Мен шақыруды құп

алдым. Белгіленген күні, айтулы уақытта уағдаласқан жерде кездестік, қыз бастап кеш болатын үйге апарды. Жастар жиналып қалыпты. Кісі көп емес: алты пар, тамақ дастарханға жәйліпті. Патефон бар екен, күй табақтар, үйдегі жалғыз столдың үстінде, стол қабырғаға қарай ығыстырылған сияқты. Маған ең қиыны таныстыру сәті, және кісі атына шорқақпын, бір айтқанды жадыма сақтау қиын, сондықтан бірінің атын бірімен шатастыра беретінім бар. Қай облыстың тумасы, қайда оқитынымды айтып жатырмын. Жігіттер жағы жылы қабақпен, қыздар жағы сынай, бұл не жұмбақ жігіт екен дегендей қарайды. Кештің бірінші бөлімі менің пайдама шешілгендей болды деп отырмын. Таңқы мұрың қарақыз, осы кешті ұйымдастырып, ұйтқысы болып жүрген сол ма деп ойладым – дастарханға шақырды. Қонақ қой деді ме, маған орынды төр жақтан ұсынды, менің сол тіземді баса Құралай отырды да Ерлан деген жігіт бір қызды сүйрей келіп менің оң жағымнан орын алды. Ол кезде асаба деген, бірімен бірі жарыса тос айту, тілек білдіру деген жоқ. Ішіміздегі жасы үлкеніміз Ерлан екен, әскерден оралысымен бір жыл елінде мұғалім болып, келесі жылы КазГУ-дің журналистика факультетіне түсіпті, биыл бітіретін жылы екен.

Жастар дастарханға жайғасып отырысымен епті жігіттердің біреуі алдымыздағы студенттерге ортадан жоғарырақ өлшемімен ұлқызын алаламай бәрімізге ақ арақтан құйып

үлгерді. Мен жұмысымді бітірдім дегендей арақ құюшы Ерланға қарады. Ерлан стаканын қолына алды да: Бауырлар, келе жатқан мерекелеріңмен құттықтаймын. Бәрімізде аман болайық – деді де, қолындағы ыдысты тоңқара салды. сол кездегі арақтың күші шамалы болды ма екен, жігіттерден қалыспай қыздар да стақандарын көз ілеспей босатып тастады. орнынан қозғалмаған менің стаканым ғана. Шындығында, студенттік кезім түгіл, жұмыс істеп жүргенде де 5-6 жылдай арақ ішкен жан емеспін. Дaudың басы Дайрабадың қызыл сиырынан дегендей менің арақ ішпегенім кеш бойғы әңгімеге арқау болды. Алғашқы кезде, жынды судан кейін, әркім өзді өзі болып, мені бірге «кетті» деп ойласа керек, келесі айналымға арақ құятын кезінде жігіттердің біреуі ішпегенімді біліп қалды. Оның жария қылуы мұң екен, қыздар маған жабыла кетті:

-Неге ішпедіңіз?- қажылыққа барып келіп пе едіңіз?

-Аурусыз ба?

-Бізді ақмақ көресіз бе?

-Ішпейтініңіз бар, мереке кешіне неге келдіңіз!

-Сіз өзі еркексіз бе, қыздар, біз де ішіп отырмыз ғой.

-Жігіт басыңызға уят екен – деп жан жағымнан мені сөккен сөздер қарша борап кетті.

Қазандағы сүтке тұмсығы тиген күшіктей мен отырмын.- «Бұрын дәмін татып көрме-

ген дүние еді, маған қарамаңдар» - дегеніме құлақ асар қыздар жоқ.

Бір кешке шыдайын, бала құсап киімімді киіп, бұртиып кетіп қалу да ыңғайсыз болды. Анда санда Ерлан: «Қойыңдар енді, ауыратын шығар, зорлық жарамайды» - деп қояды. Құралай сұлу отқа май құймаса да, араша түсе алмады.

Абайдың «Масғұт» - поэмасы есіме түсті. Поэманың кейіпкері Масғұтқа қызыр әулие: «аспаннан жынды су жаңбыр жауады. Ішкен кісі жынданады, бір жетіден кейін, қайта орнына түседі» - дейді. Масғұт хан мен екеуі дұрыс судан ішіп далаға шықса шахар халқы бәрі көшеге шығып кеткен, бәрі де мас, есі дұрыс біреуі жоқ. Бұл екеуі ғана сау. Жынданғандар бұл екеуін жынды деп өлтірмек болады. Амалсыз бұлар да жынды судан ішіп тірі қалады. Сол сияқты «еркектігімді» білдіріп мен де ішіп алсам қайтеді» деген ой келсе де бұрынғы мінезіме бағып, мен де қасарысып алдым. өлең, әңгімеге қосылам, Құралай мен бір-екі рет билегенім бар. Бірақ қыздың көңілінен шықпағаным түрінен, қылығынан белгілі болып қалды. Сондықтан етін жеп шайына қарамастан рұқсат сұрап кетуіме тура келді. Құралай мені шығарып салар деген ойымда ақталмады, мен бұл мінезін ат құйрығын шорт кескені деп түсіндім. Сүйтіп бір «келінмен» «дәм тұзымыз бір кешке ғана жетті». Оған қайғырған мен жоқ. Ал бұл әңгімені жаңартуымның себебі: орыс арағының қазақ дастарханын жаулап алуға

аттанысқа кіріскен кезі. Мүмкін тарихшыларға қажет болса айтайын: Арақтың адал дәмімізді ығыстырып қазақтың дастарханына мықтап орнығуы 1950-1955 жылдар.

Франсуздардың: «Король умер, да здравствует король!» дегені сияқты «қалыңдық өлді (мен үшін), жасасын жаңа қалыңдық!» деу үшін жедел жорыққа қайта аттану керек. Іздеген адам таппай қоя ма, тағы бір қызбен таныстым. Ол былай болды. Сол жылдары елден Алматының жоғарғы оқу орнына түсушілердің саны көбейіп келе жатқан кезі. Бірақ қазіргідей емес және ауылдан алыс жүргендіктен бе бауырмал болатынбыз, жерлестік деген туыстық деген сөзбен пара-пар. Облыс, аудан жастары, студенттер фотоға түсетінбіз, бір бірімізбен қатынасып, хабарласып тұратынбыз. Бір күні Қажығали алдағы сенбі күні ҚазМУ-дің алдында көрші екі ауданның студенттері жиналып суретке түспекші, бізге де хабар айтып шақырыпты. Ол кезде қазіргідей Университет қалашығы жоқ, біздің, Қазақстан жоғарғы оқу орындарының кара-шаңырағы ҚазПИ-дің жанындағы ғимарат ҚазМУ-дің негізгі корпусы болатын. Айтылған уақытында суретке түсіп бола бергенде екі қыз оқшауланып шыға берді. Қыз дегенде жыны бар Қажекең тиісе кетті. әлгіндей болған жоқ, қыздар да бізге «кет әрі» деген соң ба, әңгімеміз жараса бастады. Мен де қашаңғы бет моншағым үзіліп, қызқырқыннан ұяла берейін. Жігіттердің біреуі батылдық жасап, әңгіме бастап берсе бол-

ды, әр қарай қыздармен сөйлесуге машықтанып келе жатқан кезім. Төртеуміз бірігіп те, екі-екіден жұпталып жүріп, біраз танысып қалдық. менің еншіме тиген қыздың аты Айсұлу. Көрші ауданымыздағы Жұлдыз ауылынан екен. ҚазМУ-дың жағрафия факультетінде, 4 курста оқиды. Ұзын бойлы (сырықтай емес), аққұба қыз екен. Қыпша бел деп айтуға болмайды, бір нәресте көтерсе толып кетуі ықтимал. Жалпы алғанда, сүйкімді қыз екен. Тұспалдап сұрасам басы бос көрінеді. Сол күні көңілім орнығып, жастыққа басым тиісімен ұйықтап кеттім. Енді маған қандай қыз керек. Көркі десең көркі бар, білім десең білім бар. Мен институтты, ол университетті бір жылда бітіреміз. «Қазақ ат байлар жері нығыз ба екен?» деп сұрайтын қез. «Нығыз» деп жауап беруге болады. Әке шешесі тірі, орта жастағы адамдар, әкесі колхоздың бас есепшісі, аузынан ақ майын ағызған дәулетті отбасынан. Апа-жездесі көрші ауылда, екеуі де мұғалім екен. Сонымен оқу жылы біткенше жиі қатынасып, бірге жүріп, талай жоспар құрамыз. Жазғы каникулға шығатын уақытта таяу қалды. Шегінетін жер жоқ, шешім қабылдау керек. Еркек бас, әйел мойын дейді «Қосеке, тізгінді қолыңа ал, жоспарыңды ортаға сал» - деймін.

-Айсұлу,- дедім бір күні, -алла амандығын беріп елге барғаннан кейін, әке-шешеме, ағайын туғанға «менің қалыңдығым бар» деп, екеуміз туралы бар шындықты ашып саламын. Менің әке-шешем осы тойды,

менің үйленуімді көптен күтіп жүрген жандар. Шешем алпыс бесті, әкем жетпісті жағалап жүрген жәйі бар. «Қойдың жасындай ғұмырымыз қалды, бір немере сүйгіз, армансыз өлейік»- дегенді айтады. Сондықтан елге барысымен еліңе құдалар жіберемін, әкешешенді алдын ала дайындап, жақсылап қарсы алыңдар. Менің әке-шешемнің, өзің білесің, екеумізді оқытатын шамасы жоқ. Егер сенің туыстарың көмектессе оқуымызды бұзбай, сен сәуір айында, мен маусым айында дипломымызды аламыз. Оған жағдайлары келмесе өкпе жоқ. Мен жұмыс істей жүріп оқуымды жалғастырам. Қалайда сенің оқуыңды бітіруге жағдай жасаймын,- дедім. Ақыры осы шешімге келісіп жазғы каникулға елге оралдық. Бір поездда, бір вагонда келеміз. Қуанышымызда шек жоқ. Жүректің соғысы вагон доңғалағының дауыс ырғағымен үндес келетін сияқты. Ақыры Қызылжарға келіп, поезд тоқтап, вагоннан түсіп жатырмыз. Бір жігіт, жас келіншек Айсұлуды құшақтап сүйіп жатыр. Біз Қажығали екеуміз аң-таң тұрыппыз. Бір кезде Айсұлу бізге қарап:

-Мына кісі менің апам, қасындағы жезде-тайым-дей келіп, бізді де таныстырып жатыр. Кісінің ойын қабағынан танитын кез ғой, апа-жездесінің бізге, маған деген көз қарасы ұнамады. Тезірек Айсұлуды бізден бөліп әкетуге жانتаласты. Ол кезде Қызылжарда автобус жоқ 3-4 вагон тіркеген паравоз, арасында ысқырып қойып, жүкті тарта аламай

келе жатқан түйедей пыс-пыс етіп, осы күнгі Интернациональная көшесімен қаланы қақ жарып вокзалдан ой қалаға дейін ерсілі қарсылы жүретін. Сол поездға отыратын жерге жеткенше қыздың апа-жездесі екі жағына шығып алып бір қызу әңгімеге кіріскен сияқты. Айсұлудың қабағы қатулы, аналар да қолдарын ербеңдетіп, сөйлеп келеді. Енді айрылысарда жол серіктерімен қоштасуға ұлықсат сұрады ма екен Айсұлу бізге келіп қоштасты да «Қосай, елші жібермей тұра тұр, өзім хабарласам»-деді. «Боларын бір сұмдықтың жәңпә білдім» деген сияқты Айсұлудың сөзінен көрі, өрт сөндіргендей жүзінен секем алып қалдым. Не боп қалды деп Қажыкең екеуміз қанша бас қатырсақ та, тап басып, бір қортындыға келе алмадық. Сонымен елге оралсақта екі көзіміз төрт болып, елендеп хабар күтуде болдық. Бір жеті ме, он күн бе өткенде, күткен хабарда келді: «Ардақ тұтқан азаматым!» - деп жазыпты Айсұлу, - Уәдемде тұра алмадым. Сертті бұздым. Затым әйел ғой, кешір мені. Вокзалда қарсы алған апа-жездем сұмдық хабар ала келіпті. Көрші ауылда аграром болып істейтін Ораз деген жігітке әке-шешем, апа-жездемнің қыспағымен, мені ұзатуға уағыда беріп құда түсіп қойыпты. Жігіт апа-жездем жұмыс істейтін ауылдан болса керек. Хабарды вокзал басында естігенде онша мән берген жоқ едім. Үйткені апа-жездем құда түсіп қойғанын айтпаған еді үйге келіп істің мән – жәйімен танысып, торға түскенімді бір-ақ

білдім. Алыстым - арпалыстым, әке-шешем-
нің жүрегін жібіте алмадым. Сүйген жігітім
барын, диплом алуға бір-ақ жыл қалғанын
айтып жылады да жалындым. Ешкімге сө-
зім өтпеді, зарым да, мұңым да әке-шешем-
нің жүрегіне жетпеді. Қақпанға түскен қоян-
дай жанталасып жүргенде ақыл қосар да кісі
болмағаны қиын екен. өз бақытымды өзім
байламай, көз жұмып, сенімен қашсам ба
деген ой да келді басыма. Бірақ ауыл арасы
алшақ, алдын ала келісе де алмадық. Оның
үстіне әке-шешем, туыстарым мықты күзет
қойды. Сөздің қысқысы, алдағы сембіде мені
ұзатпақшы. Жағдай осы. Жылаумен өтетін
болды өмірім. Мал да бауыздағанда тұяқ
серпіп қалады ғой. Менің оған да шамам
жоқ. Сөкпе мені, кінәләма! ант бұзған адам
мұратына жеткен бе? Мен де өзімді ант
бұзғандай көремін. Сонда да бұл өмірден
сені ғана сүйіп өтемін! Хош бол, Айсұлу!»

Бұл хабар тас төбемнен ұрғандай әсер
етті, есеңгіреп қалыппын десем де болады.
Бірақ маған қиыны демалысқа келгеннен
бері емексітіп жүрген әке-шешеме не айтам.
«Бір хабар тосудамын, құда болуға жібе-
ретін кісілеріңді іштей дайындай бер» деп те
ескерткенім бар. Енді не айтамын? әрі ой-
лап- бері ойлап «әкесін өлгенді де естіртеді»
дегендей, мен де шынымды айтайын деп
шештім. Болған жағдайды екеуін екі жағыма
отырғызып қойып баяндап бердім. Басым
жас, мен бір-екі жыл ілгері-кейін үйленсем
де бәрі-бір. Қарттарымды аяймын, мақсат-

тарын да түсінемін. Аяғанмен не істейін көбелек болып отқа түсейін бе? Көңілсіз де болса демалыстың аты демалыс, ағайын туғандар күнде біреуі қонаққа шақырады десем болғандай. Сонымен жүріп екі айымыз қалай өткенін де білмеппін? Алматыға қайтуға айналдық. Бір Қабдол деген жиен ағамыз қонаққа шақырды. Менен басқа Қажығали тағы бір жігіт және екі студент қыздар бар екен. Қыздардың орта бойлы әдеміше келген сарысы түбі осы елдікі болғанымен әкесінің қызмет бабына байланысты Есілдің арғы бетінде, орыс поселкасында тұрады деп еститінмін. Туған еліне қонаққа келген болу керек. Ертеректе көргенім де бар. Сол арада әңгіме үстінде біраз жайдан хабардар болып қалдық. Аты Меруерт. ЖенПИ-дің биыл 3-і курсына барады екен, мамандығы математик. Қасындағы Шолпан ол да ЖенПИ-дің 3-і курсында оқитын көрінеді. Меруерт мен сияқты тұйықтау емес, ашық, стол басында еркін отырып, әзіл қалжыңнан да тартынатын емес. Алғашқы кезде, қыздардан бетім қайтып қалғанынан ба, әңгімеге жөнді араласпай, өзіммен өзім болып отырғанмын. Бір кезде Меруерт маған тиісіп:

-Баланың көңілі аға да, ағаның көңілі далада дейміз бе? Сізге, Қосай, аға сұрақ қойсақ та жауап ала алмаймыз. өзіңіз бізбен отырып, ой-санаңыз жырақта шарықтап жүргендей, үнсіз қалыпсыз.

-Меруерт, қарындасым, қазақ атаң гүл өсірсең жердің көркі, қыз өсірсең елдің көркі

– дейді. өзінді арасына бірталай жылдар салып бүгін ғана көріп отырмын, Шолпанды көрмегелі де бірер жыл болған шығар. Екеуің де қызғалдақтай көз тартар бойжеткен болып қалыпсыңдар. Таңданып та, қызыға да қарап отырып. әңгімеге араласа алмай қалыппын, кешіріңдер- дедім. –Иә, Қосай аға, түйе құс сияқты шар тарапты алыстан шарлап жүргенде төңірегіңіздегі, көз алдыңыздағы қыздардың бойжетіп қалғанын қайдан көресіз?- деп Меруерт оңдырмай мені түйреп өтті. Өткен жылы басқа облыстың жастарымен бірге болып, арақ ішпегенім үшін сөз естіп, қуылып шыққандай болған хиқаямды естісе керек.

–Рас Меруерт, шымбайына жеткізе айтсаң да шындықты айттың. Бойына сеніп жылдан құр қалған түйе сияқты үш жылы осы ағаңның босқа өтті. Назарын алысқа аударды да көзі жеткенімен қолы жетпей қалып жүр. Одан да алыстан арбалағанша, жақыннан дорбала дегендей, жан-жағына неге қарамады екен? – деп Қажекең де бір ойды меңзеп өтті.

–Сөзіңізге қарағанда, Қажығали аға, сіз жеңгеміз туралы мәселенің басын қайырып қойғанға ұқсайсыз ғой. Қайырлы болсын айтуға ерте ме? Той қашан? – деп Меруерт енді Қажекеңе ауды.

–Менің жарам жеңіл ғой. Асықпаймын. өзім мектепте оқытып, тәрбиелеп орта мектепті бітірді деген аттестатымен некеге тұрған күәлікті бірге аламыз. Ал сен, Меруерт

Қосай ағанды аяма, түйеқұс деп бекерге айтқан жоқсың. Оған «ұш» деп бұйырсаң, «қалай ұшам» мен түйемін ғой» – дейді, «Ендеше жүк артайық арқаңа» десек, «қалай артасындар мен құспын ғой» деп жүре беретін ақыл-айласы мол жігіт. осындай қарындастарының көзінше өзін біраз сөзбен сойғылап алған артық емес. Сендер де тілдеріңді қанжарша қадап, бүйіше шағып маған жуасытын беріңдерші,-деді.

-Ой, Қажеке ол менің қарындастардан сұрайтын қолқам ғой. Үйткені, мұндай сұлу қыздардың бүйі болып шаққаны, жылан болып шашқан улары мен үшін бал емес пе?

-Әзіл- қалжыңмен біраз жерге барып қалыппыз. Ауыз үйде отырған қариялар да естісін (ол кезде үлкендер жастармен бір дастарханда отырмайды, қыз, жігіттердің бөлек отырғанын қалайды, бізбен бірге баласы мен келіні болды) Қажығали сен баста, біраз өлең айтайық!-дедім мен.

Қажығали бұрышта сүйеулі тұрған домбыраны алып, бабына келтіріп алды да, Сегіз серінің «Қарғаш» деген әнін шырқап жібірді. Шолпанда әнші екен, әсірісе менің есімде қалғаны «Гауһар тас» (бұл да Сегіздікі) әні, осы уақытқа дейін бұл өлеңді ел ішінде Шолпандай орындаған адамды көрген жоқпын.

Кешке қарай тарай бастадық. Үй иесіне біз рахметімізді айтып жатсақ, өлең-әндеріміз үшін олар да алғысын жаудырып, «әртістер келгендей біз де бір жадырап қалдық»

– деп жатыр. Қолтықтасып, қыздарды шығарып салу дәстүрде жоқ. Үйден шыққаннан кейін қыздар бізден бөлініп кетті. Қажығалиға: Меруерттің Алматыдағы адресін алдың ба? – деп сұрадым, оның қажет болатынын әлі білмесем де.

Тамыздың аяғында Алматыға оралдық. Бұл соңғы оқу жылымыз. Жоғары курс студенті болғандықтан Қажығали екумізге екі кісілік бөлме тиіпті. Ол кезде жаңа типтегі жатаханалар жоқ, кей бөлмелер де 12-15 тен студенттер жайғаса береді. Орналасып, жайланып алған соң жолдас-жораларды түгендеп, үлкендерге сәлем беріп шығу сияқты парыздарымызды өтеуге кірістік. Мен Темеңе барып, сәлем беріп, ел амандығын жеткізуге, Алматының жаңалығын білуге асықтым. Ұстазымыз үйде екен, көңіл-күйі пәс, жабырқау. Біздің кафедра басшысы Қажым Жұмалиев, Есмағамбет Смаилов, Ермұқан Бекмаханов, Бек Сүлейменовтермен бірге 25 жылға сотталыпты. Қаныш Сатпаев, Мұхтар Әуезов Москваға кетіп, жан сақтап қалса керек, Мұқаң МГУ-да дәріс оқитын болыпты. Қудалау толастаған сияқты, бірақ толық сенім жоқ, «Ұлытшылдықтан» кейін тағы бір науқан таппас дейсің бе?. Мен ел жағдайы туралы айтып жатырмын. Соғыс жылдарында қираған шаруашылық жамау-жасқаумен әдәуір түзеліп келеді екен. Егіннің бет алысы жаман емес, өткен жылдың қалың жауған қары бар, жазғытұрым жаңбыр жақсы жауса керек. Шөп қалың, мал қоңды.

Халықтың тұрмысы да жақсарып қалған сияқты. Осындай жалпылама әңгімемен отырғанда Темен:

-Әке-шешенің жай-күйі қалай, тың ба?

-Жай-күйлері ел қатарлы, шешем аура беретін көрінеді. Сол жағдай мені алаңдата береді.

-Келін мәселесін сен де созып жібердің. «Таңдаған тазға жолығады» деп, сенің талғамың жоғары ма, әлде қыздан қорқатын бірдемең бар ма? Шешен байгүс, сенің қызығыңды көріп, немере сүйсем деп армандайтын болар. Сенің өзі таңба басқан адамың бар ма? Неге әкеп таныстырмайсың келінді,- деді.

-Бір бұйырғаны болар, енді бір жыл ғана қалды ғой – деп, әңгімені доңгелетіп кетуге ынғайландым. Уақыттың быраз болып қалғанын сылтау қып, Теменмен қоштастым да, жатаханаға келсем Қажекең үйде екен. Курстас қыздармен киноға барып келіпті. Кино туралы бір екі сөз айтты да, қыз тақырабына көшіп кетті, кейінгі кезде Қажекең Меруерт туралы жиі айтып жүр, әлде елден кетерде шешемнің Қажығалиға тапсырмасы болды ма екен? Үйткені, Меруерт туралы шешем маған да: «Сен Қасымның қызын көрдің бе, кеше Разипаның үйінде көріп едім өзі ержетіп қалыпты. Әке-шешесін де біз жастайынан білетін орнықты адамдар»-дегені бар да. Мен үндемегенмін. Бірақ шынын айтсам сол сары қызды түнеугі кездескеннен кейін көбірек ойлайтын болыппын. Оның

ашық жарқын мінезі, шымшымасы бар әзіл-оспақ сөзі, сынғырлаған күлкісі көз алдыма келе береді. Қабаң үйінен шығарда Қажекең Алматыдағы адресін алдың ба?- дегенім де кездей соқ емес-ау деймін. Жүрегіме бір шоқ тастап кеткен жоқ па екен? Осындай ойлармен оңашада өзім де арпалысып жүрмін. Қажекең де басқа қыз құрып қалғандай Меруертті меңзей береді. Сонда да «көрейін де өлейін деп жүрген біреу ме демесін» деп Меруертті іздеп баруды кейінге қалдыра бердім. Мүмкін жігіті бар шығар, түнеугі әңгіме жәй жаяу әзіл ме деп те ойлаймын. Бүйрегім ЖенПИ-ге қанша бұрса да уақыт өтіңкресін деп жүргенде бір ай зымрап өте шығыпты. Амал жоқ құдайдың бір сәтті күні Қажекеңді алып ЖенПИ-ге қарай жолға шықтым. Қажығали өзің-ақ барсайшы, мен әңгімелеріңе бөгет болармын дегеніне көнбедім.

-Бүгінгі біздің жорығымыз жігіттердің қыздарға жорығы емес, ағалардың қарындас-тарын іздеген ізгі қадамдары есебінде. Бірақ бұл аттаныста салмақ саған түседі. Біз сырттан тон пішіп жүрген шығарамыз. 3 курсқа дейін жігіті жоқ деу қиын. Сен Шолпаннан соны білерсің. Егер біреуі болса достықтары, жақындықтары қай деңгейде. Елде ата-анасының уағыда жасап қойған жері жоқ па екен? Міне, сенің міндетің ауқымды, - деймін мен.

-Қосеке-ау, Меруерт саған керек пе, маған керек пе? Киіз кімдікі болса, білек соныкі,

өзің қимылда- деп Қажекең бұлданады. Осы әңгімемен ЖенПи-дің жатаханасына да келіп қалыппыз. өтіп бара жатқан бір сұлуды тоқтатып, бөлмелері мен аттарын айтып сәлем жолдадық, тосып тұрғанымызды хабарладық. Мен жүрегім дүрсілдеп тағат таппай күтудемін. Егер қыздар үйлерінде болмай, басқа «ағалары» алып кетсе жолымыздың болмағаны, онда «жабулы қазан, жабулы қалсын» деймін. Тағы да «король өлді, жаңа король жасасын!»-деп айқайлаймыз. Осындай біреуді, әсіресе зор үміт артқан қыздарды тосқанда сағат тілі қозғала қоя ма? Бір кезде жатаханадан екі қыз шыға берді. Қашықтығы 100 метірдей болса да қарындастарымыз көзімізге оттай басылды. Иә, құдайым, жәрдем бер, бірінші тілегіміз орындалғанына іштей қуанып жатырмыз. Мүмкін көңіл күйіміз сыртымызға да шыққан шығар. Оны ойлап тұруға уақыт жоқ. Қыздарға қарсы жүріп, қолдасып амандасып жатырмыз. Ол кезде шөпілдетіп сүю ерсі, әдетте жоқ.

-Орынды сөз еттен өтеді ғой, ағалар бізді іздемейді» деген наздарыңыз намысымызға тигені рас. Сондықтан жәй күйлеріңізді білуге асықтық- деді Қажекең.

-Дегенмен, асыққандарыңызды көре алмай отырмыз-ау, біз елден келгелі ай асып кеткелі қашан. Біз ағаларды сағынамыз, өздеріңді көргенде ел көшіп келгендей қуанамыз. Иілген басты қылыш шаппайды, «ештен де кеш жақсы» дейді орыстар, келгендеріңізге рахмет- деді Меруерт.

-Ат шапан айыбымыз бар. Не бұйырасыңдар!- (мен еркінсіп кеттім бе, «сен»-ге көшіп алдым) қасымызда «Алматы» мейрамханасы» сусын ішіп дем алып отырсақ, әлде театрларда не барын білеміз бе?

-Опера-балет театрында «Қыз Жібек», Жібек ариясын Күләштің өзі орындайды екен. Сонда барсақ қайтеді деп Шолпан тілек білдірді. Ешкім қарсы ұсыныс жасай алмады, бірақ театр сезонының ашылу кезі, студенттердің де елден оралған уақыты билет болағ қояр ма екен?— деген кудікпен келсек, амфитеатрыда орын бар екен. Біз мектепте оқып жүргеннің өзінде, тиындап жинап опера және балет театры мен қазақтың драма театрларынан қалмайтын едік. Бір көргенімізді бірнеше көре беруге жалықпайтынбыз. Оның үстіне ерекше артық жақсы көретін артистеріміз болады ғой. Сол тізімнің басында Күләш Байсеитова тұратын еді. Сондықтан мәдени жорығымыз сәтті болды. Театрдан қыздардың жатаханасы әжептәур жер болса да, жаяу баруды ұйғардық. Екі екіден бөлініп, әңгімелесіп келеміз. Меруерттің ашық, ақжарқын мінезі түйықтау, оңайлықпен ашыла, шешіле қоймайтын менің өзімді сөзуар қылып жіберді ме деймін, мен де қозғалған тақырыптың қайсысы болмасын өзімнің тап қаражаяу еместігімді білдіруге тырысамын. Күләштің, Құрманбектің, Жұсыпбектің т.б. арияларынан алған әсерімізді ортаға салудан басталған әңгіме, студентік өмірдің жәй күйі ту-

ралы т.б. тақырыпта өрбіді. Негізгі мәселеге жігітіңіз бар ма еді?- деген сияқты аяқ баспадым. Үйімізге кетерде:

-Шолпан, Меруерт, жастарың кіші болса да жолдарың үлкен, қарындастарымыздың амандығын білейік деген ниетпен келіп қалдық, «амандық ағадан» дейді қазақ. Біз үшін сәнді де мәнді кеш болды- дедім мен.

-Көрген жерде ауыл бар, мекен жайымызді білдіңдер, жол даңғыл, бөгет жоқ- деді Меруерт.

-Оның рас, Меруерт, жол тауып келеміз ғой, бірақ жиі келіп ығыр қылсақ өздерің де бізден құтыла алмай, екіншіден басқа да ағаларыңыз бар емес пе? Біз бір ыңғайсыз, мезгілсіз уақытта келіп қалып, «тентектеу біреуі атымыздың шаужайына жармасып жүрмес пе екен»- деп Қажекең көлденеңнен уытты бір сұрақты қойып қалды.

-Шолпан, ағаларымыз қорқақ екен-ау. Жарайды, тентек қонақтарымыздан құтылуға тырысайық, өздеріндей момын ағаларға есігіміз ашық болатынын хабарлайық. Көріне түсіп жоқ болғысы келетін кісілерге сылтау да керек болатын. Қолдарыңыз тимесе келіңдер деп қолқа сала алмаймыз ғой, – деп Меруерт астарында шамалы зілі бар әзілге басты. Дегенмен, кештің жақсы өткенін мойындап, таныстығымыздың тереңдеп, қарым қатынастарымыздың нығаюын төртеуіміздің де іштей қалайтынымыз белгілі болды. Қашан келетінімізді уағдаласпай қоштастық.

-Құдайдың күні зымрап тез өтеді. Алғашқы

кезде сирегірек, кейіннен жиілете, көбнесе жалғыз ЖенПи-ге келгіштей беретін болдым. Жалпылама әңгіменің арасында ағалықтан көрі жігіттік мақсатым, ойым бар екенін де білдіріп үлгердім. Сүйтіп күннен күнге ет үйреніп, жан-дүниемізді түсініп, келешегімізге жоспар сызатын да кез болды. Жаңа жыл есіктен сығалап тұр.

Дүние есігін айқыра ашып 1953 жылда тарих сахынасына шыға келді. Адам баласы ой-арманын, қиялға бергісіз жоспарларын жаңа жылмен байланыстыра үмітпен қарайтыны белгілі. Жыл ғана емес жаңа ай көрсе де:

«Ай көрдім – аман көрдім,

Ақыретте иман көрдім.

Ескі айым есірке

Жаңа айым-жарылқа!»- деп жалбарынып жатады. Мен де құдайдың пендесі ретінде жаңа жылдан тілейтін арманым, күткен үмітім аз емес. Үй болып, отау тіксем деймін, немере сүйгізіп әке-шешемнің алдында парызымды өтесем деймін. Институтты бітіріп, дипломын алып, ауыл мектебінде ұстаздыққа қолым жетсе деймін. Әкем марқұм айтатын:

-Көп тілеп азға қанағат еткенше, азды тілең, көпке қолың жеткенін айт!- деп, сол сияқты барға қанағат дейміз ғой, тек қана жаңа жыл қырғын соғыстан, қоғамдағы сілкініс пен табиғат апатынан т.б. сақтасын деп тілейік. Рас, өмірде адам баласы әлсіз, оның ойлағаны болмайды, алланың жазғаны бо-

лады. Сондықтан әрбір жаңа жыл әмпәния халықты түгел жарылқайды, қоғамға, адам баласына әр күні жәйлі, ғаламға тек қана жақсылықтың нұрын шашады деу қате. 1953 жылда жас келіндей сызыла келгенімен дүние жүзі халықтарының тұрмыстық болмысына әсер еткен уақиғаларымен тарихта қалды. Ол туралы кейінірек.

Жаңа жылды Меруерт, Қажекең, Шолпан төртеуіміз бірге қарсы алдық. Кешіміз көңілді өтті. Осы кеште осы уақытқа дейін тұспалдап келген әңгімені қойып тура ой-жоспарымызды ортаға салуға тура келді. Бір бірімізді ұнататынымыз, кездеспегенімізге бір жеті өтсе алаңдап, күтіп жүретінімізді айтпасақ та белгілі сияқты еді. Кейінгі кезде қызды құшағыма тартып, кеудеме қарай икемдесем, қарсыласпай, тал-шыбықтай өзі иіле беретінін неге сезбейін. Біліп жүрдім. Бірақ қалай үй боламыз. Тойды қашан, қайда өткізіміз. Меруертке бір жыл, тағы бір жыл оқу керек. Оны не истейміз? Міне, осы сияқты мәселелерді ең әуелі екеуіміз келісіп, шешімін ата-аналарымызға хабарлауымыз қажет. Жаңа жыл кешінде бір бірімізді ұнататынымыз, сүйетініміз туралы бастаған әңгіменің астарында осындай күрделі сұрақтар «бізге де мойын бұрыңдар» деп мазалай беретін. Міне 3-4 жас үлкен болғандықтан ба, әлде үй иесі болудан дәмәттім бе негізгі жоспарды талқылауға мен ұсындым. Ол жоспарым мынау:

«Менің дипломым қолға тиген күні некеге

отырып, дос-жолдастарға кішкене кеш өткіземіз. Қазір ғой бірінші курс студенттерінің өзі үйлену тойларын үлкен мейрамханаларда жасап 300-500 адам шақырып, бір айдасын айырылысып жатады. Біздің кезде ондай жоқ болатын. Және біз қызды ешқайда соқпастан, Қызылжардан тура өз үйіме апарамыз деп ойладық. Шама шарқымыз келгенше той жасамақшы болдық. Құдаларды артынан шақырамыз» дедік. Бір екі жеті осы жоспарды талқылап, негізінен құптауға келістік. Пікір таласын тудырған бір-ақ мәселе болды. Меруерттің ұсынысы бойынша ол Қызылжардан өз еліне, мен өз еліме кетуіміз керек. Жарты ай, жиырма күндей өткесін мен құда түсуге елші жіберуім қажет. Содан кейін күйеу қосшыларымды ертіп қалыңдығымды еліме алып келуімді ұсынады. Оған менің қарсылығым жоқ, бірақ уақыт тапшы. Құда түсу, қалыңдыққа бару, той, өткізуге бір айдай уақытымыз өледі. Менің жұмысқа орналасуым керек, Меруерттің оқу жылы басталғанша бір айдай оңтүстікке мақта теруге баратыны тағы бар. Осындай жағдай басқалардың да басынан өткен ғой.

Мен Меруертке бір әңгіме айттым. Осылай институт бітірген студент сабақ басталғанша үйленбек болып, қасына үлкендерді ертіп қалыңдықтың үйіне барады, қыз әкесі ақсақал кісі екен. Жастар бірін бірі сүйсе мен қарсы емеспін, тойын жаңа жылға қарсы жасайық- деп келе жатқанда күйеу жігіт кенет-

тен атасын киіп кетіп, бірдеңеден шошынғандай «Ой, ата оған мен шыдай алмаймын» - деп шыр ете түседі. Жұртың бәрі қыран-топан күліп жатыр. Біреуі тұрып: шырағым-ау жиырма беске дейін шыдадың ғой – депті. Сүйтсе күйеу жігіттің шыр етуі «қатынсыздықтан шыдай алмау емес», ол басқа облысқа мұғалім болып жолдама алған екен, өзіне, пәтер беріпті, енді қыркүйекке дейін көшіп бару қажет. Шыдай алмайтыны сол екен. Сол сияқты менде шыдай алатын емеспін деп, қалыңдығымды әзіл-шыны аралас өз пікіріме икемдей беремін. Осылай екі жас жарасымын тауып ойлары да армандары да бір арнаға құйды ау деген кезде күніміз тұтылып, айымыз батып, жұлдызымыз сөніп бүкіл еліміз қара жамылып, қайғының құшағына енді. Наурыз айының бірі ме әлде екісі ме күндегідей сағат жетіде оянамыз. Сол кездегі дағдырымыз көзімізді тырнап аша салысымен радионың құлағын бұраймыз. Жаңалық естуге құмар-ақ быз. Радиодан тықылдап Москваның төрті соғып бола бергенде: «Внимание, внимание!» - деген Ю. Левитанның қою даусы шыққаннан-ақ бір сұмдықтың болғанын білдік. Өте маңызды жақсы хабарды да Левитан хабарлайтын. Бірақ әсіресе соғыс жылдарында Юридің даусына үйрендік қой. Жақсылықты айтқанда үні көтеріңкі, қуаныштың желі есіп тұратын. Ал жәйсіз хабар айтқанда даусы қарлығып, күңгірт шығатын. Бүгінгі дауыс тіпті қайғылы шықты «Работают все радиостан-

ции Советского Союза» дегенде не болды екен деп үрейлене қалдық. Левитанның қайғылы хабары сол, «Ұлы көсеміміз», ұлт пен ұлыстардың әкесі т.т. лауазымдарын атап келіп Иосиф Виссарионович аурып жатыр. Жарты денесінде жан жоқ, ақыл есінен айрылған, тіл байланған - деді. Медицина Академиясы академиктері, денсаулық Министірі т.б. құрамында бар комиссия құрылыпты. Олар қол қойған анықтамада көсемнің жәй күйі ғана айтылыпты. Сабақ та қалды, жұмыс та қалды, ойын-сауық орындары жабылған. Қайда барсаң да халықтың көңіл күйі жабыңқы. Әрбір совет азаматы қайғырсын деген нұсқау жоқ. Бірақ, ондаған жылдар бойы сүйегімізге сіңген насихаттың күштілігі сонда Сталин өлсе қалай күн көреміз деген ойдан арыла алмаудамыз. Екі-үш күннен кейін, тағы баяғы Левитан жер мен көктің құдайы» Ұлы Сталин есі кірмей, тілге келмей өлді»- деп хабарлады. Қаралы күндер жарияланды, жерлеу комиссиясы құрылыпты, көсемнің денесі Мовзолейге қойылатын болыпты. Хабарды сағат сайын береді, сағат сайын тыңдаймыз. Лекциялар жайымен қалды. Жиналамыз, бұрынғыдай әзіл-оспақ әңгіме де жоқ, ойын-күлкі кештері де жоқ. Бүкіл Одағымыз өлік жатқан үйдей. Сталинді жерлейтін (мовзолейге қоятын) күні радио табақтарын бағана басына іліп, барлық студенттерді, оқытушыларды, маңайдағы тұрғындарды Москвадағы Қаралы митингіні тыңдауға аулаға жинады. Митингті,

ұмытпасам, Г.М. Маленков ашты. Сөйлегендер генералиссимус Сталиннің қанды көйлек (37-жылғы қанды айтамын) жолдастары Молотов В.М., Хрущев Н.С., Берия Л.П. үкімет басшылары сөйлей алмай жылап тұр, кейбіреуі өксігін тоқтата алмайды. Ал аулаға жиналған халықтың жыламағаны жоқ, көз жастарына етектертері толады. Бір таңқаларлығы, осы жылау сықтау жасанды емес. Біреуден қорыққаннан көзіне жас алып тұрған жоқ, жұрттың көпшілігі «Сталинсіз күн көре алмаймыз» деген сенімнің құшағында болатын.

Көсемді жерледік, қаралы күн де аяқталды. өзгеріс жоқ. Күн шығады, батады, ай туады, батады жұлдыздар жанып, сөнеді, бәрі баяғыдай. Халық ес жиып, өзіне келіп, тіршілік қамына кірісіп жатыр. Біздің институтта да араның ұясындай топ-топ уласып-шуласқан студенттік өмір де басталып кетті. Сталиннің өлімінсіз-ақ әркімнің өзінің шешілмей жатқан түйіні бар. Мен де бір жағынан диплом жұмысы екінші жағынан елге қарап алаңдаудамын. Біз, Меруерт екеуміз келісілген жоспарымызды ата-анамызға хат жазып баяндап бергенбіз. Енді жауап күтіп жүрміз. Біздің ұсынысымыз қабылданбаса не істейміз? Тіпті бір жағы қарсы болса да жоспарды қайта құру керек. Сүйтіп алаңдап жүргенде, елден де хабар келіп қалды, әуелі менің әке-шешемнің хаты (көршілерге жаздырған ғой) келді. Менің әке-шешемнің біздің пікірді құп алғаны алғашқы сөйлемінен ақ

белгілі болып тұр. Естері шыға қуанған адамдар жүйелі түрде не жазсын. Біздің түсінгеніміз үйді, малды сатамыз, жатпай тұрмай тойға дайындаламыз т.б. осы мағнада.

Оның есесіне Меруерттің әке-шешесінің хаттары салмақтылау болып келді. Негізінен екі жастың қосылуына қарсы емес екенін білдірген екен. Содан кейін, «қалыңсыз қыз болса да кәдесіз күйеу жоқ» деген бар, жігіттің елшісі келіп, алдымыздан өтсін. Олар қазір келсе де болады, сендердің келулеріңе қаратып қажеті жоқ. Біз қалың мал сұрамаймыз, қазір елден шетте жүрсек те олар (бізді айтып отыр) бізбен аталас ауылдас адамдар-депті. «Екіншіден,- депті,- құдалар, ел арасы алшақ емес, қалыңдықты бір-екі жолдасымен келіп қыздың туып-өскен үйінен әкетсін. Уақыт қысып бара жатса, үйге оралысымен-ақ күйеу келсін. Біз дайын боламыз». Дайынбыз дегені жеңіл-желпі жасау-үй-іші мүліктері ғой. әрі ойлап, бері ойлап Меруерт екеуіміз бұл тұзетулерді қабыл алдық (қазіргі тойларға қарап жағанды ұстайсың). Екі жақта кит кигізеді, бес-алты жағалы киім, он бес-жиырма костюм, көйлек еркектерге, ал әйелдерге 4-5 алтын сақина, білезік. Пальто, костюм, қымбат көйлектер де бар. «Екі бай құда болса жорға жүреді, екі кедей құда болса дорба жүреді, бірі бай, бірі кедей болса зорға жүреді» дегендей, бүгінгінің байларының арасында «мерседес» жүрсе ешкім таңырқамайды. Әрине ол кезде «көрпеңе қарай көсіл» дегендей елдің жағ-

дайы төмен болатын. Оның үстіне төрінен көрі жақын шал мен кемпір де не дүние бар. Дегенмен әкеме хат жазып, құдалардың алдынан өт, жағдайды түсінетін адамдар ғой, ауыр салмақ сала қоймас – деп жеңілдетіп жатырмын. Сонымен негізгі түйін шешілгендей, көңіл орнығып, біріңғай емтиханға дайындық жұмысына кірісіп кеттік.

Алматы май айында бұл дүниенің жұмағы ғой. Көшелері гүлге оранған, жер беті жасыл желек жамылған, сондай көрікті. Әсіресе бақтың іші түкті кілем түгіндей әртүрлі гүлшоқтары көздің жауын алады. Күннің ыстығы күш алмай тұрған таң сәрідегі самал желі, салқын ауасы қандай. Біз, студенттер, таңғы сағат алтыда тұрып, кітаптарымызды, дәптерлерімізді алып қазіргі Горький атындағы баққа барамыз (ол кезде бақ болып қалыптаспаған). Шөбі қалың, саясы мол, ағашы биік жақсы жер табамыз да, адиялды төсеп, кітаптарымызды кеміре бастаймыз. Сағат 12-ге қарай, күннің ыстығы басталған кезде жатаханаға келіп тамақ ішіп алып, ұйықтаймыз. Сағат он бесте институтта не лекция тыңдаймыз, не сұрақтарымыз болса оқытушылардан түсінік аламыз. Меруертпен де қатынасымыз сиреді. Оларда да емтихан басталуға көп қалған жоқ. Оның үстіне институт басшыларынан 4 курс емтихандарынан да алдын ала тапсыруға ұлықсат алған екен. Шамасы келсе қысқы семестірде мемлекеттік емтихандарды экстерно тапсырып жарты жылды ұтпақ еді. сол ойлаға-

нымыз болып, көңіліміз толып бір асудан кедергісіз өттік. Мен қызыл дипломмен институтты тамамдадым. Меруерт екі семестірдің емтиханын тапсырып мемлекеттік емтиханға қыста келмекші болды.

Алдын ала жоспарлағанымыздай Алматының бір мейрамханасының банкет залында жиналып кеш өткіздік. Келесі күні Темеңнің үйінде болып, батасын алып елге аттандық.

ТЫҢҒА ШАБУЫЛ

Қойны-қоншым қуанышқа толы үйге оралдым. Үй-іші жағдайын абайласам шалкемпірім жақсы дайындық үстінде. Үй майланған, қора қопсы жөндеуден өткен, үйдің айналасы да назардан тыс қалмапты. 3 қой жемдеуде көрінеді, әкемнің інісі Жапар ағам бір қойын дайындап отырған сияқты. Ішкіліктен де (бұл арақтың дастарханға жаппай болмаса да кіре бастаған кезі) 2 жәшігін сатып алған көрінеді. Қант шай тағы басқа тойға керек азық-түліктер де ескерілген екен.

Сонда да тойға дайындық қамымен 3-4 күн жүріп қалдым. Бесінші күні- сенбі, уағада бойынша қалыңдыққа аттанатын күн. Ол кезде көлік мәселесі де оңай шешіле салатын түйін емес. Ұжымшарда жалғыз машина, өзі ескі, бір күн жүрсе үш күн жөндеу керек. Жүргізуші біздің туыс, ролді ұстағаны болмаса техникадан түсінігі шамалы. Маши-

на тоқтап қалса бензин жүретін түтіктерді үрлей бастайды, мотордың свечаларының түбін тазалайды, басқа жағына бармайды, өресі жетпейді. Амал жоқ, осы машинамен баратын болдық. Қасыма алған екі адамның біреуі Қажығали да, екіншісі Әшімбай деген орта жасқа таяп қалған кісі. Сөзшең, қазақтың әдет-ғұрпын жақсы біледі, ертедегі ақын-жыраулардың, сал-серілердің әндерімен, өлеңдерін таңатқанша айтуға бар. Құдалыққа апаруға таптырмайтын адам. Жер шалғай болмаса да машинамыз сенімсіздеу, тәңертеңгі шәйімізді ішкесін-ақ дайындалып ертерек үйден аттандық. Құдай абиыр бергенде, машинамыз кейістік көрсетпей, екінді кезінде қалыңдықтың ауылына барып та қалдық. Құдалар дайындалып отыр екен. Бізді жақсы күтті. «Анау рымың қайда, мынаған көрімдік бермейсің бе» - деп орынсыз талап қойып бас құданы қинаған жоқ. Арақшарапты зорлап ішкізіп қонақтарды мас қып жіберу дәстүрге айналмаған кез. Бәрі де тәртіпті өтті. Қыздың жасауын біздің машинаға артып, он шақты құдаларды алып жексенбі күні түс ауа қайын жұртпен қоштастық.

Біздің жақта күтініп отыр екен. «Кемпіршалдың баласының үйлену тойы» дейтін емес, ағайын-туыс, бүкіл ел-жұрт болып қолдап дүбірлі мерекеге айналдырып жіберді. Ел дейтініміз, елімізге табынатынымыз да осындай дәстүрлерінен шығар.

Сонымен әке-шешемнің бір арманы орындалып, келінді болды. Шешем марқұм келі-

нінің құйып берген қою шәйін қана ішіп, бір жасап қалды. Үйлендім деп, жас келіншектің қасынан шықпай отыра беруге болмайды. Қызылжар қаласында Алматыдан келе жатқанда облыстық оқу бөліміне кіріп Преснов ауданының Николаев орыс-қазақ мектебіне жолдама алған болатынмын. Енді Преснов аудандық оқу бөліміне барып бұйрық алуым керек. Сондықтан бірер жеті өткен соң аудан орталығы Пресновкаға бардым. Аудандық оқу бөлімінің бастығы демалыста, орнында Оспанов Сағди деген кісі. Сәкең қырыққа келмеген, жігіт ағасы жасында. Мамандығы педагог-химик. Ұзын бойлы, шәші бұйра, ақ құба, иман жүзді адам екен. Біраз әңгімелесіп отырдық, аудан туралы, мұғалімдер құрамы жөйінде әңгіме болды. Мен баратын мектеп туралы мағлұмат берді, аудандағы ең ірі орыс-қазақ мектебі екен. Сәкеңнен «Николаев мектебінің қазақ тілі мен әдебиетінің мұғалімі болсын» деген бұйрығын алып, қоштасып кеттім. Маған жолдама берген мектеп шындығында аудан ғана емес, облыстағы ірі оқу орындарының бірі екен. Қатар (паралел) сыныптары көп, мыңға жуық оқушысы бар. Директоры ердің жасы елудің өзін қусырып тастаған Ғалымжан Мұқанов деген қарт педагог. Тәжірибесі мол, адамға жақын, мені жақсы қарсы алды. Институттан жаңа ғана келген тәжірибесі жоқ демей маған «жұмасына 22 сағат қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ бересің» деді, және бір сыныпқа жетекші етіп тағайындады. Бір ай-

дай дем алып, тамыз айының 10 кезінен жұмысқа кіріс - деп ескертті.

-Тұрғын үй жағы қиын, өзің жеке үй иесімен келісіп пәтерге тұрасың. Бізден көмек жоқ – деп кесіп айтты. Жағдайды сұрасырып көрсем пәтер мәселесі шынында да қиын екен. Село үлкен. Есіл өзенінің теріскей жақ жағасын қуалай салған село. Үйлер аз емес. Бірақ пәтер іздейтіндер онанда көп екен. Жүзге жуық мұғалімдер, 50 шақты МТС қызметкерлері тағы басқа мамандар, жатахана жоқ. Интернат жоқ, жеті- сегіз ауылдың балалары пәтерде тұрып оқиды. Дегенмен, бір үйиесімен келісіп, оныншы тамызда келетін болып, қош айтыстым.

Елге оралып өз үйімді өзім танымай қалдым. «Қыздың жиған жүгіндей» деп бекер айтылмаған, кемпір-шалда қандай талғам бар, мен болсам келіп-кететін қонақ сияқты, төсек орын қайда тұрады т.б. көңіл аудармаймын. Қазір басқаша. әр нәрсе өз орнында тұрса үйдің сәнін келтіреді екен. Қабырғада кілем, әйнектерде штор, сәкіде алаша (ілулі тұрған клемнің біреуі, алаша, әйнекке құратын штор Меруерттің жасауы).

Менің таңқалғаным үй-ішінің сәні ғана емес от басы жандарымның арасындағы жарастық. Әке-шешемнің, әсіре анам Меруертті қызындай аялап, асты-үстіне түскендей «құлыным», «сәулем» деп отыратын болыпты. Меруерт те апамды анасындай силап, алдында құрдай жорғалайтын көрінеді. Шы-

нымды айтайын, мен төбем көкке жеткендей қуанып қалдым. Келін боп түскен күнінен қайда келдім, неқылған адамдар екен деп сынай қарап, сенімсіздікке тізгінін берген келіншек оңбайды. Келінді бастан деп, алғашқы күнінен бастап «отырса опақ тұрса сопақ» деп күн көрсетпейтін қайынене ана бола алмайды. Ал «қатынды бастан, баланы жастан» деп қамшыға ұмтылған жігіт те мұратына жетпейді. Ол заман өткен. Мешіт үйіне тиыштық орнатып, бір біріңді сиялай білмесең, шаңрақ құрма! «бір үйде неше жан барсың, бір біріңе меймансың»-дейді қазақ. Бір біріңмен қонақтай силастықта, бол деген сөз, өмір қысқа дегенді меңзейді. Отбасында орналған осындай түсіністікті, силастықты ұзағынан сүйіндір дей отырып риза болатыным «анам аз жасай ма көп жасай ма», бір тілегін орындағаным. Екінші арманы немере сүю, оған алла жеткізе ме, жеткізбей ме?

Адам қуанышқа тоя ма, оның үстіне уақыт дегенде қысып барады? әке-шешемнің қуанышы да шектеулі. Екі ай зымрап өте шықты. Менің мектебіме баратын уақытым болып қалды. Меруерт екеуміз, төсек орын, кроватимыз, ыдыс-аяғымызды арбаға артып алып, көк биімен Николаев селосына жол тарттық. Әкем өзі апаратын болған. Мұнда да 20 күндей бірге тұрдық, тамыздың аяғында Петропавлға апарып, Меруертті Алматыға аттандырып салдым.

Сонымен ұстаздық қызметке кірісіп те кет-

тік. Азаймайтын, таусылмайтын бір жұмыс, жұмасына 22 сағаттық жүк оңай емес екен, әйтеуір екі қатар «а», «б» сыныптары бар, ол да болса жеңілдік. Календарлық жоспар, сабақ жоспары екі сыныпқа біреу. Сонда да әр сабаққа мұқият дайындаласың, оған қолдан көрнекі қажетті құралдар жасайсың. Сынып жетекшілігі деген де оңай емес, ата-аналармен жүргізілетін шаралар өз алдына, күнбе-күн оқушылармен жұмыс істейсің, кейбіреулерімен жеке сөйлесуге де тура келеді. Көрші ауылдарда тұратын ата-аналармен барып сөйлесесің, сол мектепте оқитын қазақ балаларының 70-80 пайызы ауылдан. Оның үстіне мектептің әдеби үйірмесі менің мойнымда. Шынын айтсам, оны өзім сұрап алып едім. Одан өкінбеймін. Ақын болып, әдебиетші болып қалыптасуыма осы үйірменің әсері болып еді деп айтушы еді белгілі ақын, марқұм Еслям Зікібаев. Осындай пікірді, ол да марқұм болып кетті, «қызқарағай! әнінің сөзін жазған Мақсұтбек Әубәкіровтен де естігенім бар. Сүйтіп еңбектің қызу қазанында қайнап шығу үшін беріле жұмыс істеймін. Алаңдайтыным- Меруерт- одан хабар тосам. Күнара поштаға баруға уақыт табамын, ол мектептен алыс емес. Жақсы хабар қазан айында жетті. Меруерт екі қабатпын деп жазыпты, 4 курс емтихан, зачеттарынан құтылып, қаңтар айында мемлекеттік емтихандарды тапсыруға мүмкіндік алыпты. Менің қуанышымда шек жоқ. Жұбайым институтты бітіріп жаңа жылдан кейін отбасымыз

түгенделмекші, ендігі оқу жылында әке-шешемді де көшіріп алып келуіме болады- деп ойлаймын. Біріншіден, Меруертті жақсы хабарлары үшін құттықтап, ризашылығымды білдіре рахмет айтып хат жаздым. Жаңа жылда барып қайтуға уәде бердім. Бірінші тоқсанды аяқтай бере, күзгі каникулда, екі күнге сұранып, әке-шешеме барып қайттым. Шешем бұрынғыдай түрекеліп жүріп ауырған емес, жатып қалыпты. Күтімі жоқ деп айтуға болмайды, 14-15 жастағы жиенім (жалғыз апам Қамияның қызы) Жеңіс 7 сыныпты біздің елде оқиды. Сол баламен әкем қасында. Болницаға апарайын десем одан азар да безер болады. Арам деп тамағы түгіл дәрісін де ішпейді. Мен келінінің екіқабат екенін айтып едім, қатты қуанып қалды. «Алла енді немеремді суюге жеткізе гөр деп тілейін» –дейді. Көңілі көтеріліп мен кеткенше осы тілегін қайталаумен болды. Жаңа жылды Алматыда қарсы алып 4-5 күн Меруертпен бірге болдым. Келіншегімнің іші білініп қалған, алты айлық сәби білінбей жата ма. Уақыт тауып Темен үйіне барып сәлем беріп шықтым. Нағашымның көңіл күйі жақсы көрінді. Берия ұсталып, әшкереленіп атылғаннан кейін қоғамдық өмірімізде «жылмық» кезеңі басталып Москвадағы дәрігерлер ғана емес, біздің де зиялыларымыз құдалаудан босатылған көрінеді. Сүйтіп, жаңа жылды Алматыда қарсы алып қайттым. Қызылжардан тура ауылға барсам шешем түнеугі күннен де ауырлап қалыпты.

Жақын селодан дәрігер алдырып еріксіз қаратсақ, ол бірнеше аурудың түрлерін айтады. «Асқынып кеткен ауру, емханаға жатқызып емдеу керек»-дейді. Оған шешем баратын емес, дәрілер жазып беріп кетті. Бірақ оны ішпейді. Мен жұмысқа кірісіп кеттім, уақытта орнында тұрған ба? Екі жарым ай да бір күнгідей болмай өте шықты. Дипломын алып Меруерт те елге оралды. Екі-үш күннен кейін біздің елге барып, бір жеті жүріп, қатты ренішпен оралды. Шешемнің ауруы меңдеп, әлсіреп қалған жәйі бар. Көпке бармас –деп келді. Жазғытұрым келетін каникул басталысымен Меруертті алып елге тағы бардым. Біздің қолдан не келеді. Анам қуанып қалды, көтеріліп отырғысы, тұрғысы келеді, шамасы жоқ. Ішетін тамағы сүт, сорпа. Қысты күні қымыз жоқ. Қысыр сауатындар да тоқтаған.

Шешемнің жағдайы күннен күнге ауырлап барады. Мен бір екі күннен артық жата алмадым. Биылғы сұрануым, анда-мында баруым аз болған жоқ. Рахмет, директорға. Сүйтіп жүргенде, сәуір айының 12 күні «анаң қайтыс болды» деп әкем биесімен бір туыстың баласын жіберіпті. Ел жиылып, жаназасын шығарып, барлық рәсімін жасап анамды келесі күні қайтпас сапарға шығарып салдық. Бір жеті өтпей Меруерт босанып, Қанат деген бала дүниеге келді. Атын атасы қойып еді, әкесі жалғыз ғой, соған қанат болсын дегісі келді ме екен. Біз қарсы болмадық. әттең бір-ақ, не керек, шешем

марқым өле-өлгенше немере сүюді армандап кетті. Небары бір жетіге жете алмады. Біз өз шаңырағымыздағы жарыса келген қуаныш, қайғымен жүріп бүкіл еліміз өміріне әсер еткен уақиғаларға онша мән бермеппіз. Ол кезде советтер Одағының іріліуақты проблемалары алдымен Орталық партия комитетінде шешілетін. Ақпан айының аяғында басталып 1 наурыз күні аяқталған СОКП-нің пленумы (февраль-март пленумы, 1954 ж. деп тарихқа кірген) өткенін білетінмін. Бірақ онда қаралған тың және тыңайған жерлерді игеру мәселесінің маңызы мен ауқымына онша мән бермеген едім. Енді байқасам бұл мәселе көбіне көп Қазақстанға байланысты сияқты. Жалпы игерілетін жердің төрттен үш бөлігі біздің Республикада екен. Шынын айтсақ, бұл қаулыны жақсылықтың нышыны деп қарадық. Үйткені, біздің ауылдың батысы Есперлі ауылынан әрі қарай далиып жатқан сар дала, игерусіз, иесіз еді. Жыбырлаған тарақұйрық, қазықтай кісі көрсе қақайып тұра қалатын суырлар жайлаған өлке, топ-тобымен жүретін қасқырлардың мекеніне айналғаны қашан. Бұрын бірнеше рулы елдің жайлауы еді ғой. Отан соғысынан кейінгі бір жылдар Булаев (М. Жұмабаев) ауданының кейбір ұжымшарлары жазды күні сол далаға малдарын жаятын, жайлау есебінде пайдаланып жүрді. Бірақ, олардың мал жайған жерлері құлазыған кең даланың бір пұшпағы ғана болатын. Бұл алқапты жақсы білетінім, жазғы демалысқа келгенде ау-

лымыздың батысы қазіргі Украин селосы (Жамбыл ауданы) жағынан, қалың өрт шығатын да, оны сөндіруге машинамен көрші ауылдардан халықты жиып апаратын.

Көктем айында, не күзге қарай кейбіреулер әдейі өртейді. Оның себебі де жоқ емес. Біріншіден, өрт малға жұғатын індеттердің тұқымын құртады. Екіншіден, қамыстай болып кеткен қау қойдың жабағысындай ұйысқан ескі шөп май құйғандай өртенеді де, орнына (өртенді) жаңа қою жасыл шөп өседі. Оны жеген мал қонды әрі сүті қою болады. Міне енді осы құлазып жатқан ұшы-қиыры жоқ алқапты халықтың игілігіне айналдыру әрине үлкен шаруа. Оны облыстық партия комитетінің Пленумына барып келген МТС директоры Еркін Нұржанұлы Әуелбековпен мектепте өткен кездесуде көзіміз жетті. Еркін де биыл ғана осы селодағы МТС-тың директоры болып келген, жас маман. Москваның ауылшаруашылық Академиясын бітірген, менімен құрдас, мектептегі 4-5 бойдақ жігіттерге үйір. Еркіннің айтуы бойынша игерілетін тың және тыңайған жерлер Ресейдің шығысы Алтай өлкесі мен Қазақстанда көрінеді. Алғашқы екі жылда Қазақстан 16 миллион гектар жерді игеруі керек. Тек қана биыл Қазақстанға 300 мың тың игерушілері келмек. Осы биылғы көктемде біздің республика жоспар бойынша 7 миллион тың жерді жыртпақшы. Осыған орай техникамен, механизаторлармен қамтамасыз ету керек.

-Осындай ауқымды жұмысты бір-екі-үш

айда қалай шешпекші? деген біздің сұрағымызға Ерекеңнің жауабы дайын.

-Москвада, облыс орталықтарында, аудандарда штабтар құрылған. (Еркінде облыстық штабтың мүшесі көрінеді). Олардың міндеттері әртүрлі, мысалы Москвадағы штабтың игеруге елді-мекендерге барамыз деп тілек білдіргендерге жолдама, ақша беріп, эшелон-эшелон жастарды (ішінде егде, үйлі-баранды адамдар да, аннан қашқан-мұннан қашқандар да бар және бәріне комсомолдық жолдама береді) облыстарға жіберіп отырады. Ал облыстағы, аудандардағы штабтартың игерушілерді қарсы алып, ұйымдасқан түрде құрылатын кеңшарларға аттандырып салады.

-Енді бір айдан соң көктемгі егіс жұмысы басталады, ал тың игерушілер қашан келеді, техника қайда?- деп сұраймыз. - Біз, - дейді Еркін, - облыстық штаб екінші наурыз күні Алматыдан келген жетпіс төрт комсомолды қарсы алып, машинамен Докучаев селосына жібердік, техниканы Мамлют станциясынан алады. Ал, екі-үш күн болды, төртінші наурызда сағат алтыда Москвадан келген алғашқы эшелонды, төрт жүз елу адамды оркестрмен қарсы алдық. Бірақ іштерінде механизаторлар аз екен. Жүз шақтысын Қызылжар қаласында бір-екі жеті оқытпаса болмайды. Оларды жатаханаға орналыстыратын болдық, қалғанын Украин, Жамбыл совхоздарына бөліп жібердік.

-Қар қалың, жол жоқ. Оларды жеткізу де

оңай болмас –десек, Еркін Нуржанович оған да қиналмай жауап береді.

-Саспаңдар, жолтазалағыш С-100, С-80 деген тракторлар тауды да қопарады. Алдарында қар тазалағышы бар танк сияқты алып тракторлардың артынан машиналар жортып отырады екен.

-Жолдама алған совхозына барды дейік, сонда оларды қарсы алатын әкесінің үйі дайын тұр ма екен? Ол байғұстар қыстың бір жынды боранына қақаған бір суығына шыдамай, қашып кетпесе мен мұрнымды кесіп берейін,- деді, Молдаш.

-Жоқ, мұрныңды кеспей-ақ қой. Кездейсоқ, мастықпен келіп қалған «туристердің» Петропавлдан кетіп қашып жатқандары қазір де бар. Ал ауылға барғандарына жағдай жасалынбақшы. Мысалы, Жамбыл совхозына келгендерді жергілікті халықтың үйлеріне бөліп, әсіресе отбасында балалары барларды, орналастыратын болады. Ал жастарға ішінде темір пеші бар жиырма бес кісілік шатыр тігіледі.

Докучаев, украин совхозына жолдама алғандар үшін ішінде темір пеші бар кішілеу вагондар орнатылған. Дала жағдайында жұмыс істейтін асхана тағы бар. Техникаларын темір шаналарына артып алған тракторлар лек-легімен кеңшарларға ағылуда.

Тың игеру науқаны Еркін Әуелбеков айтқандай Отан соғысынан кейін бейбітшілік өміріміздегі ірі жорық болды. Тың игеруге, тек Қазақстанға он жылда басқа облыс-

тардан, тіпті көрші мемлекеттерден барлығы екі миллиондай адам келіпті. Тек қана 1954-59 жылдары арасында облыста бір миллион екі жүз мың гектар тың жер игеріліпті, ал оған дейін қырық жыл ішінде облыс бойынша игерілген жер көлемі 450 мың гектар болатын. Кейбір білгіштер халықтың қаржысы желге ұшты, тың игеруден тек қана зиян шектік дейді, ол шындыққа жатпайды. Облысымызда жаңадан құрылған он тоғыз кеңшар өз құнын үш жылда өтеп, оның үстіне жиырма алты миллион сом пайда алған болатын. Тың көтерудің алғашқы бес жылында егінді алқап екі жарым есе артып, астық 3-4 есе көп жиналды, үкіметке сата-тын астықтың мөлшері бес-алты есе өсті.

Бірақ асығыс, жүйесіз істелген жұмыстың кемшілігі де мол болды.

Біріншіден, Маскеуде т.б. қалаларда құрылған штаб кім тың игеруге барам десе іріктеусіз, таңдаусыз жолдама бере берген. Олардың көпшілігі ауыл шаруашылығынан хабары жоқ жастар еді. әрине іштерінде үйлі-күйлі, бала-шағасы бар, жерді терімен суарған егіншілер де болды. Бірақ, олар азшылық болатын. Сондықтан үй жәйлары барлары Қазақстанға тұрақтап, жастар жағы ауыл шаруашылық жұмысына шыдай алмады. Кейбір кеңшарларда жұмысшылар бір жыл болмай-ақ түгелге жақын кетіп, орындарын жаңа келгендер басты. Олар да тұрақтай алмай кей ұжымдарда механизаторлар, мамандар жыл сайын жаңарып отырды. Мы-

салы, - Қызылжардағы Петропавл құрлыс тресінде 1955 жылдың басында 1477 адам жұмыс істесе, жыл аяғына дейін соның 1450 трестен шығып кеткен. Сонымен (2 жылда) Қазақстанға тың игеруге келген 300000 адамның 10 пайызы елімізде тұрақтап қалды ма екен?

Ақылмен істелмеген игі істің өзі елге, қоғамға зиян әкелетінін көріп жүрміз ғой. Соның тағы бір мысалы мынау. Игеретін жердің көлемін ол кезде Москва анықтайтын еді ғой. Жер жағдайын білмей картаға қарап бал ашатын орталықтағы шеновниктер жыл сайын жыртылатын алқаптың жоспарын арттырып далита-далита 1954 ж. жеті миллион гектардан жиырма бес миллионға жеткізген. Сүйтіп пайдаланбай жатқан құнарлы жермен бірге ағаштың қойнауын, көлдің жағасын да жыртып тастаған ғой, мал жайылатын жер қалмады, көлдер тартылып қалды (жыртылған жер ылғалды тартып алады екен). Сор, сортаң жерлер көбейді. Табиғаттың заңын білмей «оған құрық саламыз, ерттеп мінеміз» деген ақымақтық екен. Қырқыншы жылдарың аяғында Қазақстан компартиясы орталық комитетінің бір пленумында Сәбит Мұқанов сөз сөйлеп: «Менің туған елімде, Қостанай, Солтүстік Қазақстан жерінде пайдасыз құлазып жатқан алқап бар. Қанша мал өсірсек те қолайлы. Соны игеру мәселесін шешу керек» - дегені бар деп естігенбіз. Бірақ осы сияқты ойлы ұсыныстар Мәскеуден колдау таппай қалып

жатқаны жүрекке инедей қадалатын еді ау. Тағы бір кемшілік-білікті мамандар жетіспейтін еді. Бригадир, ферма меңгерушілер мен бөлімше басшыларының алты пайзы ғана мамандар еді, ал қалғандарының бастауыш, не орталау білімі ғана болатын. Мамандарға пәтер соңғы кезекте ғана, ал мұғалімдерге тіпті берілмейтін. Сондықтан ауылға дипломы бар адамдар бара қоймайтын

Менің түсінбейтін тағы бір мәселем, тыңның тоңын тіліп, бұршақтай тер төгіп жүрген қазақтар тың игерушілір қатарында аталмайтын. Осы сайын далада кіндік қаны тамған халық түгіл жолдама алып институттан келген мамандар (қазақтар болса) пәтер де ала алмады, еңбектері де басқалармен бірдей бағаланбады. осы сияқты алалаушылыққа жол берілді. Басқа да кемшіліктер аз болған жоқ. Оларға кейін тоқталамыз.

...Оқу жылы (1953-54ж.) аяқталып келе жатқанда, мамыр айының ортасы болу керек, бір күні мектеп директоры Ғалымжан ағамыз мені шақырып алып: .

-Қосай, ертең, түстен кейін аудандық партия комитетінің екінші қатшысы Ніл Адғамұлы қабылдайды. Төнертең Пресновкаға баратын машина бар екен. Еркінмен мен сөйлестім. Сағат сегізде мектептен алып кетеді – деді.

-Ғалеке-ау мен коммунист емеспін, мені қайтеді- дедім.

-Барған соң өзі айтады ғой,- деп Ғалекең әңгімені шорт кесті. Келесі күні, түстен кейін

Ніл Адғамұлына сәлем бердім. Орта бойлы-дан аласалау, шымыр денелі, қара торы жүзі жылы, адамға тура қарап сөйлесетін кісі екен. өз жағдайым, мектеп тіршілігі туралы сұрақтар қойып алды да:

-Аудандық оқу бөлімі сізді жаңа құрылатын Жамбыл қазақ-орыс жетіжылдық мектебіне директорлыққа ұсынып отыр. Мұқанов жолдаспен де сөйлестік. Ол да құптады.

-Ніл Адғамұлы. Мен мұғалім болып бір-ақ жыл істедім. Мектеп басқару тәжірибем тіпті жоқ. Оның үстіне жаңа құрылатын мектеп, оның шаруашылық жұмысы қанша? Оған менің қырым жоқ.

-Жұмысы көп екені рас. Жаңадан құрылады деп отырғанымыз, енді ашылатын орыс кластары, ал жетіжылдық қазақ мектебі қазір жұмыс істеп жатыр. Әрине соның өзінде жұмыс шәш етекпен. оның үстіне тәжірибеңіз аз екенін де білеміз. Ауыр салмақ түсері де анық. Бірақ жастар істемегенде кім істейді. Тәжірибе дегенді үйде отырып жинақтамайды. Қазіргі бар қазақ сыныптары мен қатар орыс сыныптарын ашасыңдар. Олар қайда оқиды, кім оқытады, оқулықтар, парта, тақта т.б. толып жатқан ұйымдастыру мәселесін ертерек қолға алу үшін жұмысқа осы мамыр айынан бастап кірісу керек. Қазір аудандық оқу бөліміне барыңыз, Македонов АОБ-ның меңгерушісі күтіп отыр-деді.

Македов Георгий Леонидович деген кісіні білетін едім. Ол кісі желтоқсан айының басында біздің мектепте болып, сабағыма кі-

ріп, мектеп мәселесі туралы ұзақ пікір алысқанбыз. Ұзақ жыл Преснов мектебінде директор болып істеген орнықты, мәдениетті-интеллигент адам екен. Көп мәселелерде пікірлес болып, жас айырмашылығына қарамастан кейін достасып кеттік.

Георгий Леонидовичке де, Н. Болатбаевқа айтқан сөздерімді қайталап, «сенімдеріңізді ақтай алмаймын ба- деп қорқамын» дедім.

Ол кісі де: «Сіз аралас мектепте аз да болса істеп, тәжірибе жинақтау үстіндесіз. Кім директор болып туды дейсіз, мектеп басшыларын дайындайтын оқу орны жоқ», қазақтар: «көз қорқақ, қол батыр»- демей ме. Көмек болады. Мамырдың жиырма бесінен бұйрық беремін. Оқу жылы аяқталысымен жаңа құрылатын мектептің жабдығымен жұмыс істейсіз. Бұрынғы директор қартайған адам, ол кісі зейнеткерлік демалысқа шықты –деп, ақыл-кеңесін айтып, мектеп жағдайына ерекше тоқтады.

Мектеп ұжымшар дәуірінен бастап істейтін ескі мектептердің бірі екен. Енді осы ауылдың жанынан ай далада жаңа кеңшардың орталығы орын теуіп отыр. Қазір қызу қарқынмен тұрғын үйлер салынып жатқан көрінеді. Оқу жылына дейін қанша үй салынады, қанша оқу жасындағы балалар келеді, неше класс-комплект болады оны ешкім білмейді. Кеңшарға бара салысымен осы сияқты бас қатырар сұрақтарға жауап іздеу керек.

Мұғалім-оқытушы ретінде, класс жетекшісі ретінде есебімді беріп, бір жыл істеген ұжымменен жылы қоштасып Пресновкаға аттандым. Македоновқа кіріп, өзіме директорлыққа, әйеліме математика мұғалімі болсын деген бұйрықтарды алып, тағы да бастықтың ақыл кеңесін тыңдап шықтым. От басымда төрт адам бар пәтер жағы қалай болады деген сұрағыма, Георгий Леонидович: - «бұрынғы директор тұрған үй бар, ол кісі жуырда көшпекші. Оның елі көрші Көкшетау облысында, баласы аудандық атқару комитетінің төрағасы деп естігемін. Соның үйін жөндеп аласың ғой» - деді, мен әрі қарай қазбаламадым. Бара көрермін деп түйдім.

Келген бетте елдің ауылдық кеңесіне бардым. Бұл кеңестің құзыры төңіректегі 4 бұрынғы ұжымшар мен жаңа салынып жатқан кеңшарды қамтиды екен. Ақылы жұмыс істейтіндер: төраға, орынбасары және қатшысы. Атқаратын қызметтері: анықтама беру, неке қию, жаңа туған баланы тіркеп, өлгенжіткен адамдарға анықтама беру сияқты. Ал мектептерді жөндетіп қысқа дайындау, мұғалімдерді пәтермен, отын-сумен қамтамасыз ету т.б. бізге қажетті жұмыстарға қол үшін беретін де осы кеңес.

Төраға Сұлтан Төлебаев деген ақсақал сөзге сараң, ұстамды, ел ағасына өзі де лайықты адам екен. Ескі сөзді, билердің тақпақтарын айтатын да өнерін кейін білдік. Оның орынбасары Рыскелді жігіт ағасы жасында, шапшаңқойлау, бірақ айтқанын орын-

дайтын іскер адам екен. Сүкеңнің өзі мектепке апарып көрсетпекші болды. Кеңшар директорына да бірге баратын болдық. Мектеп кең, төрт бөлмелі үй екен, оған екі бөлме қосымша салыныпты. Қазір Г-формалы. Төргі екі бөлмені айырып тұрған қабырға тақтайдан жасалған, екі кісі көтеріп потолоққа іліп қоюға да болады. Сонда екі бөлме бірігіп әжептәуір бір залға айналады екен. Клубы жоқ аулға бұл да қажет.

Бұл үйдің өзіндік тарихы да бар екен. Сол маңда бұрын атақты бай болған, «Алаш» партиясына іш тартқан Күркенің Әубакірі деген кісі жайлапты. Соның ғасырмен құрдас Сағындық деген баласы Баймағамбет Ізтөлинмен Троицкіде бірге оқып, большевиктердің ықпалында жүреді. Троицкіні ақтар басып алған кезде советшіл жастар елді-елдеріне келіп, өз пікір-лестеріне қосылады. Қызыл әскерлер келіп, большевиктер елге билік орната бастаған кезде Сағындықта совет үкіметін орнатуға белсене кіріседі. әкесінің жап-жаңа қарағайдан салдырған үйін Сағындық мектепке бергіздіреді. Өзі кейіннен ақ гвардияшылардың қолынан қаза табады. Ал Күркенің үйі отыз жылдай мектеп болып пайдаланылуда- деді Сүкең. Осы әңгемемен мектепке де келіп қалдық. Оқу ісінің меңгерушісі Қабдеш Сағдиев деген азамат қарсы алды. Қырыққа құрық салған орта жастағы адам екенін, мол тәжірибесі бар, бір кезде жетіжылдық мектепте директор болғанын ауылнайдан білгенмін. Қаб-

деш Сағдиевич бізді бір қласқа алып келді, мектеп мұғалімдерін тегіс жинап қойған екен. Амандықтан кейін, Сұлтан Төлебайұлы мені мұғалімдерге таныстырып өтті, мектептің орыс-қазақ аралас оқу орны болатынын хабарлады. Алдағы оқу жылында (1954-55) мектеп осы ауылда, осы ғимаратта жұмыс істейді, қазақ кластарынан басқа, орыс кластары да болады. Бірақ қанша оқушы, қанша класс ашылытынын өздеріңіз анықтайсыздар. Содан кейін кезек маған келді, менің сөзім қысқа болды. Мен: - Құрметті әріптестер. Мен туралы Сүкең айтып кетті. өздеріңіз көріп отырғандай басқарушылық тәжірибем жоқ, оқытушы болып мектепте бір ақ жыл істедім. Сеніп келгенім сіздер. Қайсыңыз болмасын бай тәжірибе жинақтаған өз ісінің майталманы екенсіздер. Оны аудандық оқу бөліміндегі іс қағаздарыңыздан танысып білгемін. Маған сіздердің басты көмектеріңіз сол- өз міндеттеріңізге жауапты қарасаңыздар екен. Менің сіздерден үйренерім де осы болмақ. Мен сіздерді үйренемін деп келгемін жоқ, үйренемін деп келгенімді жасырмаймын. Сұрақтарыңыз болмаса боссыздар – деп аяқтадым.

Мектеп үйі салынғанына отыз жылдай болса да жақсы сақталған екен. Бірақ жеңіл жөндеу жұмыстары қажет ақ. Мектепті көріп, біраз мәселелер төңірегінде әңгіме қозғап, шаралар белгілеп болған соң, тұрғын үй- пәтер мәселесі қалай шешіледі» - дедім. Сұлтан Төлебайұлы: - Үй босады. Бұрынғы ди-

ректор зейнеткерлікке шығып еліне жуырда көшіп кетті. Қазыр барып көруге болады. әлгі Бейсембай қайда екен, кілтті алып бізбен бірге жүрсін – деді Қабдешке.

Үй деп аузын толтырып айтқанға ағаштан салынды ма екен, әлде кірпіштен қаланды ма деп дәмеленіп келген көңілім шым үйді көргенде құлазып қалды. Алдымен қораға кіресің, қора алқам-салқам, ашық-тесік, саз тобығыңнан келеді. Амал бар ма, үйге кірдік. Ұзындығы сегіз метірдей, ені бес метір болар. Ортадағы пеш, үйді екіге бөліп тұр. Біреуін төр үй деп атасақ оның көлемі 25-30 кв.м., ол жақта 40 см. биіктікте сәкі, тақтай дегені ортасынан қақ бөліп балтамен тегістеген терек. Ауыз үйдің сәкісі тегістеген жер, сары балшықпен майланған. Мұның барлығы қызығы екен, шыжығын төбеге қарағанда көрдік. Потолок дегеніміз матканың үстіне арасы 30-40 см. жатқызылған белдік ағаштардың үстіне қалыңдау қылып талмен жабады екен де шөп төсейді, оның үстін шыммен бастырады екен. Тамақ ішкенде төбеңнен шаң, ұсақ балшықтардың табағыңа түспейтініне кім кепіл. Амал не, басқа үй жоқ. Осы елдегі үйлердің дені осындай, ағаштан, кірпіштен салған, төбесін тақтаймен жапқан үйлер өте аз. Сонымен аулдық кеңес бастығы мектептің шаруашылық жағын басқаратын Бейсембайға, кеңеске келіп, сыр, ақ балшық алып кетуіне тапсырма берді, бір жетінің ішінде үйдің іші сыртын жөндеп бітіруді жүктеді. Келесі күні Секеңмен бірге кең-

шардың директорына кіруге уәделестік. Бірақ ол күні уақытым жоқ деп ол қабылдай қоймады. Үшінші күні әрең кірдік. Қатшысы кіріңіздер деген соң кіріп барсақ, бөлменің төрінде бізге бажырая қарап, будданың құдайындай бір жуан отыр. Көтерілмек ниет те білдірген жоқ, «отырыңыздар» - деп те айтпады, бірақ біз оның алдындағы екі орындыққа жайғастық. Бұл тыңға директор болып Кубаннан келген Татиевский деген кісі екен. Тұрғанда көрдім, ұзын тұра биік болғанымен жуандығынан онша білінбейді. Ал жуандығы, алла сақтасын, бұрын мен көрмеген қарын. Кейін білдім, таза салмағы 158 кг. екен. Өмірбаяннан менің білгенім.

Николай Яковлевич Жамбыл кеңшарына директорлыққа жолдама алып келгенде отыздың ішіне кірген жігіт ағасы екен. Ұлты Украин. Татиевский 1921 жылы Киев облысының Звенигород ауданына қарасты Черкозовқа деген селода туыпты. Он алты жасқа дейін мектепте оқып, әке-шешесінің тәрбиесінде болады. 1937 жылы көрші селодағы Казачанский ауылшаруашылық техникумына түсіп, соғыс басталардың алдында агроном мамандығын алып шығады. Мамандығына сай жолдама алып та үлгермейді, 1941 жылдың 22 маусымында Ұлы Отан соғысы басталып кетеді де, жас агроном қолына мылтық ұстауға мәжбір болады. Жаңа да сапқа тұрған жауынгерлерді соғыс ісіне үйретуге уақыт жоқ, соғыс комиссариатынан тура майданға жіберіледі. Бірер жеті

ата жаумен айқасып, нағыз жауынгерлік ісіне машықтана берген кезде жараланып госпиталға түседі. Қараша айының аяғына дейін емделеді де, денсаулығына байланысты әскерден босатылады. Госпиталдан кейін жаралы жауынгерге күш-қуатын қалпына келтіріп, жарасын тез жазу үшін әке-шешесінің ыстық құшағы, мейірбандық, ықлас пейілінен артық не бар. Бірақ Николайдың туған жері қанды қол фашистердің табан астында, кәрі әке-шешесі де сонда. Ойлап-ойлап Николай Яковлевич Украинадан алыстап кете алмай Кубанға барады. 1941 жылдың күзінен 42 жылдың көктеміне дейін Краснодар өлкесіне қарасты Шошқа кеңшарында аға агроном болып істейді. Неміс фашист басқыншылары Кубанға да таяп қалған кезде, 1942 жылы Орынбор облысына көшіріледі. 1943 жылы Сталинград шайқасынан кейін тұмсығына сойыл тиген қасқырдай беті қайтқан немістер Кубанды тастап шегінген кезде Татиевский қайтадан Краснодар өлкесіне оралды. Соғыс кезінде, жаудың, қол астында қираған шаруашылықты қалпына келтіру жұмысына бел шеше кіріскен Николай 1944 жылы қыркүйек айында әскерге қайта алынады. Бірақ денсаулығына байланысты құрлыс баталионында болады. 1945 жылы қазан айында әскер қызметінен босап үйіне келеді. 1945 жылдан 1952 жылға дейін ол Краснодар өлкесіндегі «Труд» кеңшарында аға агроном болып істейді. 1954 жылдың сәуір айына дейін екі жылдай сол өлкедегі «Красно-Ар-

мейский» «Күріш» совхозында директор болып істейді. Тыңның дүбірі шыққанда бүйірі қызып, Қазақстанға барам деп арыз жазған екен, оны қабыл алған ауылшаруашылық министрлігі жолдама беріп солтүстік Қазақстан облысына жібереді. Обкомның бюросы оны 1954 жылдың жетінші сәуірінде Жамбыл кеңшарына директор етіп бекітеді.

Жұрттың айтуынша өзі құдай, өзі төс, әсіресе жергілікті халыққа оң қабағын бермейтін қатыгездеу адам. Сұлтан Төлебайұлы мені орыс қазақ мектебінің директоры деп таныстырды.

- Оны қалай түсінуге болады. Совхоздың орталығында мектеп жоқ, ал бөлімшеде орталау мектеп болады.- деді Николай Яковлевич

- Орталықта- дедім мен сөзге араласып, - орталау мектеп ашуға әзірше негіз жоқ. Механизаторлардың көбі «салт басты, сабау қамшы», бойдақтар. Кеңсе маңындағылардың, рас, отбасында балалары бар, бірақ оқушылар жоққа тән. Сонда да орталықта бастауыш кластың екі мұғалімін аудандық оқу бөлімінен сұрамақпыз. әрине оған екі кластық бөлме керек- дедім.

- Ал келесі жылы не болады?

- Келесі жылы осы Жарқындағы мектеп бастауыш орыс-қазақ мектебі болып қалады да, орталау орыс-қазақ мектебі совхоздың орталығына көшіріледі.

- Орталықта қазақ мектебінің керегі қанша? Ауылдарда бастауышты бітіргесін

интернаты бар қазақ мектептеріне тарамай ма?

- 8, 9, 10 класста окитын балалар үшін ондай интернаттар бар. Ал 5, 6 класс оқушыларын қабылдауға мүмкін емес, ауданда қазақ ауылдары көп, бір он жылдық мектеп-интернатқа он бес-жиырма ауыл мектебі ауыз ашып отыр.

- Сіз орыс кластарына да сабақ бересіз бе?- деп көңіліндегі күдікті сұрағын көлденең тартты. Ондағы ойы менің орысшама көңілі толмай, осы қалай басқарады деген күдік.

- Жоқ, мен қазақ кластарында сабақ беремін, ал педагогика, методика талаптары қай тілде болмасын бірдей. Оның үстіне орыс кластарында оқу процесін бақылайтын оқу ісінің арнайы меңгерушісі, менің орынбасарым болады. Ондай орынбасар биыл да болады. Үйткені, үшінші бөлімшеде орыс кластары биыл ашылады, қазірдің өзінде 1-4 кластарда оннан астам оқушы бар көрінеді.

Осыдан кейін ғана, директор кішкене иліккендей болды. Мектепке парта, тақта әкелуге машина беруге, мұғалімдердің қысқы отынын дайындауға көмек көрсетуге жарлық беретінін айтты.

Дегенмен, аузында емшек сүті кеппеген қазақ баласы қалай 25-30 мұғалімді басқарады, оқушылар тыңғылықты білім ала алар ма екен? - деген күдіктен арылмағаны белгілі болып тұрды. Оған он шақты күн өткеннен соң, тағы барғанда көзім жетті. Менің жұмысым отбасымды көшіріп әкелуге машина

сұрау болатын, мені тыңдар тыңдамастан:

-Мұндай мәселелермен маған келмеңіз, менің шаруашылық жөнінде орынбасарым бар, сол шешеді. Ал машина туралы арыз жаз, қол қойып берем. Ақшасын төлейсіз – деді.

Кеңшардан машина алып, отбасымды Жарқынға көшіріп алдым. Менің қорыққаным әкем не көрмеді, әйнекке қойдың қарнын жапқан шым үйде де, қоста да тіршілік еткен адам ғой, ол кісі сыр бермес. - Жердің түбіне, қайда әкелдің, қора сияқты мына үйде қалай тұрамыз- деп Меруерт тулай ма деп едім. Ол да сабырлылық танытты. «Айналайын өз үйім, кең сарайдай боз үйім» деп біреудің қас пен қабағына қарап пәтерде телміргенше ошағыңның оңаша болғаны абзал. Мұндай үйде жұрттар тұрып жатқан жоқ па? – деп сонда да үй-ішімді жұбатып қоямын. Қорасын тазалап, үйді майлап, сырлап қойған соң бір қарағанға үйіміз жаман да емес.

Енді алаңсыз мектеп жұмысына жегілдім. Үш ай жаз бойы Преснов-Петропавловск-Жамбыл. Астыңда машина жоғы қиын, автобус дегенді естіп те көрмедік. Тек қана 30 парта аламын деп Пресновқа үш рет, Петропавлға екі рет барыппын. Стол, тақта, көрнекті құралдар, әдістемелік әдебиет тағы басқаларды тасу өз алдына. Мектепке, мұғалімдерге отын дайындау да директордың міндеті. Орман шаруашылығы басшыларына арыз жазып, алқап бөлуін сұрайсың,

ауылдық кеңес арқылы ақшасын төлейсің, қисық өскен, шіріген, қуарған ағаштарды кесуге ұлықсат береді, көрсетеді. Мұғалімдерді жинап, машина жаздырып алып отын дайындайсың. Сүйтіп жүріп жазда өттіп кетті. Оның арасында мұғалімдердің аптасына алатын сағат санын белгілеу, мұғалім жетпесе, аудандық оқу бөліміне мәлімдеме беру сияқты директордың міндеттері тағы бар. Әйтеуір ұжымның, ауылнайдың көмегімен ұйымдастыру жұмысын да аяқтадық. Оқу жылы басталардан он күн бұрын жинаған ақпарат бойынша кеңшардың орталығында бастауыш мектеп ашуға жеткілікті оқушылар бар екен. Бірінші мен үшінші класты қосып оқытсақ он төрт бала, екіншімен төртінші класты біріктірсек он екі оқушы болады екен. Ондай тәжірибе бізде бұрын да болатын. Сондықтан аудандық оқу бөліміне екі оқытушыға мәлімдеме жасадым. (орталықтағы бұл бастауыш мектеп менің міндетімде). Татиевскийге тағы кіріп, бір тұрғын үйдің жартсын сұрап алып клас бөлмесі ретінде жабдықтап қойдым.

Сүйтіп, оқу жылын жаңа орында бастап та жібердік. Әкем де жасы жетпістен шығып кетсе де күші қайтпаған кезі, бір биеге шөбін шауып, қорасын бүтіндеп, отынын жарып қысқа дайындалып қойған, оның үстіне әйелім күніне екі-үш сағаттан сабағы бар. әкем бес айлық баланың қасында болады. Осылай басталған оқу жылы да зымрап өте шығуға таяу, есте қалар жәйттар да шамалы,

күйбең тіршілік. Сонда да өмір болған соң ірілі - уақты уақиғаларда болады ғой. Сондай оқиғаның бірі – Жарқынға силы қонақтардың келуі. Мамыр айының бесі-алтысы күндерінің бірі – тың игерушілердің ауыл шетінде ағаштың бауырына орналасқан бригада-сында телефон болатын. Мектепке машина жіберіп мені телефонға шақырыпты. Барсам біздің аудандық оқу бөлімінің бастығы Маке-донов: «Қосай Асхатович біз Жамбылдан сөйлеп тұрмыз, қазір сіздерге келеміз. Біз деп отырғаным - белгілі жазушы Иван Пет-рович Шухов, оның әйелі Галина Николаев-на Бушланова және облыстық оқу бөлімі меңгерушісінің орынбасары, ол да жазушы Сергей Шевченко –деді. Бұл хабарды төбем-нен жәй түскендей қабылдадым, үйтпегенде қайтейін. Қонамыз десе, үйім анау. Тамақ жағы табылар, ішімдік біздің ауданда жоқ. өзім ішпеген соң сол құрғырды үйде тұрсын деп, алып та қоймаймыз. Енді не істеу керек. Мектептің шаруашылық ісін басқаратын Бей-секеңмен ақылдассам, ол: -Арақ табылады. Бізідің аудан басшылары ғана егін науқаны кезінде ішімдік сатуға тиым салып отырған. Көрші аудандарда арақ шараптар сатыла береді екен. Кеше біздің тың игеруге келген-дер Дмитриевка кеңшарына трактормен ба-рып арақ әкеліпті – деді.

- Оған баруға бізде трактор бар ма?

- Тракторды қайтеміз. Торатпен ақырын аяңдап барып келейін. Арбаға болмайды, жер саз, мидай езіліп жатыр. Турасынан

Дмитриека алыс емес, 12-15 ақ шақырым, салт барған дұрыс – деді.

Ақыры торатпен Бейсембай көрші селоға барып шаруасын бітіріп келді. Ол келгенше көршілерден қой сатып алып, дайындыққа кірісіп кеттік.

Ауылда қонақ үйі жоқ, басымды қанша қатырсам да қонақтарымды «кеңсарайдай» боз үйімнен басқа қайда апарам? Түс ауа, мектепте едім, бір «вездеход»-техникалық көмек машинасы келіп тоқтай қалды. Жабық будкасынан үш төрт кісі түсіп жатыр. Ол кезде жол жоқ, жер саз, сортаң, ауданмен, кең-шармен осы сияқты машина, не трактормен қатынасамыз. Ауыл іші болмаса атты мен-сінбеуге айналдық.

Келгендерден танитыным бастығым, әрі жақсы жолдас Георгий Леонидович Македонов. Амандықтан кейін ол серіктерін таныстыра бастады. Аласа бойлы, кең маңдайлы, жанары жанып тұрған, қалың еріңді адамды- бұл кісі атақты жазушы, жерлесіміз Иван Шухов, қасындағы - жұбайы Галина Николаевна, ал мына кісі сенімен менің бастығымыз Сергей Шевченко – деді. (С. Шевченко облыстық оқу бөлімі бастығының орынбасары) Қонақтарға мектепті көрсетіп, мұғалімдер бөлмесіне шақырдым. Ұжыммен кездесу өткіздік. әңгіме мазмұны, тартымды өтті. Иван Петрович Алматыдан жуырда оралған екен. «Сыпайы сырын жасырмас дегендей, біздің жаққа келу мақсатында жасырған жоқ. «Иван Петрович тың туралы

очерк, әңгіме жазыңыз» - деп «Правда» газетінің редакциясы тапсырма берген көрінеді: сол үшін арнайы келіп, тың игерушілермен кездесіп, тұрмыс жағдайларын көріп, жұмыс үстінде танысып очерк жазбақшы болып келген екен. Бүгін осында қонып, тәңертең кеңшар басшыларының бірі келіп қонақтарды бригадаларына апармақшы екенін айтты. Әңгіме қанша майын тамыза айтса да тамақ бола ма, қонақтарды үйге шақыруға тура келді. Үйіміз мектептен алыс емес, өзім бастап үйге кіріп, қонақтарды шешіндіріп жатырмын, Шуховқа, әйеліне қарап қоямын, менсінбеушілік, қынжылушылық, тіпті таңырқаушылық жүздерінен білінбейді, мынандай шым үйде өздері туып өскендей, жүздері жайдары, менің әйеліммен амандасып жатыр. Оқу бөліміндегілер өзіміз ғой, олар мұндай үйде ел аралап жүріп болмады дейсің бе? Ал қонақтардың кішіпейілдігі, қарапайымдылығы ас ішкенде де көрінді. Жеркөніп, мұрынын шүйіріп отырған бірі жоқ. Көңілді отырдық. Менің мектептің тарихынан бастаған әңгімем бір кешке жетті. Мен мектептің Күркөнінің Әубәкірінің үйі екенін, Сағындық деген баласының ақ гвардияшылардың қолынан қаза тапқанын айтып едім Иван Петрович бұл өңірдегі азамат соғысы кезіндегі жағдайды бес саусағындай біледі екен. Оның үстіне казак атамандарының қазақ халқына жасаған зұлымдығы туралы, атаман Анненковтың жауыздығы туралы материал жинағанын, «Черный круг» («Қара шең-

бер») деген атпен кітап шығаратынын айтып берді.

Сол – 1955 жылы Жамбыл, Украин кең-
шарларына, көрші Қостанай облысына жа-
саған сапарларының негізінде 5-6 очерк,
әңгімелер жазғанын білемін, олар «Правда»,
«Новый мир» т.б. басылымдарда жарық
көрдi. Бірақ, менің қынжылатыным, осы шы-
ғармаларының бірде бірінде қазақтың аты
болмады. Атақты жерлесіміз И. Селвинский-
дің (Москва жазушысы) «қазақтар тракторға,
соқа тіркеушілер ғана» деген пікірінен шыға
алмағаны ма? - деп ойлады. Рас, Шухов-
тың басқа шығармаларында қазақтарды
кемсіту жоқ.

Ал мақтаныш тұтатын жерлесіміз Иван
Шуховтің қарапайым, кішіпейіл адам екеніне
талай көзім жетті. 1955 жылы қыста Г. Маке-
донов екеуіміз Петропавлға бір жиналысқа
бардық. Түс кезінде тамақ ішуге «Есіл» мей-
рамханасына барсақ, Иван Петрович отыр
екен. Сәлемдесіп жөн сұрастық. 1956 жылы
күзде өтетін Шуховтың 50 жылдығына орай
оның екі томдық шығармалар жинағын шы-
ғаруға үкімет қаулы алыпты, 1956 жылдың
жоспарына жинақ кірген екен, өңделген, сұ-
рыпталған шығармаларын жаңа (1956ж.)
жылға дейін баспаға тапсыру керек- дейді.
Облыс атқару комитетінің төрағасы (кім еке-
ні есімде жоқ, Подгорбунский болу керек),
еңбекшілерді қабылдайтын кабинетін бір
айға Шуховқа беріпті. Біраз тамақтанып ал-
ған соң Иван Петрович бізді өзімен бірге қо-

нып шығуға азғырды. Ақыры көніп жазушымен бірге барсақ оған бөлінген резиденция алдында қатшы отыратын кішкене бөлмесі арқылы кіретін кеңдеу кабинет екен. Кіргенде оң жақ төрде үлкен, жәшікті жазу столы, одан берірек екі кісілік кровать, қарсы алдында іргеге тақай қойылған диван, екі кресло, 6-7 орындық. Матрасты көлденең төсеп, бір адиялды үстімізге жамылып қонып шықтық. Жерлесіміз үлкен жазушы И. Шуховтың күй талғамайтынын осы жолы да көргенім бар. Аудандағы бастығымыздың Жарқынға келуін пайдаланып, кеңшар орталығында биыл салынатын мектеп туралы, оны жабдықтау т.б. мәселелер жөнінде ақылдасып, толып жатқан, түйіндерді бірге шешетін болып уәделестік. Сағат он кезінде бас агроном өзі келіп, қонақтарды алып кетті. Дәлірек айтсақ бас агроном И. Шуховпен Г. Бушланованы алып Суаткөлге, №2 В. Ганжелоның бригадасына кетті де, оқу бөлімінің адамдары өздері кеше келген машинасымен кеңшарға қайтты. Оқу жылы аяқталуға да аз уақыт қалды. Ертерек көш қамында ойлау керек. Кеңшар орталығынан мектеп салып, екі-үш айда пайдалануға беру оңай шаруа емес. Осы мектепті салу туралы айтыс-тартыс қыс бойы жүріп, жуырда ғана бір мәміліге келгенбіз. Оның алдында кеңшар директорымен екі үш рет ұрыссып та қалғанымыз бар. Жылдың бас кезінде-ақ, ауылдық кеңес бастығын алып Татиевскийге барғанмын.

- Николай Яковлевич, уақыт зымрап өтіп

жатыр. Орталықта мектеп үйін салу мәселесін шешетін уақыт болды ғой-дедім мен, амандықтан кейін.

-Оның не шешетіні бар? Алдағы оқу жылында да орталықта орыс бастауыш мектебі болса жетеді. Жарқындағы қазақ жеті жылдық мектебі бұрынғыдай жұмыс істейді- деп қарап отыр Татиевский.

-Ал сонда орталықтағы қазақ балаларын қайтеміз, олар ана тілінде оқығысы келеді ғой?

-Орталықтағы қазақ балаларын орысша оқыту керек. Қазақша оқымаса да болады деген үкіметтің қаулысы бар емес пе?

-Николай Яковлевич, сіз қате түсініпсіз. Үкіметтің 1954 жылы сәуір айындағы қаулысында: орыс мектептерінде қазақ тілі сабағы міндетті түрде оқытылмайтын болсын делінген. Қазақ мектептері жабылсын деген қаулы жоқ – дедім.

-Николай Яковлевич, орталықта орыс-қазақ орталау мектебін ашу ауадай қажет. Бізді жағалай орналасқан Суаткөл, Есперлі, Қарағаш ауылдарында бастауыш мектеп, олар 5-7 кластарда оқитын балаларын қайда жібереді?- деп әңгімеге Сұлтан ағамыз араласты.

-Жолдас Төлебаев, сіз шаруашылықты білесіз ғой (мынау не біледі дегендей маған адрая қарап қойып) біздің құрлысшылар 2 сиыр қорасын, гараж, МТМ салып жатыр, жыл аяғына дейін, тіпті қар түспей бітіруі керек 30-40 тұрғын үй тағы бар. Мектеп салуға

күш қайда?

Осыдан кейін тағы екі рет кездескенбіз, екеуінде де оң шешімге келе алмағанбыз. Жуырда осы қонақтар келер алдында ұятты белге буып, тағы да барғанмын. Бұл жолы нақтылы ұсыныспен кірдім. Кабинетінде парторг отыр екен. Амандықтан кейін Татиевский:

-Тағы мектеп салу мәселесі ме, онда әңгімеңді бастамай-ақ қой. Пікіріміз өзгерген жоқ. өзімізде мұрнымыздан шаншылып жатырмыз, - деді.

-Николай Яковлевич тағы сол мәселе. Бірақ тың ұсынысымыз бар. Мектеп үйінің жобасын жасап, ірге тасын салып беріңіздер, бір тәжірибелі құрлысшы бөліңіз. Сабаннан кірпіш құямыз, бізге қажетті құрлыс материалын берсеңіз болды- дедім.

Парторг та мақұлдап, бұл ұсынысқа өзі де көнгендей сыңай танытып:

-Прорабпен ақылдасайын, ойланайын - деп кішкене икемге келіп қалғандай болатын. Бір екі күн өткесін осы жуырда ғана кеңшардың прорабы келіп, болашақ мектептің жобасын жасап әкеп көрсетті.

Жоспарда болмағасын, арнайы ақша бөлінбеген соң, «көрпемізге қарай көсіліп, шағындау қылып жасадық»- деп алдын ала ескертіп жатыр. 7 класс бөлмесі, мұғалімдер кабинеті бар ғимарат. Осыған қанағат тұтып оқу жылы бітісімен осы құрлысқа кіріспекші болдық.

...Оқу жылы аяқталды. Жарқын аулымен

силастықта өткізген бір жылымыз өте шықты. Елден туысымыздан айрылғандай болып аттандық. Жарқын ауылы менің нағашыларымның ауылы. Бірәлі нағашым «іште» жүргенімен оның елі, туыстары осында. Шаяхмет деген немере інісі (Баймұрат осы 1955ж. көктемінде қайтыс болған) Сахаба балалары Алғали, Асқаптар осы елдің силы адамдары.

Кеңшардың орталығында бізге берген бір бөлмелі үйінде 4 жан (әкем, әйелім, балам, өзім) тұрдық. «Бөлме» дегеніміз пәтерлі үйдің кішкене коридорынан төрт есік, төрт бөлме, төрт отбасы. Тағы осындай екі бөлме беріп еді, оны екі мұғалімнің отбасына бердім. Совхоз директоры сөзінде тұрды, бір құрлысшы-бригадир берді, төбесін, шатырын, еденін, терезесін өздері істейтін болды. Мұғалімдерден, үй сыпырушылардан бригада жасақтадық. Сабаннан кірпіш жасау, ірге тасына орын қазу сияқты жұмысты өзіміз атқардық. Шілде айының аяғында Г. Македонов телефон шалып, Ресейдің кейбір облыстарынан институтты, педучилищені биыл бітірген жастар келіп жатыр. Сен түнеукүні үй жоқ, бізге салтбасты бойдақ адамдар жіберіңіз- деп едің ғой. Ертең келіп қандай мамандар керек, таңдап алып қайт- деді.

Ертеңінде келсем бастығымыз орнында екен, мен әкелген мәлімдемені қарап шықты да, кадр бөлімінің бастығын шақырып алды, біздің сұрағанымыз орыс кластары үшін бір орыс тілі мен әдебиетінің маманы, бір мате-

матик, бір географ-биолог, бір шет тілінің, бір денешынықтыру пәнінің екі бастауыш кластың мұғалімі. Кадр мәселесімен айналысатын адам- Ставский: «Қазір менің кабинетіме Смоленск, Тамбовтан келген жастар отыр» деді. Бізге қажетті педагогтарды Георгий Леонидовичтің кабинетінде өткен жеке әңгімеден кейін, таңдап алдық. Бастауыш кластарға Смоленскінің педучилищесін бітірген Алла Демьяновна Челаэнова мен Нина Петровна Рыжованы, орыс тілі мен әдебиетінен сабақ беруге Тамбовтың Пединститутын биыл бітірген Галина Ивановна Белосусованы, 5-7- қазақ кластарына математикадан (орыс кластарында Меруерт) мұғалімдер институтын бітірген Жеткіншек Сүлейменовты, шет тілінен (ағылшын) Тамбовтың шет тілі институтын бітірген Зинаида Георгиевна Травкованы және дене шынықтыру сабағының маманы ретінде Ескен Баженович Мусинді алып, қанжығам майлынып елге қайттым. Алдын ала Татиевскийге ескертіп қойғаным жақсы болған екен, өзіміздің екі жігітті қазақ үйлеріне пәтерге орналастырдым да төрт қызға кеңшардандан тағы екі бөлме алып бердім.

Кеңшар директорымен тіл табыса бастағанымыздың бір себебін соңғы жолы оқу бөлімінде болғанымда Македонов айтты. Оған осыдан біразырақ бұрын Татиевский келіп, келешекте кеңшар орталығында орыс-қазақ орта мектебі болады. Орыс тілін білмейтін, мектеп басқаруда тәжірибесі жоқ, қа-

зақтың орнына орыс жігітін бер, квартира беремін- депті.

Георгий Леонидович:

Жоқ, оны істей алмаймын. Абдрахмановты орнынан алуға негіз жоқ. Оны Жарқын мектебіне, кейін Жамбыл орталау мектебіне директор етіп бекітілсін деген райком бюросының шешімі және бар. Тыңға орналасқан мектеп директоры Райкомның номенклатурасында. Ал Абдрахманов жас та болса (ол кемшілігі емес) өзін жақсы жағынан көрсетуде. Тіл мәселесі директор болуға кедергі емес. өзі қазақ кластарында орыс тілінен сабақ береді. Мектеп мұғалімдерінің сабағын талдауға, методикалық көмек көрсетуге тілі әбден жетеді – деп Татиевскийдің бетін қайтарып тастаса керек. Шовинистігі ме, әлде қазақ халқы туралы білімі шамалы болдыма алғашқы жылдары жергілікті тұрғындарға сенімсіздікпен қарады. Оларды тек «соқа тіркеуші» ретінде пайдалануды жөн көрді. Совхоз кеңсесінде, қоғамдық ұйымдарда, бас мамандар ішінде қазақ азаматтары болмады. Ауылнай ғана өзіміздің ақсақалымыз, бірақ ол кісінде билік те жоқ қой. Дегенмен бірте-бірте қазақтар туралы пікірі өзгере бастады. Ол туралы кейіннен.

...Қажетті мамандарды түгендеп алғанымызбен жұмыс көбее түспесе азаймады. Құрылыс жұмысы өз алдына, оны завхозға тапсырып, өзім мектепті жабдықтаумен жүрмін. Оқушылар санын әлі білмейміз. Артығымен болсын деп ойлайсың 80-100 парта, 15

стол, 40-50 скамья, 10 тақта басқа мебельдер көрнекі құрал, карта т.б. мектепке қажетті заттарды таси беру керек, таси беру керек. Кезек күттірмейтін тағы бір басты шаруа маңайдағы; Суаткөл, Жарқын, Қарағаш, Есперлі ауылдарын, совхоз орталығын бір үй қалдырмай аралап, мектеп жасындағы балалар қайда, нешінші класта оқитынын есепке алу керек. Бұл жұмысты бір топ мұғалімдермен, қазақ кластарының оқу ісін меңгерушісі Қабдеш Сағдиевқа тапсырдым. Шынын айтсақ, құрылыс жұмысы өте баяу жүріп жатыр. Басты себеп «құрлысшыларымыздың» тәжірибесіздігі. Мысалы, ірге тас үшін траншея қазылды, енді цементпен құйып, ірге тас жасау керек қой, оны қалай жасайтынын да білмейді, сабан кірпіш жасаудың не екенін білмейтін мұғалімдерге кінә бар ма? Кірпіш жасау үшін сабан мен сарбалшықты езіп раствор жасаудың да «технологиясы» бар. Дөңгелек, радиусы 10-15 метрдей шұңқыр қазып, сабан мен сарбалшықты қабат-қабат салады да үстіне су құйып, соны балалар, әйелдер балақтарын түріп тастап, жалаң аяқ езеді. Иі қанды-ау деген кезде қалыпқа салып кірпіш жасайды. Бұл жеке біреулердің кішірек үй салғандағы амалы ғой. Ал бізге бірнеше мың сабан кірпіш керек. Сондықтан жалаң аяқ балаларды емес, балшықты салт атпен басады. Онда шұңқырдың радиусын кең аламыз да бір баланы салт атқа мінгіземіз. Бір айдай ғана уақыт қалды, ірге тасын ғана құйып біттік,

кірпіштің жартысына жуығы кептірілуде, қабырғалары әлі көтерілген жоқ.

Мен үнемі іс сапарындамын. Қызылжар-Пресновка-Жамбыл. Әкелген парталарды кеңшардың бір склатын алып үйіп жатырмын. Ұсақ түйек оқулықтар сияқтыларды өткен жылы мектеп болған кластың біріне түсіремін. Ара-тұра көп сапардың арасында Қабдеш Сағдиұлынан қанша оқушы, қай класқа баратынын сұрасам жағдай нашар. Татиевскийдің үгіті ме, әлде ата-аналардың өз ойлары ма: балаларымызды қазақ клас-тарына бермейміз, орысша оқытамыз. Кеңсеге барсақ қазақша жазған өтініш-арыздарымызды алмайды, қарамайды – орысша жазып әкел- деп әлекке салады. Балаларымыз тым болмаса орысша арыз жаза алатын халге жетсін - деп зар жылайды. Енді мен өзім ауылдарды аралауға шықтым, жеке-жеке ата-аналармен сөйлесемін. Көпшілігі әбден бекіп алған, ұрысса кетеді. Жағдайды аудандық оқу бөліміне хабарлап Македоновқа мәселе қазақ кластарын ашуға ғана тіреліп тұрған жоқ, қазақ мектептерінің жабылып қалу қаупы төніп тұрғанын айттым. Бірер күннен соң Македонов келіп қалды. Егін орағы басталып кеткен, машиналар ағылып жатыр, Македоновпен ауылдарды аралауға кірістік. Бастауыш мектептің меңгерушілеріне келетінімізді хабарлап, ата-аналарды жиуды тапсырғанбыз. Македоновпен ел аралауды Суаткөлден бастадық. Мектепте ата-аналармен кездесіп, ұлыттық

мектебіміз жабылмайды совхоз басшыларының «арызды орысша жаз деп» талап етулері заңсыз. Қазақ мектебін бітірген азаматтар ғылым қайраткерлері, академиктердің бәрі десе де болады, қазақша оқыған. Мемлекеттік қызметте де қазақ мектебін бітіргендер көп-ақ. Мәселе тілде емес-зейінде. Ал совхоз директорына аудармашы ал деп айтамыз,- деді Македонов. Ол орысша, мен қазақша құлақтарына құйып жатырмыз. Кейбір ата-аналар: төртінші класты қазақша бітірген баласын, орыстың төртінші класына қайта беретінін айтты. Македонов: «Оған біз жол бермейміз. Бала орыс тілінен басқа сабақты екі жыл бойы қайта оқиды. Үкіметтің далада жатқан қаржысы жоқ.» Кейбір ата-аналар: «Олай болса балаларымыз үйде отырады, мектепке жібермейміз» - деп шалқақтады. «Жалпы орталау білім алу туралы үкіметпен партияның бағдарламасына қарсы болсаңыз айып- пұл салып, баланы мектепке еріксіз апартамыз», - дедім мен.

Сонымен екі сағаттық текетірес нәтижелі аяқталды, бір ғана әйел: «Қайда апарсам да баламды орысша оқытам»- деді. Басқалары бізбен келісетіндіктерін мойындады. Ата-аналарымен әңгімені бітіріп біраз отырғаннан кейін далаға шыға бергенде, есік алдына (бөлімшенің кеңсесі сол арада болатын), 7-8 машиналар легі келіп тоқтай қалды. ЗИМ-101 деген қара машинадан 3-4 адам түсті. Біз барып сәлем бердік. Аудан басшыларын, облыстық атқару комитетінің төра-

ғасы Подгорбунскийді де мұғамімдердің қысқы жиналысында драм театрда көргенім бар, жыға таныдым. Ал ұзын бойлы, қарны шығыңқы қара кісіні бұрын жүздеспесем де газетте көргенім бар, Ташенов Жұмабек қой деп топшылады. Қателеспеген екенмін Амандасып болар болмаста; қатқылдау үнмен: «Сіздер кімсіздер?»-деді. Осындай қызу науқан кезінде неғып селтендеп жүрсіңдер –дегендей болды. Македонов өзіне тән сабырлылықпен:

-Мына жігіт Жамбыл орыс-қазақ мектебінің директоры Қосай Абдрахманов, мен аудандық оқу бөлімінің бастығымын.

-Бұл бөлімшіде не бітіріп жүрсіңдер- деді Ташенов. Біз қысқаша келген шаруамызды айттық, өткен жылы алынған қаулының әсері ме, әлде тың игеруге байланысты келген басшылар қазақша жазылған өтініш-арыздарды түсіне алмаймыз деп байбалам салуынан ба, қазақ ата-аналары балаларын орыс қластарына береміз деп тулап жатыр, қазақ мектептерінің жабылу қаупы бар- дедік, Македонов екеуміз орысша-қазақша жарыса сөйлеп. Ж. Ташенов аз ойланып тұрды да:

-Кузьма Захарович, естіп тұрсыз ба? Бірде бір қазақ мектебі жабылмасын. Облыста бір мектеп жабылса, сіз жауап бересіз – деді де бізге қарап:

-Хош болыңыздар, халыққа түсіндіру керек, әр-бір ата-анамен жеке сөйлесіңіздер»-деді.

Былай шыға бере Македоновқа қалжыңдап: - Георгий Леонидович, үкімет басшысынан бір машина сұрап алмадыңыз ба, біз екеуміз жаяу, көлденеңнен кездескен мәшинамен жүреміз, ал ол кісінің соңынан шаң қауып он шақты машина бос жүр, әділдік қайда? - деймін.

Ол: - Сен байқамадың ба, машина бермесе де облыстағы қазақ мектептерінің тағдырын шешіп кеткен жоқ па? Ол аз ба? Уақыт көрсетер, Подгорбунский бір де бір қазақ мектептерін жаптырмауға күш салады – деді.

Кеңшар орталығынан ауылдарға салған даңғыл жолымыз нәтижелі болды Македоновтың келіп ата-аналармен кездесуі, үкімет басшысының берген тапсырмасы арқасында 4 ауылда бастауыш қазақ мектебін сақтап қалдық, орталықта қазақ кластарын ашуға мүмкіншілік алдық. Ташеновтың тапсырмасы Татиевскийдің санасына бір саңылау түсірмей кетпеген шығар. Жасыратыны жоқ, тың игеруге келген зиялы азаматтар дегеніміздің көбінің қазақстаннан, қазақ халқының тарихынан, салт-дәстүрінен, тілінен білімдері шамалы еді. «Осы біз қазақстанға, жерін-жерлеп, суын-сулап, екінші отанымыз болады деп бара жатырмыз ғой, тілін бара үйренерміз сол жергілікті қазақ деген ұлттың тұрмыс тіршілігінен хабардар болайықшы» деп талпынғандары білінбейді. «Қайда барсақта біз қожа, олар бізге қызмет етуге, қара жұмысқа жараса болды»- дегендей кейбі-

реулерінің пікірі айтпаса да білініп қалады. Біздің Татиевскийдің де сондай пиғылда болғаны рас. Мен қатынасқан, директор өткізген жеделдеменің бір мәжілісінде екінші бөлімшенің басқарушысы Василий Ганжело (алғашқыда бригадир болған) сиыр қорасын салу туралы мәселе көтерді.

-Бұл жақта жаз екі-ақ ай, күз ерте түседі, мал қоралар салуға материалдар бар. Құрылысшылар жоқ. Бұрынғы колхоздың егде тартқан балташылары қора салып береміз-дейді. Мен оларға онша сенбей отырмын-деді.

-Олар қалай салады, қора салатын документациясы:- сметасы басқа құжаттары жоқ қой. Құжат болса да чертеж танымайды. Салған қоралары қыста қардың ауырлығынан құлап, қора қирап, мал қырылып жатса кім жауап береді?

-Николай Яковлевич, олармен мен кездестім, осындағы клубты, мектепті, басқа мал қораларын да солар салған. Документациясын жасап, бақылау жүргізсе шалдардың қолынан қора салу келеді ғой-деді кеңшардың прорабы Иван Дмитриевич Дыбенко.

-Ай, білмеймін. Сен Иван Дмитриевич, Ганжело екеуің жауап бересіңдер – деді. Осы әңгіменің ішінде болған мен директордың біздің ұлытқа деген пиғылының түзелмегенін бірден ұқтым. Ал сол бес шалдан құрылған бригада; Қабден Мыржықов. Серәлі Аңдамасов, Шөкітай Беркімбаев, Ілияс

Әлімбаев бір жазда екі пәтерлік екі үй, елу кісілік жатахана, совхозға астық үйетін бір сарай салып берді. Содан кейін ғана тыңға келген басшылар қазақ құрлысшыларына құрметпен қарайтын болды.

Екінші бір көзге ұрып тұрған әділетсіздікті техника бөлгенде аңғардым. Жаңа трактор, жаңа автомашина, комбаин тек тыңға келгендерге ғана беріледі. Жуырда бір бригадада Иван Жаров деген шофер түнде арақ іздеп өзіне бекітілген машинасымен көрші Украин совхозына барып келе жатқанда, өзі мас, аударылып бензовозынан түк- тамтық қалған жоқ. Ал оны бір ай өтпей басқа жаңа машинаға отырғызды. Жуырда егін орағына дейін тетіктерін бұрап майлап меңгере берсін деп жаңа әкелген комбаиндарын бөлген ғой. Бұрынғы колхоздың ескі комбаиндарын қазақтарға беріп, жаңа техниканы келгендерге үлестірді. Осының бәрі жүрегіңе инедей қадалады, ал осы сияқты көкейде күпті болып жүрген мәселелерді айтар кісі жоқ. Кеңшарда ауылнайдан басқа сөз ұғар адам бар ма? Басқа бастықтар Татиевскийдің аузына қарап «ақ дегенін ақ»- деп, «қара дегенін қара» деп қайталап отырған попугай-тотықұстың дәл өзі.

Өмірдің аты өмір, Татиевский қашан қазақ баласына оң көзбен қарайды деп күтіп отыра алмайсың, аталарымыз «пара берме, бара бер» деген екен, мен де ұят-арды белге түйіп директорға кім отырса да кіріп барам. Қайтейін оқу жылы жақындап қалды,

жұмыс көп. Ренжісе «көшке берген тайын алсын», мен өзіме ештеңе сұрап жүрген жоқпын ғой. Обалы не, біздің ауыр халымызды түсінгені ме, әлде мектеп бітпей қалса мен ғана таяқ жемейтініме көзі жетті ме, құрлыс алаңына бірде менімен бірге келді. Оқу жылы басталуына жиырма шақты ғана күн қалған, ғимараттың қабырғасы ғана қаланған, майлау жұмысы жүріп жатқан кез еді. Бізге ең қиыны патолок- төбенің іші, сырты, шатыры. Әйнек-терезе, есік тағы басқалар ағаш шеберханасында, әлі дайын емес. Белдік, сәкі, патолок қолға да алынған жоқ. Жағдайды көзімен көрген директор сол күннен бастап мектепке күнде келетін болды. Ақыры көптеп-көмектеп отыз бірінші тамыз күні парталарды қойып, тақталарды іліп, бірінші қыркүйекте оқушы балаларды қабылдадық.

Оқу жылы басталып та кетті, ауылдарға мен әлде де барам, үйткені тізімдегі балалар түгел келген жоқ. Кейбір ата-аналар балаларын бір не екі клас төмен орыс кластарына бермекші, «әліптің артын бағып», балаларын үйде ұстап отыр. Мен балаларын төмен класқа отырғызуға болмайтынын тағы да қайталап, бастауыш мектеп меңгерушілеріне: егер ол тәртіп бұзылса жауапқа тартыласыңдар деп ескерткемін. Ауылдардан оралысымен Татиевскийге кіріп нақты ұсыныстар жасадым. Қарағаш, Суаткөл ауылдарынан оқушы-балаларды тасу үшін мәшине, жауапты адамды белгілеген бұйрық бе-

руді өтіндім. Жарқын бөлімшесінен (орта-лықтан жиырма шақырым) келетін оқушылар үшін қыс айларында жатақана (жиырма оқушыға) бөлу қажет екенін айттым. Менің ұсыныстарымды естігенде директор шабына шоқ түскендей тулайма деп, қауыптеніп барып едім. Николай Яковлевич ықыласпен тыңдады, мен бұрынғыдай емес, төң сөгіліп, сең қозғалғандай әсер алдым. Менің ұсыныстарымды қабыл алды. Жергілікті халыққа көз қарасының өзгеруіне тағы бір уақиғаның себебі болды ма деп ойлап қалдым.

Тың игеруге келген жастардың арасында аннан-қашқан мұннан-қашқан алаяқтардың, түрмеден шартты түрде босанғандардың көп екенін айтқанбыз. Сол сотқарлардың бір тобы тамыз айының бір күні орақ жұмысы басталып кеткен, арақты тоя ішіп алып, көшеде келе жатқан қазақтарды, әйел демей, бала демей таяқтап, соққыға жығыпты. Қабден деген ақсақал көшедегі айғай шуды естіп сыртқа жүгіре шықса сотқарлар ойран салып жүр екен. Үйден он алты таспа дойыр қамшысын ала сала, қорадағы төртөбелді ойнатып мастарға қарай шаба жөнеледі. Өзі де екі иығына екі кісі мінгендей жауырынды, алпыс жасқа келсе де күш-қуаты кемімеген адам еді. Тентектердің бірін аттың кеудесімен соғып, енді бірін қамшымен періп, қырғидай тиеді. Жан жаққа тырқырай қашқан содырлардың қамшы тимегені жоқ. Төбелесті өздері бастаған бұзықтардың сытылып шыққан бір екеуі «қазақтар бізді қырып жа-

тыр» деп палаткадағы жастарды көтереді. бұл кезде қазақтарда аттылы, жаяу жинала бастайды. Екі жағында да, абиыр болғанда мылтық жоқ; бірақ айыр, күрек, сүймен тағы басқа саймандармен қаруланған.

Бөлімше бастығы В. Ганжело болатын. Ол өзі үш ағайынды Григорий, Михаил деген екі тракторист інілері бар. Бұлар да денелі «үш батырлар» дейтінбіз, солар тентектеріне басу айтып, қазақтар жағын Жақин Сейдахмет пен ауылнай – Төлебайов Сұлтан тоқтатып, үлкен бір қантөгістен аман қалғанбіз. Біз осы уақиғаны пайдаланып, облыстық комиссия құрып, төбелес бастаған маскүнемдерді кеңшардан қууды талап еттік. Облыстық комиссия сотқарларды кінәлі деп тауып, елден қууға шешім қабылдады. Татиевскийге ескерту жасап кетті. Ол аз болғандай бұл мәселеге ерекше мән берген аупартком өзінің бюро мәжілісінде қарады. Оған шақырылған директор, парторг, ауылнай үшеуіне, әсіресе Н.Я. Татиевскийдің әдірісіне ауыр-ауыр сындар айтылса керек. Жүген, құрық түспеген дөнендей ойқастай шауып аудан басшыларын көзге ілмей жүрген өркөкрек Татиевскийді бюро мүшелері аясын ба? Арадай талапты. Артынан кеңшарда бір болғанда Ніл Адғамұлы (аудандық парткомның II қатшысы) «директорларыңды бір жуасытып алдық» дегені бар.

Дегенмен осы уақиға кеңшардың бас мамандары, қоғамдық ұйымның төрағалары туралы (ұлты жағынан) мәселе аудан, облыс

басшыларын ойландырып тастады. Сол жылы күзде кеңшардың партия ұйымына қатшылыққа аупартком Ахметов Баужан Шәкірұлы деген азаматты ұсынып еді, коммунистер бір ауыздан сайлап жіберді. Келгендердің ішінде партия мүшелері шамалы болатын, көпшілігі бұрынғы ұжымшардың «ескі болшевиктері» ғой.

Баужан Шәкірұлы бұрынғы Ленин ауданына қарасты Бұлақ ауылынан, руы қарауыл, Ұлы Отан соғысына қатысқан, ауылшаруашылығын жаксы білетін маман, бізге республика партия мектебін биыл бітіріп, жолдамамен келген екен.

Отбасы үлкен. Гүлсім жеңгеміз өте инаuatты, қазақтың әдет-ғұрпын жақсы білетін, ақылды, мінезге бай нағыз бәйбішенің өзі, мамандығы мұғалім. Үлкен баласы Бақыт (қазір белгілі қаламгер, жазушы-жорналшы) Алматыда, ҚазМУ-да оқиды екен, үйде екі қыз, үш ұл, бәрі де мектепке барады. Келісімен Бәкең кеңшар тұрғындарымен тез табысып, елдің өз баласындай болып кетті. Өзімен жұмыс бабында кездесетін біздерді баурына тартып жүрді. Алғашқы кездесулеріміздің бірінде мені партияға өтуге азғырды, маған үгітшілер ұжымын басқар деп ұсыныс жасады. Бір жағынан Бәкеңнің өзін де, сөзін де сиаймын, екінші жағынан жаңа да шаңырақ көтеріп жатқан мектептің өз жұмысы да бастан асады. Жазға қарай көрейік. «Қазір мектеп жұмысы да қол байлауда және партияға өтуге дайындығымда шамалы», -

деп, ұзын арқан кең тұсауға салып, құтылып жүрдім. Бәкеңді де түсінемін, ол кісіге де сенімді бір көмекші керек. Келгендердің ішінде қоғамдық жұмысқа икемі барлары жоқ, бар болса да бос уақыттарын арақ ішумен өткізеді, «дайын асқа тік қасық» - деп дайынға шебер.

Бәкең орыс тіліне шорқақтау еді, бірақ өзінің парасаттылығымен ауылшаруашылығын, ел тұрмысын, адам психологиясын терең білгендіктен бе, Татиевскийді аз уақытта жетекке жүретін қылды. Директор күрделі мәселелерді парторгпен ақылдаспай шешпейтін дәрежеге жетті. Біздің де өмірі таусылмайтын бұйымтайларымыз оңай шешілетін болды. Мектеп үйін пайдалануға беріп, сабақ басталып кеткенімен жұмыс азайған жоқ, қайта көбейіп кетті. Темір, ағаш шеберханалар керек, оларды жабдықтау одан да қиын, әрбір шеберханада 25-30 жұмыс орны болу керек. Жазған құлда шаршау жоқ, Татиевскийге барамын. Ол да өз шаруасымен басы қатып жүреді. Амал жоқ, қабат-қабат май басқан желкесін қасып отырады да:

-Өкел қағазыңды қол қойып берейін, Иван Михайлович пен Дыбенко көмектеседі- дейді.

Мектептің жанындығы екі пәтерлік үйдің бір жағын босаттырып алып, екі шеберхана жасадық. Оларды жабдықтау да оңай болған жоқ. «Ер шекіспей бекіспейді», алғашқы кезде біздерді көзге ілмей, сөздерін тістерінің арасынан шығара, біреу зорлап тұрғандай

тілдесетін Татиевский мектепке көңіл бөле бастады. Оған Бәкеңнің тікелей әсері тигенін де сезіп жүрдік. Ол кісі директорға: - Мектепте біздің бір бөлімшеміз - деп қарау керек, оқушылар біздің балалар. Мектепке техника берсеңіз де ешкім сөз айтпайды. Ертең кеңшарда жұмыс істейтін мамандар бүгін мектепте отыр. Олар білімді кітаптан ғана алса, біздің сорымыз, ал мектептен, өмірден алған білімі нығыз болса біздің бағымыз деп айтып отырғанын бір де мен де естігенмін.

Бәкеңнен кейін кеңшардың бас агрономы болып Төке Аяғанов келді. Бұл кісі де өз облысымыздың, Ленин (Есіл) ауданына қарасты Бірлік ауылынан. Алматының ауылшаруашылық институтын аяқтап, біраз жыл партия қызметінің де дәмін татып, Москвадағы жоғары партия мектебін бітіріп келген тәжірибесіне білімі сай білікті маман екен. Бұл отбасы да екі үйіміздің біріндей болып кетті. Қара көз, қара торы келіншек Рая жеңгей ақ жарқын, кішіпейіл адам екен. Төке Аяғанұлымен көп сырласа алмадық. Біріншіден, Төкең келгеннен кеңседе отырған жоқ, бригадалар мен егістік өңірді аралаумен болды. Екіншіден, Төке Аяғановты, 4-5 ай істеген де жоқ шығар, Булаевқа (М. Жумабаев), аудандық партия комитетінің екінші қатшысы етіп жіберді.

Бәкең келгеннен кейін, бригадирлердің ішінде қазақтар пайда бола бастады. Екінші бөлімшеге Жақин Сейтақ деген ағамыз басқарушы болып тағайындалды, сүйтіп жергі-

лікті халық өкілдері де «соқа тіркеуден басқаға» да, тіпті ел басқаруға шамасы келетіндіктерін көрсетті.

Төке Аяганов кеткен соң жарты жылдан кейін кеңшардың бас зоотехнигі болып Қайырбай Садуақасов деген жас маман келді. Бірде совхоздың гаражына барып «Ертең ауданға баратын машина бола ма? - деп сұрасам, совхоздың бас инженері Василий Бойко сонда отыр екен.

-Қосай Асхатұлы, мен ертең бармақшымын, қандай тапсырмаңыз болады?- деді.

-Василий Александрович тапсырма сол, мені ала барсаңыз- дедім.

-Құп болады, бірақ біз сағат жетіде жүреміз, тоғызға үлгеруіміз керек – деді.

-Жолдас инженер, мен сағат жетіде айтқан жеріңізден табыламын - деп, оң қолымды шекеме тигіздім.

Сонымен Пресновкаға аман-есен жетіп, қайтарда кездесетін жеріңізді айтыңыз- деген соң, жол серігіме: - Мен сағат бесте аудандық оқу бөлімінде тосамын – дедім? Уағада бойынша Бойко сегіз кісілік ГАЗ-69 машинасымен сағат бесте келе қалды. Қасында ұзын бойлы, бұйра шашты, арық қара жігіт бар.

-Бұл жігіт біздің кеңшарға бас зоотехник болып тағайындалыпты. Аты жөні Қайырбай Садуақасов, - деп таныстырды. Мен өз атымды айттым да, азын аулақ жүгімді (5-6 бума кітаптар) артып, машинаға жайғастым. Қайырбай екеуіміз машиненің артқы бөлігіне

арқамызды қабырғаға беріп, қарама қарсы отыра кеттік, инженер жүргізушінің жанына орналасты. Ол кезде темекі тартатын «өнерім» барда, машина қозғалған соң, менде өзіме келіп, темекіні сора бастадым. Аудан орталығынан Жекекөлге дейін жол құм, тас төселген грейдер, бірақ ойдым-ойдым, жаңбырлы күні жүрген ауыр машиналардың қазып кеткен іздері шұқыр болып қалған. Жол тоңқылдақ, машинамыз ортекедей орғып, орғып кетеді. Сондай бір машина тулағанда менің темекім жігіттің қолына тиіп терісін күйдіріп жіберді. Қайрекең тілімен жалап жатыр, мен кешірім сұраймын, онда үн жоқ. Міне, қырық бес жыл жалғасып келе жатқан жолдастығымыз осы уақиғадан бастау алған еді. «Бөрі алатын жігіт бөрігінен белгілі, жау алатын жігіт серігінен белгілі» – дегендей сенімді жолдасың болғаны қандай жақсы. Қайырбай Қожбанұлы күзге қарай көшіп келді. От басының ұйтқысы алпысты алқымдап қалған шешесі бар екен. Күйеуі соғыстан оралмай, екі қыз, бір ұл баласын ұжымшарда күні-түні жұмыс істей жүріп асыраған ер ана көрінеді. Бұл күнде бар тілегі жалғыз ұлының амандығы, болашағы. Қайырбай институттан келе үйленген көрінеді. Жұбайы Кәмеш өзімізге көрші Көкшетау облысының қызы екен. Мамандығы- мұғалім-географ. Қайырбай өзі Тауағаш ауылынан балта-керей, оның ішінде шағалақ.

Іргеңе бір жақсы көрші келсе, ел көшіп келгендей болады екен. Біз әрі көрші әрі

несін жасырайын, өз ұлтыңның өкілі болса өңкей келімісектердің арасында ағайын туыс болып шығуың оңай, Камаш та мектеп ұжымына тез сіңіп кетті. Меруертпен екеуі «абысын тату болса ас көп» дегендей апалы сіңлідей силастықта болды.

Жұмыс болған соң кемшіліксіз бола ма. Мұғалімдерде бір қолдың саусағындай болмайды, біреуінің тәжірибесі жоқ, енді бірінің білімі төмен. Қазақ кластары онша алаңдатпайды, үйткені клас жетекшілері, мұғалімдер негізінен бұрынғы Жарқын мектебіндегі өз ұстаздары. Оқушылар саны да орыс кластарындай емес, аз, 10-12 баладан. Бұл айтылғандар тілге тиек етуге жарайды, бірақ себеп бола алмайды. сол жылы педсоветте орыс кластары мен қазақ кластарының жұмысына талдау жасағаным бар. Бізде екі оқу ісінің меңгерушісі бар; бірі –қазақ кластарына жауап беретін Сағдиев Қабдеш – бұрын Жарқын мектебінде директор болып істеген, тәжірибесі мол, екіншісі Александра Карловна – оның құзырында орыс кластары. Педагогикалық кеңесте орыс кластарының кемшіліктерін тайға таңба басқандай, бұлтартпас дәлелдермен сынап жатырмын. Жан бермек оңай ма?

- Қосай Асхатович, бүгінгі бізді сынауыңыз негізінен әділ. Бірақ оның себебін ашқан жоқсыз. Орыс кластарының оқушылыры одақтың түкпір түкпірінен келгендер, және бір ғана орыс мектептерінде оқып келсе де бір сәрі: Украин, Белорус, Чуваш, тағы басқа тіл-

дерде оқығандар да бар. Ал мұғалімдерді алсақ орыс кластарының оқытушылары тәжірибесі аз, жастар кемшіліксіз бола ма? Қазақ кластарында жағдай басқаша.

-Александра Карловна бұл айтқандарыңызды мен жақсы білемін. Бәрі де рас. Сонымен бірге бізде пайдалана алмай жүрген мүмкіншіліктер де бар. Мысалы, сіздің айтқаныңызға тоқтадық дейік, бірақ кластардың бәрінде жағдай бірдей ме? Мысалы, Алла Демьяновнаның класын алайық, тәртіпті, ұйымшыл, үлгерімі жоғары. Ал оқушылардың құрамына келсек, онда да әр ұлттың өкілдері бар, жиырмадан астам оқушыларды тәрбиелеп жүр. Ал Нина Петровнаның класын алыңыз, жағдай керісінше емес пе? - деймін мен.

- Қосай Асхатович, ол бастауыш кластар ғой?

- Жоғыры кластарды алайық, 6 клас жетекшісі Зинаида Георгиевна, рас тәжірибесі аздау, екінші жыл ғана істейді. Бірақ біздің мұғалімдердің жартсында тәжірибе аз. Сол Зинаида Георгиевнаның класында тәртіп жоқ. Аюпов деген оқушы Темір шеберхананың әйнегін қиратып шеберлік құралдарын ұрлау кезінде ұсталды. Төменгі клас балаларын жәбірлейтіндерде, Зинаида Георгиевна, сіздерде. Сабаққа себепсіз келмейтіндердің көбі де тоқсандық қортыны бойынша сіздің класта. Мен үлгерім жағын айтып жатқан жоқпын. Өткен жылы мектеп бойынша бес бала күзгі сынға қалған болатын, соның

екеуі сіздің оқушыңыз. Бұлай жұмыс істеуге болмайды. Ширау керек. Оқушылар ортасында жиірек болған абзал. Ал, сіз Александра Карловна жас мұғалімдерге аса назар аударуыңыз қажет ақ. Осы сияқты, бұдан әлде қайда өткір өтетін жиналыстар көп-ақ, жалғыз педсовет қана емес. Оған ата-аналар да, өндіріс ұйымдарынан да өкілдер келетін. Кеңшардың цех, ферма, бригадаларында жұмыс істейтін ата-аналар үшін бұрыштар жасап, балаларының үлгерімі мен тәртібі туралы ақпарат беріп отырамыз.

Бұл енді мектеп өмірінен кейбір штрихтар ғой. Шындығында, бір мектептің шаңырағы астына бірнеше ұлт өкілдерінің балаларын бір әке бір шешеден туғандай қылып тәрбиелеу мүмкін емес, әр бала-дара тұлға, өзінің ұлттық ана сүтімен енген тәрбиесі, «ана» деп басталған сөзі дегендей. Міне осы жағдайды мұғалімдер ескеруі керек. Балалардың көбі мектептен шыққанда дүбәра болып шығады. Себебі осында! Екінші бір ерекше көңіл бөлген мәселеміз еңбек сабағы, өндірістік тәжірибе оқуы. Партия ұйымының қатшысы Бөкең совхоз орталығындағы мектептің оқу тәрбие жұмысын күн тәртібіне қойып, өзінің бір мәжілісін арнады. Жанжақты талқыланып, пайдалы әңгіме болды. Біздің ұжымды сынады да, сонымен бірге мектепке көмек беру бірінші кезектегі іс деп кеңшар басшылары мойындады. Келесі оқу жылына қарсы мектептің жанында шағын машина трактор паркі пайда болды. Трактор баста-

ған тіркеме құралдар бір жүйе. Ескілеу болса да күтіп мінсе көпке жарайтын автомашина ГАЗ-51 алдық. Мектеп қасындағы ағаш, темір шеберханаларынан басқа: киім тігетін, тамақ пісіретін-кулинария кабинеттері ашылды. Мектеп жанындағы оқу- тәжірибе участогы осы екі жылдың өзінде көшемізді, мектеп төңірегін гүлге бөледі, жеміс алаңына айналды. Кейінірек үй қоянын асырап, етін үкіметке беріп те кәсіп қылдық. Клас жетекшілері өз кластарымен сиыр фермаларына, машина-трактор парктеріне барып өндіріспен танысып жүрді. Сүйтіп, еңбек тәрбиесі мектепте басты орынға көтерілді. Қоғамдық пайдалы еңбекпен клас оқушысынан бастап мектеп директорына дейін айналасты.

Бәкеңнің ұсынысымен кластарға өндіріс участкелерінің басшылары бекітілді. Шынында еңбек тәрбиесін іске асыруда олар көп көмек көрсетті. Осы партком мәжілісінде мен партия мүшесіне кандидат болып алындым. Шынымды айтайын, осы кандидаттыққа өткеніме қуана қойғаным жоқ. Парткомның бюросынан кейін Бәкең маған жүкті артқан үстіне арта берді. Мектепті қойып, күндіз - түні істесем де Баужан Шәкірұлының тапсырысын орындай алатын емеспін. Кейде бөлімше, бригадаларды аралауға жұмсайды. Анда-санда кеңшарды өзімен бірге жүріп те аралаймыз. Бұл мен үшін сабақ. Соғыс кезінде, ұжымшарда егін сепкенде, жыртылған жердің үстіне белге байланған дорбадан

уыстап алған дәнді құлаштай лақтырып, бидай септік дейтін еді. Қазір жыртылған жердің тереңдігі қанша, бір гектарға қанша килограм бидай себу керек, себудің алдындағы жер өңдеу технологиясы, арам шөппен күрес тағы басқа жүйелі бір ғылым. Бөкеңмен аралап жүріп байқасам біздің кеңшар жер көлемі жағынан ірі шаруашылықтардың бірі екен. Колхоз ірілендіру кезінде Суаткөл, Жарқын, Есперлі үшеуін қосып Жамбыл деген ат берген екен, сол кезде 43 мың гектар жері болыпты. Ал үш ауылдың біріккендегі егіс алқабы 2700 гектар ғана. Ұжымшар (колхоз) қалған, пайдаланылмаған 40 мыңнан астам жер үшін салық төлеп, жыл сайынғы борышы бастан асып жатады екен.

Суаткөлден оңтүстік батысқа қарай шығатын жолмен жүрсең ұзыннан-ұзақ қыртысы құйқадай жыртылған ұлан байтақ егіс алқабын көресің, сонау Құртай, Дмитриевқаға (Темирязов ауданы) барып бірақ шектеледі. Қазіргі егінді алқабымыздың көлемі 22000 гектардан асыпты.

Суаткөлмен Жарқынның шығыс жағы болмаса батысы мидай дала, ағаш жоқ, көл, томары көп, мал бағуға таптырмайтын жер.

Келгендерге, тіпті директордан бастап механизаторларға дейін жыртылған жердің көлемі болса болды, сапасын қайтсын, шахат, сор, томар демей жыртып тастапты. Тұзы бетке шығып, таздың басындай әр жері ағараңдап жатыр.

Міне асыра сілтеу осылай басталған бо-

латын.

Осы қарқынмен тың игеруді әрі қарай тағы бірер жыл жүргізе берсе жеке меншіктің де малын бағатын жер қалмас еді. Бұл жағдайды менен де терең білетін, болашаққа жіті қарайтын қызметі де жоғары азаматтар жоқ емес. Бірақ, отыз сегізінші жылдың өзі кетсе де салқыны сақталған сияқты, оң ойын айтудың өзіне жүрексінеді, кейде ондайлар желге қарап түкіргенмен бірдей күй кешеді. Екіншіден, кеңестер Одағында Генсектенде күшті жоспар деген бар. Неше адым аттауың керек, жоспардан кем түссең торға ілігесің. Кім басын бәйгеге тіксің. «22-26 мамырдың арасында бидайді сеуіп бітір» - дейді жоспар. Ал ауа райы биыл басқаша, оны есепке алу жоспарда жоқ. Кукуруза (жүгері) өсіру бүкіл Одақтық проблема болды. Осы сияқты, тағы басқа ақылға симайтын нұсқаулар мен ұрандар көп болатын, рас «жылмықтың» кезі ғой, Никита Сергеевичтің кешкі шай ішіп отырғанда тұындаған «тың ойлары» туралы анекдоттар айтыла беретін еді. Осы кейінгі жылдары Ғабеңнің (Ғабиттің) қойын дәптері «Жұлдыз» журналында басылды. Сол, Никита кезінде туындаған анекдоттың біреуін Ғ. Мүсрепов те қойын дәптеріне жазып қойыпты. алпысыншы жылдардың басында Никитаның «Американы басып озамыз» деп лаңдатқанын аға буын біледі. Сонда,- деп жазыпты Ғабең, патшаның бір уазірі:

-Никита Сергеевич, Ақшты қуып жетсек

жетейік, бірақ басып озбай-ақ қояйық - депті.

-Неге? – дейді ғой, араққа бусанып қызылша сияқты қызарып алған патша.

-Ет қызуымен қуып жетіп, алдарына шығып кетсек шұлығымыздың тесігінен өкшеміз жалт-жұлт етіп жыртығы көрініп қалады ғой - депті. Бұл оңашада айтылатын әңгіме ғой.

Ал үгітшілердің жетекшісі ретінде: тың игеру ісі партияның көрегендігі. Аз жылдың ішінде елімізде астық проблемасын шешетін боламыз. Халықтың әл ауқаты жақсарады. Бұрын астық сатуға жұмсаған қаржы әлеуметтік мәселелерді шешуге бөлінеді. Зейнетақы, жәрдемақы, еңбекақы көтеріледі. Денсаулық сақтау, халыққа білім беру мәселелері жақсарған үстіне жақсара түседі-дейміз. Осы күні өткен күндерге көз жіберіп іс әрекеттерімізді сарапқа салып сын көзімен қарасам ұстаған бағытымыз жалған екен. Бірақ, күнкөріс үшін айт дегенін айта беріпін деп айта алмаймын. Партияның бағдарламасы мен мақсатына негізінен (жоғарыда айтылған Хрущевтің ақмақтығы болмаса) сендім. Партияның үгіт-насихат машинасы күшті еді ғой. Мен ғана емес, бүкіл халқымыз СОКП-нің негізгі қағидаларын құран сөзіндей қабылдады. Ал Хрущевтің 80-жылдары коммунизм есігін ашамыз- дегеніне сенгендер шамалы шығар. Бірақ, жел диірменмен соғысқан Дон-Кихот сияқты ақымақтар болмай қойған жоқ. Ал, біздер партияның қаулы қарарларын, бағдарлама, жоспарларын халыққа жеткізуші ғанамыз. Ауданға, облысқа

шақырып мезгіл-мезгіл семинар-кеңестер өткізіп отырады. Сүйтіп бір жағынан мектеп жұмысы, екінші жағынан қоғамдық міндеттерді атқарумен жүргенде тағы бір жыл зымырап өте шықты. Баужан Шәкірұлы менің кандидаттық мерзімім өтіп бара жатқанын қалт жібермей партия мүшелігіне дайындады. Ауданға барып, бюродан өтіп, СОКП-нің қызыл билетін төске басып қайттым. Менің жүгім ауырламаса жеңілдеген жоқ. 4-5 ай өткен соң, аудандық партия комитетінің қатшысы басқа жұмысқа ауысып, бұл қызметке Б. Ахметов сайланды. Қимастықпен Бәкеңдерді Пресновкаға көшіріп салдық. Көшіп кеткеніне көп болған жоқ, егін орағына уәкіл болып Жамбыл кеңшарына келе қалды. Кешкі ас ішердің алдында Бәкең:

-Мен осы кеңшарға сенімен сөйлесуге келдім. Ас ішкесін кетемін, Жарқын көліне барып бір сергіп алмасам биыл аңға шыға алмай жүрмін. Қоңыр қаздың кететін уақыты жақын. Саған келгендегі шаруам, биыл желтоқсан айының басында біздің аудандық партия комитетінің конференциясы. Есеп береді, сайлау болады. Райкомның үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі жоқ. Вакансия. Соған сенің кандидатуранды ұсынып жүрмін. Сен қарсы болып шалқаңнан түсіп жүрме.

-Ойбай, Бәке, менің партиялық стажым да шамалы, аппарат жұмысынан хабарым тіпті жоқ- деймін мен.

-Ештеме етпейді, бір бірімізге сүйеу боламыз. Тәжірибе жұмыс істей жүре жинақ-

талатын нәрсе ғой. Бәрін іште біліп туған ешкім де жоқ.

-Бәке, идеология, үгіт-насихат дегеніміз, лекция, баяндамалар жазу, екі тілде бірдей шебер, шешен сөйлей білу емес пе? Менде ондай өнер жоқ. Қайта орыс-қазақ мектебінде істеген үш-төрт жылда төселіп келемін, бірақ ол аз. Мен сізді ұятқа қалдырамын- деймін.

-Менің орышамды өзің білесің ғой, оқасы жоқ. Басың істесін – деп әңгімесін аяқтады. Ас ішкен соң Бәкең жүріп кетті, маған аңға бірге шығайық деп айтқан жоқ, менің бармайтынымды біледі. Өткен жылы, сәуір айының бас кезі болу керек, мені азғырып, «саған аңшылықтың кереметін көрсетейін келесі жолы өзің мені іздеп жүріп азғырасың деп мені ертіп шықты. Есперлі мен Жарқынның арасында екінші бригада бар, соның батысы ұшы-қиыры жоқ егістік алқап. Сол алқаптың орта кезіне қарай бір топ тырналар отыр. Бәкең:

-Қосай, анау тырналарды көрдің бе? Шамасы бір шақырымдай жерде. Мен екі жүз метірдей жүріп, анау комбайндар төңкеріп кеткен шөмелелердің бірне жасырынып жататынын. Сен айнала жүріп отырып, тырналардың аржағына шығып ал да көрініп отырсаң болды. Сені көрген тырналар ақырын аяңдап, масақтарды теріп маған қарай жүреді. Сен тым жақын келіп үркітіп алма- деп құлағыма құйып жатыр. Мен:

-Ойбай-ау, Бәке, қой емес, ешкі емес,

олар менің айдағанымға жүре ме? Ұшып кетеді ғой.

-Жоқ, ұшпайды. Бірақ тым жақындап ұшырып алма! – дейді. Амал жоқ, бірге шықпау керек еді, шыққан соң айтқанын істе, әйтпесе ата алмағанын аңшылар өздерінен көрмейді.

Сонымен мен аяғымнан су өтсе де, екі шақырымдай шалшық суда, саз балшықты езгілеп, тырналардың ту сыртына жеттім-ау. Тырналарға бетімді бұрып, ақырын жақындаймын. Тырналардың жәйіліп жүрген жері былтырғы егіннің орны екен, жыртылған жер, сазға белден батып келемін, абиыр болғанда тырналар ұшып кетпей, Бәкеңе қарай дән тере жүре аяңдай бастады. Біраз жерге дейін айдап келуін келіп едім. Бір кезде Бәкеңе 200 метірдей қалғанда, ұйқыдан шошып оянғандай қиқулап ұша жөнелді. 2-3 шақырымдай су-батпақты кешіп көрген бар қызығым осы болды. Сүйтіп мылтық даусын да ести алмай үйге қайттық. Сол жолы енді аңға шықпаспын деп ант бергендей болғанмын. Бәкеңнің аңшылық өнерін көре алмасам да, ол туралы әңгімелерін көп естідім.

Бірде Қызылжарға бірге барып, Жақсылық Ғабдоллаұлының үйінде шәй ішіп отырғамыз. Жақсылық облыстық комсомол комитетінде бірінші қатшы болып істейді. Пушкин көшесінде, Обкомнің қызметкерлеріне салынған үйде тұрады екен. әңгімеден әңгіме шығып, Бәкең:

-Жарқыннан келе жатып, Суаткөлмен ор-

тадағы шілікке жете бергенде бір топ құр отыр екен. Санасам – он бір. Не керек қуалап атқылай жүріп, соның 14 атып алғаным ғой- деді. Біз ду күлдік. Ол кісі саспайды.

-Ой, неменеге күлдіңдер? – дейді.

-Е, сіз құр санаған кезде он бір болды, ата ата көбейтіп он төрті сіздің қанжығаңызға байланады. Сонда қалай Жарқыннан бұрын атып әкеле жатқан құрларыңыз бар ма еді?

-Сендер түсінбеген екенсіңдер. Бүкіл даладағы барлық құр он бір-ақ деп отырсыңдар ма? Рас, алғашқыда он бір болды. Мен біреуін не екеуін атып алдым. Қалғандары әрі қарай ұшып кетпей ме? Сонда оларға тағы құрлар келіп қосыла береді. Алғашқы он бір енді жиырма, одан да көп болуы мүмкін. Мен солардың он төртін атып алдым. өздерің есеп білмейді екенсіңдер ғой – деп біздің өзімізге бас салды...

.....Бәкең Жарқыннан қайтарда бізге соққан жоқ. Бірақ, қараша айының аяғына қарай, аудандық партия конференциясының алдында райкомның бірінші қатшысы Лепехин П.М. әңгімеге шақырды. Бәкең алдын ала ескертіп қойған соң, көп саудаласпадым, бірақ, бұрын хабарым жоқ, дәрежесі үлкен қызметті атқара алмаспын деген күдігімді жасырған жоқпын.

-Сіз жалғыз емессіз, бөліміңіздегі қызметкерлер тәжірибесі мол, аппаратымыз ұйымшыл, көмек беруге дайын. Күдік білдіргеніңіз дұрыс, үнемі іздену үстінде боласыз. Біздер-

де өзім білемін, қатырамын бәрін деп жүріп өзі қатып қалатындар да болады – деді П.М. Лепехин. Райкомнан кейін, обкомға жіберіп, онда бір неше адамдардың алдынан өтіп, ақылдарын тыңдап қайттым. Сонымен конференция бірауыздан бөлім бастығы етіп сайлап жіберді. Кім қарсы болсын, ешкім мені әлі білмейді.

Қыстың көзі қырау деген қаһарлы қыстың бір боранды күні, әкем бар, жұбайым, екі балам кішісі Жанат қырқынан да шыққан жоқ, Пресновкаға көшіп келдік. Бір жақсысы Бәкең, Гүлсім жеңгемізге көршіміз. Үй ішін көшіріп алып алаңсыз жұмысқа кірісіп кеттім. Істеймін деген адамға қайда барса да жұмыс табыла береді. Орыстардың «жұмыс ақымақтарды іздемейді, ақмақтар өздері жұмыс істейді» – дейтіні бар. Сол сияқты жұмыс бастан асады. Бөлімнің негізгі міндеті аудандағы саяси тәрбие жұмысын ұйымдастыру. Оны жүргізетін мың жарымнан астам үгітші, мыңға тарта-пропагандист-насихатшы бар. Олардың семинар- оқуларын өткізіп, мезгіл-мезгіл білімдерін толықтырып, елдегі жалпы жағдайдан хабар беру. Одан басқа бөлім денсаулық сақтау, халыққа білім беру, мәдениет мекемелерінің жұмысына жауап береді. Мен бірер жұма райкомда ауданның жалпы жағдайымен танысып құжаттармен жұмыс істеп, оқу, мәдениет, медицина мекемелерінде болып, халықпен кездестім де, аудан аралауға көштім. Және бір кеңшарға барсам мектеп, аурухана, клуб үйлерінде ға-

на емес, ферма, бригада, цех т.б. өндіріс орындарында болып жұмысшылармен кездесемін. Алғашқы жол сапарымды Троицк кеңшарынан бастадым. Келген күні ауруханада болып, мектепке түстен кейін барып, педсоветтеріне қатынастым, кешке клубта селоның өнерпаздарының концертін тамашаладым. Кеңшардың қонақ үйінде қонып, таңғы сағат алтыда бірінші бөлімшенің сиыр фермасында болдым. Алдында жегілген аттар тұрған мал қораның есігін ашып қалсам, 10-15 сауыншының алдында бір қолы иығынан жоқ біреу әйелдерді бұрқырата боқтап тұр. Мен өмірі естімеген боқтық. Әйелдерде үн жоқ. Есік алдында мен біраз тұрып қалыппын. Бір кезде есімді жиып, топқа қарай аяңдадым. Сол кезде ғана мені көрген бастық:

-Ал енді жұмыс орындарыңа барып, іске кірісіңдер - деп әлгі боқтампаз еркек сауыншыларды таратып жіберді.

Жақындап келіп амандасып, жөнімді айттым, ол мені танып тұр екен, конференцияда көрген ғой. Бұл боқтампаз, осы бөлімшенің басқарушысы екен, аты-жөні Иван Никитович Придворный. Осы селоның тумасы, соғыстан жараланып, бір қолды тұтас беріп келген көрінеді. Мен сауын аяқталғаннан кейін сауыншыларды 5-10 минутқа жинауын өтіндім. Кездесу 5-10 емес жарты сағатқа созылды. Сұрақтар қойылды, шамам келгенше оған жауап беріп жатырмын. Қоштарда: -Иван Никитович, сіз сауыншылардың әкесі, атасы тіпті тәрбиешісіз ғой. Ма-

нағы айтқан сөздеріңіз тәрбиешінің аузынан шығатын сөз емес, сауыншылардың көбі өзіңіздің қыздарыңыз ғой- дедім.

-Біздің қыздардың құлағы үйренген. Сіздің интеллигент нәзік сөздеріңізді олар тыңдамайды. Қайтесіз маған ақыл айтып – деп теріс айналып жүре берді.

Көп ұзамай райкомның бір пленумы болды. «Маған сөз беруіңізді сұраймын» деп бірінші қатшыға қағаз жүзінде тілек білдірдім. Ол кісі мені танымай тұрғандай қайта-қайта қарай береді. Мен басымды изеп сөз беріңіз деп ишарат білдірдім. Партия жиындарында қатшылар ғана сөйлейді де, басқаларға сөз бере қоймайды. Бұл не айтар екен, көрейік – деді ме екен, маған сөз берілді. Мен партия жұмысына жаңа келген адам екенімді естеріне салдым да:

-Көп нәрсе мен үшін жаңалық, таңырқауым да, түсінбеуім де мүмкін. Мысалы, мен бригада, ферма, кеңшар басшыларына тәрбиеші ретінде қараймын. Жуырда Троицкое кеңшарында болдым. Бөлімше басшысы Придворный сауыншыларды жинап алып, тәрбие сабағын өткізіп жатыр екен. Екі сөздің бірі боқтық. Сауыншылар өзінің қызы, қарындасы емес пе? (залда жаппай күлкі. Мен түсінбедім. Ұсақ мәселені айтып тұр деп маған күліп жатыр ма деймін). Сауыншылардың жұмыста еститіндері осы. Придворныйдың мектебінен өткен, олардың күйеулерінің лексиконы да боқтық сөзге бай. Сонда олар балаларымен қай тілде сөйлеседі – деп сө-

зімді аяқтадым. Бірінші қатшы мәжілісті қортындылай келе мен көтерген мәселеге тоқталды.

-Бұл күлкімен жаба салатын мәселе емес, біздің көбіміз сондай жағдайға үйреніп кеттік те, мән бермейміз. Жаңа келген, тосыннан көрген адамға біздің тәрбие жұмысымыз одрайып тұрады. Шынында бұл мәселенің үлкен тәрбиелік мәні бар. Жеңіл желпі қарауға болмайды. Бейпіл ауыз бастықтарға біз ескерту жасамағанда кім жасайды» – деді. Әңгімесін әрі қарай жалғап: «Бұл әйелдерді қорлау емеспе? Былай қарағанда түкке тұрмайтын мәселе деп қаласың, шынында ойланатын тақырып. әңгіме басшылырдың адамдық қасиеті туралы боп отырғанын айру киын емес- деп бірінші қатшы әңгімесін бітірді.

Сол кезде бүкіл Одақ бойынша мал шаруашылығын өркендетуге арналған науқан жүріп жатқан еді. Хрущев марқұм науқаншыл еді ғой. Бірақ бірін бастайтын да, орта жолда тастайтын, белгіленген нысанға жеткізе алмайтын еді, жарықтық. Біздің ауданда мал шаруашылығын дамытуға арналған шаралар белгілеп, оның көбі жиналыстар өткізу, осы салада істейтін үлкенді кішілі бастықтарды сілкілеу, сүйегіне жеткізе сынаумен шектелетін. Сондай аупарткомда өткен партия белсенділерінің (партактив) жиналысы есімде қалыпты. Мәжілісті ұмытпасам бірінші қатшы П.М. Лепехин ашты, күн тәртібі мал өнімдерінің сапасы туралы екен, баян-

дамашы аудандық ауыл шаруашылық басқармасы торағасының орынбасы Жолдыбаев Қожахмет. Мәселенің маңыздылығы, партия мен үкіметтің мал шаруашылығын дамыту туралы талабын айта келіп ауданның бұл саладағы жұмысына талдау жасап жатыр. Бір кезде үкіметке тапсырып жатқан мал өнімдерінің сапасына тоқтады. «бұл мәселеге кеңшар, ұжымшар басшылары жете көңіл бөлмейді. Мысалы, Ганцевтің жұмыртқасын алайық, ұсақ, стандарттан төмен, ал Татиевскийдің жұмыртқасы ірі, түйеқұстікіндей, ал Ганцевтің жүнін алсақ, өзі кір, әрі қысқа, оның көршісі (Ленин ұжымшары) Анна Николаевнаның жүні таза, ұзындығы да стандарттан артық» – деп үсті-үстіне сынды бұрқыратып жатыр, залда болып жатқан күлкіде оның шаруасы жоқ. Бірінші қатшының өзі күлгіден арыла алмай, баяндамашыны не тоқтатарын, не оның сөзін бөлуге шамасы жоқ отырып қалыпты. Ауыз екі сөзде мұндайлар бола береді ғой. Баяндамада әр сөзіңді байқап айтпасаң бұдан да сорақысын шығарып алу қиын емес.

Келесі жылдың күзінде Докучаев совхозына (ол кезде Преснов ауданына қарайтын) бір жетіге егін орағы кезінде уәкіл болып бардым. Дос көлін, Жаманшұбар қыстауын, Сары, Сүйір батырлар жатқан зиратты көрдім. Сәбеңнің әке-шешесі жатқан зират Жаманшұбардың қойнауында болғасын ба трактор жақындап, жырта қойған жоқ екен. Басқа зираттарға да соқа түспеген, бірақ

күтімі жоқ. Бір кезде орнатылған тастар әр жерде шәшіліп жатыр. Сауы жоқ, бәрі қираған, әсіресе Дос көлінің жағасындағы, Сары батыр обасының қасындағы зираттарда жазуы өшпей сақталған белгі жоқ. Кеңшар директоры Қайыржан Рыспаев деген кісі, тұлғасы баяғының батырларындай, денелі қара жігіт екен. Қайрекеңмен егіс алқабын аралап жүрмыз, комбаиндар қатар тұзеп, ашық аспанда ұшқан тырналардай, тізіліп келе жатыр. Машиналар да тынымсыз өз комбаинын іздеп кезіп жүр. Дос көлінен әрі қарай бір түп ағаш таппайсың, ұшы құйыры жоқ дала үшінші бригададан шыға бере Қайыржан:

-Жаңа комбайнерлердің алдында келген ұзын бойлы арықтау орыстың жігітіне көңіл аудардың ба? – деп сұрады. Мен

-Иә, суырылып сол, бәрінің атынан сөйледі ғой. Сөзі дұрыс, өзі сіздің алдыңызда құрдай жорғалап тұрды- дедім.

-Дұрыс, оны құрдай жорғалатқан таяқ. Қазақтың мақалы бар емес пе, «аюға намаз үйреткен таяқ» деп. Осы ұзын тұра тыңға келгендердің бір тобын өзіне бағындырып (өзі бұрын түрмеде отырып шыққан екен) алды да бұрынғы директорды адам деп, бастық деп силамай, өзінің «бандысымен» жұмыс істегісі келсе істеп, істегісі келмесе бетімен жәйіліп жүріпті. Келген бетте-ақ сол бригада туралы естідім. Бір күні әлгіні-аты Юра, жер көріп келейік деп машинама мінгізіп алдым да, алысқа, айдалаға алып шығып «маши-

надан түс, жер көрсетейін» - дедім. Ойында ештеме жоқ түсе бастады. Құдайдың берген бойы да, қайраты да бар ғой. Жағадан алып жеңіл тулақтай жерге бір ұрып қолымның қышуы қанғанша езгілеп, «ешкімді тыңдамайтын керемет екенсің, мен сені қазыр қылқындырып өлтіремін, көрейін сені кім іздеп келер екен» - деп алқымынан алғанда әлгі «мықтым» ағатайлап жылауы бар ғой. Денесіне таңба түсірмей, аяғымда кирзі етігі, біраз тепкілеп те алғамын. Сүйтіп ұрып-ұрып вагонына апарып тастадым. Міне содан бері осылай жүгіреді де жүреді. Механизаторларға сөзі өтетін болғасын жуырда бригадир қылып бекіттім - дейді Қ. Рыспаев. Сол кезге тән бұл да тәрбиенің бір түрі болып саналған ғой. Докучаев мектебінде Қайыржан-ның інісі директор болып істеді (атын ұмыттым). Алпысыншы жылдардың басында Докучаев совхозын Тимирязев ауданына берді де, ол мектеппен мен жақсы таныса алмадым. «Қасқырды қанша асырасаңда орманға қарап ұлиды» дегендей, мен де қанша партия қызметкері болайын десем де, мектепке қарай бүйрегім бұра береді. Іс сапарға шықсам мектепке соқпай өте алмаймын. әрине аудандық оқу бөліміндегілердің нанын тартып жемей, ақылдаса, бірлесе отырып істейміз. Аудандық оқу бөлімі меңгерушісі Иван Федорович Кропава тәжірибесі мол, іскер жігіт. Менің жолдасым Г.Л. Македонов бүкіл республикаға белгілі қайғылы уақиғаға байланысты қызметінен босатылған болатын.

Ол уақиғаны оқушы қауымның есіне сала кеткенді жөн көрдім. 1960 жылдың басында аудандық оқу бөлімі, аудандық комсомол комитетімен бірге сол жылдың 21 ақпанында дәстүрлі қыс спорт ойындарынан жарыс өткізу туралы қаулы алады. Жауапты адамдарды белгілейді, қыстың жағдайын ескеріп жарысты аймақ-аймақтарда өткізу туралы бұйрықта бар. Аймақ дегеніміз орта мектептердің төңірегіндегі орталау мектептер жиналып сол орта мектепте бірігін өткізеді. Осы бұйрыққа сәйкес Усердное (село шағынғана) селосының бөлімше меңгерушісі 21 ақпан күні бір тракторға екі трактористы отырғызып, будка тіркеп мектеп директорының қарамағына береді. Директор шаңғыларымен 21 оқушыны отырғызып, Огурцов В. деген физрукты бас қылып аттандырып жібереді. Олардың жарысы Буденный кеңшарының (өздерінің) орталығында өтпекші. Күн ашық, май тоңғысыз жылы 10–12 градустан артық емес. Аман сау Буденныйға келеді, жарысқа қатысады, көрсеткіштері де жаман емес. Кеңшардың асханасында жарыстан кейін тамақтанады. Сол кезде батыстан жел тұрып, сырғыма боран басталғандай болады. Оны трактористер қаперіне де алмайды, таныс механизатордың үйінде самогон ішіп отыра береді. Тағаты таусылған балалар, Огурцов та бар, селоны аралап жүріп трактористерін тауып алады. Трактористер боранға қарамай балаларды отырғызып алып жолға шығады. Бұл кезде боран

күшее бастаған еді. Солтүстіктен батысқа ауысқан дүлей жел дәл қарсы алдарынан соғып түк көрсетпейді. Жаяу бораннан басталған сырғыма боран желдің күшеюіне байланысты жынды боранға ұласқан. Мынандай боранда 25 шақырымдай жердегі Усердное селосына жету қияметтің қиыны болатын түрі бар, трактор әрең ілбіп келеді. Будкада пеш те жоқ, балалар тоңа бастайды. Сағат он бірдің кезінде «қырсыққанда қымран іриді» дегендей трактор тұрып қалады. Екі механизатор өздері мас, трактордың ана жерін түрткілеп, мына жерін түрткілеп, ештеңе істей алмай, «елге барып трактор әкелеміз» деп екеуі балаларды тастап жаяу кетіп қалады. Тоңған балалар шыдай алмай Огурцовқа жаяу жүрейік дейді. Усердное 5-6 шақырымдай ғана болу керек деп шамалаған Огурцов В. балалардың азғырғанына көнеді, бірақ бірінің қолынан бірі ұстап, айрылып қалмауды тапсырады. Түн ауа боран онан сайын қатайып алады. Бетке ұрған қардың күштілігі сондай жас балаларды ұрып жығады. Желге қарап жүруге де болмайды, теріс қарап артыңмен жүрсең жүріс өнбейді. Бір шақырым да ұзамай балалардың легі (цепі) үзіліп, әркімді жел айдап, бір бірінен балалар айрылып қалады. Екі колы үсіген Огурцов таңғы төрт-бес кезінде Усердноеге келіп, селоны көтереді. Тракторлардың шамымен іле шыққан селолықтар алғашқы өліп жатқан балаларды күн жарық бере бастағанда сегіз кезінде тауып алады. Бұл кезде бо-

ран да басылып, жағалай тым-тырыс. Кешегі ышқына соққан желде, көктен жауған қар да жоқ, істерін істеп алып тына қалыпты. Әр жерде бүктісіп-бүктісіп томпиып жатқан балаларды көргенде кімнің көзінен жас шықпады дейсің. Түске қарай арыстай жігіт болып қалған жиырма баланың денесі клубқа әкелінеді. Бір бала аяғы үсіген тірі табылады. Совхоз директорын, партком қатшысын, бөлімше бастығын, мектеп директорын, аудан басшыларын жазалаудай жазалады. Бірақ 20 бала қайғылы қазаға ұшырады. Оларды қалай тірілтесің. Македонов та осы уақиғаға байланысты қызметінен босады. Қазір Преснов мектебінде директор, бұрынғы орнында. Мен өзімнің аупарткомға келуіммен байланыстырмай-ақ қояын, бірақ себебші болған шығармын; сол кезде аудан орталығындағы Преснов мектебі болмаса, басқа орта, орталау мектептердің директорлары қазақ жігіттері болды. Қазақ мектептерін айтпағанның өзінде, Благовещенка орта мектебінде- Миғаш Шарипов, Қайранкөлде- Жасұлан Рсаев, Железнода – Жақия Жалмұқанов, Островскийде – Оразымбет Нұрсеитов, Жамбылда-Мағел Басыбаев, Мөркен Сандыбаев, Майбалықта – Қажығали Ақашев т.б. білікті, іскер, өнегелі, өнерлі жігіттер директор болды. Қазақ жігіттерінің орыс мектептерін басқаруы маған байланысты емес деу себебім, орыс жігіттері мұғалімдік мамандыққа жоламайды. Жалпы бала тәрбиесін әйелдерге артып қойған. Ал қазақ-

тарда ертеректе, төңкерістен бұрын молдалар елде қадырлы адам болды. Сол сияқты бертін мұғалімдерді де халық силап, бүкіл ауыл аузына қарап, құрмет тұтты. Біздің халық сол сарынмен келе жатыр. Мамандық таңдағанда енді ғана қыз балалар басым болып барады. Ал орыс әйелдерінің көбі шаруашылық және ұйымдастыру жұмыстарынан қорқып директорлыққа бара қоймайды.

Және бұл жігіттердің көбі менің ертеден білетін жақсы жолдастарым. Алматыдан, Қызылжардан өкілдер келсе өз үйімдей сол жігіттерге алып барамын.

Бірде біздің ауданға облыстық оқу бөлімі бастығының орынбасары Қабдеш Қалиұлы ағамыз келе қалыпты. Халыққа білім беру саласымен айналысатын аупарткомда мен, бір бірімізді бұрыннан білетініміз тағы бар. Қабан жігіттердің біреуіне барып, мектебін көріп, дем алып қайтсақ деген ұсыныс жасады. Аудандық оқу бөліміне телефон шалып, мектеп директорларынан ешкім жоқ па – деп сұрасам – Островка мектебінің директоры Оразымбет осында жұр – дейді. –Е, жақсы болды, іздегенге сұраған, Орекенді аупарткомға, маған жіберіңіз- дедім. Бұл жігітті мен ертеден, институттан білетін жақсы жолдасым болатын. Ол кезде әйелі орыс, мамандығы мұғалім еді. Біздер кейде әзілдеп:

-Ореке-ау өзің қазақтың алтын асықтай, келбетті, сегіз қырлы бір сырлы жігітісің, тұла бойың өнер, өз ұлтыңның хас сұлуларын маңдайларынан шертіп жүріп табатын

едің ғой – десек.

-Мен сендерге бір ақынның өлеңімен жауап береіін:

Бұл өзі Екатерина Ивановна,
Құдайдың ризамын қиғанына.

Кәпірді мүсілман қып қатын етсем,

Тұрмай ма жүз молдаңның иманына –
дейтін.

Орекең «Катясын» әрине толық мүсілман етті деп айта алмаймын, бірақ қазақтың салт дәстүрін, қонақ күту тәртібін үйретіп-ақ бақты. «Ымды түсінбеген дымды да білмейді» дегендей бір нәрсеге балама теңеу тауып, ыммен сөйлесетіні бар. Мысалы жылқының белдемесін «самолет» дейді....

Әлгіндей болған жоқ Орекең жетіп келді.
Қабаң шығып кеткен:

-Ореке, облыстан Қабдеш ағамыз келген екен, әрі мектебіңді көрсін деп, әрі дем алайық, жәйланып отырайық- деп сені іздеп едік. Сенің басқа жоспарың жоқ па еді? - дедім. Жоқ!- деді де Орекең телефонға жармасты. Светасына айтып жатыр; екі кісі – қадірлі қонақтар, самолетті ұмытпа- деді де телефонның құлағын орнына қойды. Островка алыс емес, 7-8 шақырым, лезде барып қалдық. Мектепті аралап оқытушы-мұғалімдермен әңгімелесіп біраз отырғаннан кейін Орекең үйіне шақырды. Амандықтан кейін, көп кешіктірмей Света жеңгеміз үйме бір табақ етті алып келді. Қарасақ табақта екі «самолет» дөңкиіп жатыр. Таңертең Орекең сөйлескенде екі қонақ дегенге әр қонаққа бір-

бірден самолет мінгізгені ғой. оған біз ренжіген жоқпыз, көңіліміз көтеріңкі. Сүйтіп отырып өлеңге де кірісіп кетіппіз. Нақтылай айтсақ, домбыраның сүйемелдеуімен ән шырқап отырған екеу; Қабаң мен Орекең. Қайдан бүйрім қызып кеткенін білмеймін бір кезде «барқылдақ» даусыммен менде қосылып кетіппін. Орекең кілт тоқтай қалды да: - Қосай, менің даусым бірінші, Қабаңның даусы екінші екен. Сенің даусың нешінші екенін түсіне алмай отырмын – дейді.

-Менің даусымда нөмір жоқ, «безразмерный» - деппін мен. Бәріміз күліп жатырмыз. Сол кезде «безразмерный» деген шұлық, т.б. киімдер сатылатын. Содан «безразмерный» дауыс деген елге тарап кетті.

-Мектеп директорларының ішінде Рәшов Жанболат деген жолдасымыз болды. Ақ көңіл, аңқылдаған жігіт еді, мектеп жұмысын жақсы біледі, тәжірибесі мол. Мұғалімдік институтты бітіріп Баян мектебіне жолдама алып, біраз жыл сонда істеген. Институтты сырттай оқып тәмамдаған математик. Сол жігіт Қайранкөл мектебінде директор болып істеп жүргенде үстінен домалақ арыз түсіп, ұйымдастыру бөліміне тексеру тапсырылды (бірінші қатшы маған сеніңкіремеді ме?). Тексеріс қортындысында бір ғана дерек анықталды. Жанболат қысыр қалған сиырын совхоз үшін етке өткізіп, совхоздан буаз қашар алады. Ұлықсат қағазы бәрі бар. Соның өзін қылмыс деп ұйымдастыру бөлімі бюрода Рәшовты орнынан алып, партиядан шы-

ғаруды ұсынды. Бюроны жүргізген екінші қатшы Баужан Шәкірұлы, тексерген адамдар, сөйлеген бюро мүшелері бәрі бір ауыздан сол шешімді қолдап отыр. Бәкең де солар жағына шықты. Бюро біткесін Жанболатты үйге алып келіп, «Сендер шәй іше беріңдер» деп Меруерттің қолына өткіздім де, өзім Баужан Шәкірұлының үйіне бардым. Ол кісі де жуынып-шәйініп дастархан басына отыра берген екен. Мен анда-саңда шәйдан бір ұрттап қойып:

- Бәке, үлкен бір қате жасап келіп отырмыз.

Жанболаттың іс-әрекетінде қылмыс жоқ. Кеңшар директорының ұлықсат қағазы бар. Ол өзінің семіз ірі сиырын етке өткізіп отыр. Оның орнына қашар алды. Егер сиырын сойып сатып, орнына қашар алса Жанболат пайданың астында қалар еді. Осыны ескеру керек қой, - деп ызыңдап отырмын, ызыңдап отырмын, Гүлсім жеңгей де мені қостап, анда-саңда сөз қосып қояды. Ақыры Бәкең де адалдықтың, әділдіктің адамы ғой:

-Екеуің құлағымның етін жедіңдер ғой-деп күліп алды да. – маған қарап, – Рәшоныңды тауып ал, үйіне кете қойған жоқ шығар. Тәнертең сағат онда келсін, бюро мүшелерін қайта жинап сөйлесейік - деді.

- Рахмет, Бәке – деп қуанып мен үйге келсем, Жанболат бетінде қан жоқ, сөл жоқ үрейленіп отыр екен. Енді қайтсын, ол кезде адамның басы партияның тобы, сол сиыр айырбасы үшін соттап жіберуге де бар. Алла

сақтасын. Ертеңінде Бәкең өзі айтқандай бюро мүшелерін шақырып; кеше артық кеткенімізді мойындайық. Іс қағазына жазып ақырғы соғыс берейік те, басқа мектепке ауыстыруды, жолдас Абдрахмановқа тапсырайық- дегенде бюро мүшелерінің бәрі де қол көтеріп, өздері де жеңілденіп қалғандай болды. Олар да адам ғой, ет қызуымен кеше қол көтергенімен, ұяты барлары түнімен ұйықтамай шыққан сияқты. Оны өздері де дабырласып айтып жатты. Біз шығып кеттік. Бір айдасын Жәкеңді Сенжарка орталау мектебіне директор етіп жібердік. Өмір болған соң әртүрлі жағдайлар болып тұрады ғой. Новомосковск орта мектебінде Ерғали Ержанов деген жас жігіт мектеп директоры болып істейтін еді. Бірде соның үстінен бізге, заң орындарына арыз түсті. Оның иесі-биыл орта мектепті бітірген Негуляева Нина. Нина өзінің арызында мектеп директоры Ерғали Ержанов мені зорлауға әрекет жасады - деп жазыпты. Негуляеваның айтуы бойынша, ол бірінші шілдеде мінездеме алу үшін мектепке барады. Екінді кезі, оқушылар да, оқытушы, үй сыпырушы адамдар өз шаруаларын сағат он төртке дейін бітіріп, үйлеріне кеткен кез. Директордан басқа ешкім жоқ. Күн сенбі, сабақ жоқ, каникул.

Әріқарай Нина:

-Мен директордың кабинетіне кірігеннен бастап екі көзімен менің тұла бойымды тіпті шықты да, менің қасыма келіп, жазу столынан қашығырақ тұрған диванға әкеп отыр-

ғызды. Менің мінездеме беру туралы сұрағымды жүре тыңдады да, өзінің арам ойын іске асыру үшін, мені жыныстық қатынас жасауға икемдей бастады, мен көнбедім. Ерғали Ержанович тіпті болмаған соң күш көрсете бастады, мен әрең дегенде сытылып шығып, қашып құтылдым – деп жазыпты.

Прокуратура тергеушілері, дұрыс адамдар болды да, істің әділдігін дәлелдеп берді. Қыздың директорға мектепте ешкім жоқ кезін аңдып баруы расталды. Нинаның өзі ұшқан ұясына, кешегі ұстазына көзі мен қабағын, беті мен ернін бояп, еркектерді есінен тандырам ба дегендей дене мүшелерінің біразын жалаңаштап, декольте кофта, мини юбка (сол кезде тарай бастаған) киіп баруында не сыр бар? «Қашар көзін сүзбесе, бұқа жібін ұзбес еді» деген оймен директорға құрған тұзақтары емес пе екен? Т.б. сұрақтардың заң қызметкерлері арқылы жауабын тауып, мектеп директорын ақтап алдық. Бұл конфликтінің себебіде ашылды. Мектеп директорының әйелі кеңшар асқанасында меңгеруші, қыздың шешесі буфетчица болып істейді екен, араларында кикілжің жаулыққа ұласып, екеуі бір мекемеге симайтын дәрежеге жетіпті. Қыздың шешесінің жаман ойы «тисе терекке, тимесе бұтаққа» деп әйтеуір жала жауып қараласа, директорды басқа жерге алып кете ме деген есек дәме ғой. Шындығында, «Ержанов ата-аналар, мұғалімдер арасында беделін жойды, моралдік жағынан сол мектепте басқарушы болып

қалуы дұрыс болмайды» дегендер болды. Аупартком қатшысы да екі ойлы болып менің пікірімді сұрады. Мен қарсы екенімді айтып, төмендегідей дәлелдер келтірдім.

-Біріншіден, арызқойлардың жапқан жаласына мән беріп, келешекте олардың қатарын көбейтуге өзіміз себепші боламыз. Екіншіден, кінәсіз адамды жазалап, жалақордың арам ойын іске асырып береміз. Ержановты басқа мектепке жіберсек халық оны кінәлі деп түсінуі мүмкін. Сондықтан ол сол мектебінде қалып, өзінің адал екендігін, іскер басшы екенін дәлелдегені абзал, - дедім.

Ақыры осы пікірді негізге алдық. Үлкен кішіменде ойнай беретін Орекең Ержанға айтыпты: әйтеуір облысқа атың шығатын болғасын, қызы мен шешесінің тілегін орындап бергенің дұрыс еді ғой. Сен Ф.Н. Плеваконы білесің бе?

- Атақты адвокат қой. Морозов стачкасы туралы қорғаушы болғанын білем.

- Сол Федор Никифорович бір попты да қорғаған. Ол былай болған. Петербург қаласындағы бір шіркеудің попы жас қызды зорлап қойыпты. Іс сотқа түседі. Поптың тапқан қорғаушы-адвокаты Плевако айыптаушы прокурордан кейін сөз алып:

- Әу, ағайын, діндестер. Осы отырғандардың ішінде күнә, тым болмаса бір күнә да жасамаған адам бар ма? Жоқ. Ал бәріңде күнәларыңды бір құдайға кім арқылы жеткізіп, кім арқылы алладан кешірім сұрай-

сыңдар? Поп арқылы. Бәріңнің күнәнді арқалайтын кім? Поп. Ендеше, бәріміздің күнәмізді нар түйедей көтеріп келе жатқан Отец Мефодийдың бір кінәсін кешпейміз бе? – дегенде зал араның ұясындай, бәрі қостап, айғайлап жатыр дейді. Сүйтіп екі ауыз сөзбен Плевако попты түрмеден алып қалыпты – деп Орекең әңгімесін бітірді. Орекең айтқандай өмір болған соң не болмайды, соның көбі көреалмаушылықтан туады. Өзінен жоғары биіктеп бара жатқанды балақтан тартып, озып бара жатқанды аяқтан шалып қалатын тұла бойы жамандыққа толы, арамза адамдар қайда болса да бар. ол кезде арыздың аты арыз, домалақ арыздар болсын тексере беретінбіз. Көбі расталмайтын. амал жоқ, көп уақытымыз босқа кететін.

Ол заманның тағы бір ерекшелігі күнде реформа, жылда бір съезд, оны «кезектен тыс» деп атайды, ақылға қонбайтын ұрандар, бастамалар, қиялды іске аспайтын жоспарлар. Бір күні ояна салып. Н.С. Хрущев бүкіл Кеңестер Одағына жүгері себіңдер деп лаңдатты, келесі жылы соя себіңдер деп бұйырды.

Енді бірде Кеңестер Одағының Коммунизмге жетіп қалғанын хабарлады. СОКП-нің кезексіз съезінде: коммунизм деген есігімізді қағып тұр, енді жиырма жылдан кейін «сексенінші жылдарда осы күнгі жас буын коммунизмде өмір сүреді»-деп жар салды.

Партияның ұранын халыққа жеткізуге кірісіп кеттік. Көмекке Қазақстан Орталық комитетінің қатшысы (бас идеологымыз) Нұрымбет Жандилдин келді. Қасында обкомның қатшысы Нина Васильевна Дроздецкая. Аудан орталығының мәдениет сарайында басшы-қосшыларды түгел жинап аудан активінің жиналысын өткіздік. Жандилдин баяндама жасады. Жаңалығы шамалы, газеттегі қағидалар. Хрущевті қайталайды. Біздің, Кеңестер Одағының комунизмге жетуге мүмкіншілігі бар. Халықтың санасын ояту керек, әркім өзінің тұтыну қаблетін ақылға сиятын мөлшерге сай тәрбиелеу қажет. Мысалы, қызметкер жас жігітке айтайық 4 костюм, қысқа, күзге пальто, жазға плащ, төрт аяқкиім т.б. алулары керек. Кейбір қомағай жылпостар дүкеннен төрт емес алты костюм алып кетер (коммунизмде бәрі тегін ғой), - Сондықтан-дейді, Жандильдин - бізде, дүкендерге не керегіңнің бәрін қоюға 80-жылдары мүмкіншілік болады, басты міндет халықтың санасын дұрыс тәрбиелеу керек. Тәрбие бүгін бірінші орынға шығуға тиыс, - дейді. Бұл жиында мен де сөйледім. Мен де Н. Хрущевті жақтап, бағдарламаны құптан жатырмын. Құптамай көр. Сөйлеймін деп құлшынғаным да жоқ. Сөйлеушілер тізіміне мені неге жазғанын да білмеймін. Идеология қатшысы Жандильдин келгесін болу керек. Жандильдин соңынан: жақсы сөйледіңіз-деп жатыр, шынымен солай ма, әлде ылғый орыстың арасында жүрген екеудің бірі ғой,

көңілін көтерейін деді ме екен.

«Қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көресің» дегендей «коммунизмге жетудің» құқайын жазға қарай көрдік. Партияның тағы бір қаулысы шықты. Жекеменшіктегі малды шағындау керек. Біріншіден коммунизмге апаратын ортақ мал басын көбейтеміз, екіншіден, өз малын күтуге кеткен уақыт кеңшарда өнімді еңбек етуіне кедергі болады. Жеке меншікте қазақтар (әр шаңырақ) не бір жылқы, не бір сиыр, орыстар бір сиыр, не бір шошқа ғана ұстайды. Аудандық партия комитетінің бюро мүшелерін, екі бөлім бастығын шаруашылықтарға бөліп, халыққа түсіндіру қажет деп 1 қатшы аттандырып салды. Нені түсіндіреміз? Үйінде жас баласы бар отбасына сиыр керек емес пе, ол үйдің шалы болса биесіз қалай күн көреді? Шөп шабатын, оны таситын, қысқа отын дайындайтын, қымызын емге ішетін әрі серігі, әрі көлігі емес пе? Біз кеңшарларға келгенше, нұсқау беріп қойған ғой, бұл қаулы туралы партия жиналасын өткізіп, үй үйді аралап артық малды жинауға өздері де кірісіпті. Халық наразы, мен «Благовещенский» кеңшарына бекігенмін де, келісімен бөлімшелерді аралауға кірістім. Майбалық аулына бардым. Менімен бірге келген ауылнай, бөлімшенің бастығы:

- Партияның қаулысына ашық қарсы шығып отырған бір коммунист, зейнеткер, шал бар. (Фамилиясын ұмыттым) -деді. Соның үйіне бардық, есік алдында жүр екен.

Тоқтай қалып, сәлем бердік. Мен аты жөнімді айтып, келген шәруамізге кірістік.

- Қарағым, жас жігіт екенсің, не көрдім дейсің. Ал біз көрмеген құқай бар ма, соның ішінде осы зорлығы шектен шығып тұр. Мені коммунистің деп қорқытады. Жалғыз бием, ес білгеннен малмен, жылқымен бірге өстім. Өзім ауру-қымызсыз күн көре алмаймын. Балам, келінім, үш жас немерем сиырсыз, сүтсіз, қатықсыз күн көре алмайды. Осыны айтсам мыналар түсінбейді, партиядан шығарамыз» - дейді. Құдайдай шыным, партбилетімді берейін. Соғыс кезінде мұз жастанып, қар жамылып, оқ пен оттың арасында жүргенде алып едім, қимасам да қайтейін, жан қымбат, алыңдар билетімді, биемді бермеймін, сиыр балалардың азығы - деді. Жөн сөз, айтатын уәжің де жоқ. Баяғы жаттанды жобамен:

- Ақсақал, сіз кездейсоқ партияға кірген адам емессіз, отан соғысының отты жылдарында майданда еліміз, жеріміз үшін қасықтай қаныңыздың тамшысы тамған жан серігіңіз партбилетіңізді кім көрінгенге «мә, ал деп ұсына бермеңіз». Партияның бұл қаулысы халықтың игілігіне, хал ақуалын, тұрмысын жақсартуға арналған. Кейін-ірек партияның бағдарламасы (Программа) іске асса, асуға тиіс, мал бақпайсыз, егін сеппейсіз, керек азық-түліктеріңізді қоймадан, алғашқы кезде ақшаға, кейін тегін аласыздар. Коммунизм дегеніміз....

- Ой шырағым ай-деді ақсақал сөзімді

бөліп, - ертегі айтып кеттің ғой. Сол коммунизм келген күні биемді де, сиырымды да өзім апарып берейін. Коммунизмге жеткенше талғажау қыла тұрайық, биеме тимеңдер!

Қай ауылға барсақ та әңгіме осылай. Басы халықтың наразылығымен басталған бұл науқан Хрущев тақтан тайған күннің ертеңінде күшін жойды-ау.

Хрущев марқұм реформасыз тұра алмады. «Кеше кешке Нина Петровна екеуміз шәй ішіп отырғанда менің жұбайым данышпандықпен бір ақыл айтып еді» - деп бастайтын.

Бір күні таңғы жеті де радио сайрап тұр. Орталық партия комитеті үлкен маңызы бар құжат қабылдады. Басқару жүйесін жақсарту үшін екі ЦК болады біреуі - ауыл шаруашылығымен, екіншісі, өндіріспен айналысады. Екі совнарком, екі обком болады делінген. Ал аудандарда өндіріс басқармасы (производственное управление), және соның қасынан партком (при производственном управлении) құрылады. Осы екеуінің қайсысы қайсысына бағынатынын білмей Хұрекеңнің басы қатты. Ақыры бір сөзінде бұл екеуі егіз қозыдай, біріне бірі есеп бермейды, тең құқықты ағалы інілер сияқты-деді. Сүйтіп, айдың күннің аманында райкомымыз құлады да қалды. «Көппен көрген ұлы той» бұған онша налығамыз жоқ. Біз парткомның қарамағында қалдық.

Сонымен «ұшарымды жел біледі, қона-

рымды сай біледі дегішкендей «уақытша» парткомның (райкомың) идеология бөлімінде инспектор болып қалдым. Бөлім бастығы бұрынғы райкомның идеология жөніндегі қатшысы- Бойченко Аскольд Викторович, әрі партком қатшысының орынбасары.

Баужан ағамыз, құдай абиыр бергенде осы реформаның алдында ауданымызда жаңа құрылған «Майбалық» кеңшарына директор болып кеткен. Кейін бұл шаруашылық «Сәбит Мұқанов» атына көшті. Сәбит ауылы осы кеңшардың құрамында еді.

Бір ағамыздың орнын екінші ағамыз басып, Бөкеңнің орнына келген Қази Исатайов ағамыз іргемізге көшіп келді. Қазекең жібек мінезді, адамгершілігі мол, алды кең, өмірі қабақ шытпайтын адам екен. Преснов аудандық партия комитетінің (сол жылдары Преснов өндіріс басқармасы қасындағы партия Комитеті деп аталатын) екінші қатшысы болып сайланғаннан кейін Қази ағамыз аудан шаруашылықтарын аралауға шығады. Алғашқылардың бірі болып қатшының тізіміне біздің кеңшар да ілігіпті. Өзі кішіпейіл адам, елді дүрліктірмейін, басшыларды-мандарды да қозғамайын – деп ойласа керек, ешкімге хабарламастан, біздің ауылға келіп қалады. Кеңсе маңынан ешкімді таба алмай, ел шетіне қарай орналасқан құрлыс-материалдар сақталатын базаға барады. База қоршалған, бір жақ бөлімінде текшеле-не үйілген бөрене, көбі қарағай, кіре берісте, солға қарай ағаш шеберханасы. Мұнда бө-

ренелерді тіліп тақтай жасаудан бастап, есік-терезеге дейін дайындайтын жұмыс орындары жабдықталған. Машинасын қоршаудың сыртына қалдырып шеберханаға қарай жүргенде жасы алпыстарға таяп қалған қазақтың допша домаланған бір шалы кездесе кетеді. Қазекең: - Асалаумағалейкем – деп сәлем береді.

-Уағалайкумиссалам, қай баласың, танымай тұрмын, - дейді ақсақал.

-Отағасы, мен көрші совхоздың прорабы едім – дейді Қазі Естайұлы шалды біраз сөйлеткісі келіп.

-Е, жолың болсын. Бізге бір шаруамен келіппе едің. Бастықтар түскі үзілісте, қазыр келіп қалады, менің бөлмеме кірейік. Мен осы базаны күзетемін – дейді.

-Кірсек кірейік. Көрші совхозға жуырда ғана келіп едім. Жағдайларыңызды біліп, танысайын дегенім ғой. Иә, ақсақал, әңгіме болсын айта отырыңыз, шаруашылықтарыңызда жағдай қалай?

-Ой, жағдайдың несін сұрайсың. «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын» заман болып тұр ғой. Совхозда не керегіңнің бәрі бар.

-Бәрі бар ғой, бірақ осы күні есепсіз дүние бар ма? Бәріне пұл керек. Күзетшінің еңбек ақысы жете ме?

-Әрине жетпейді. Мал ұстаймыз, күзде сатамыз.

-Малды қалай ұстайсың. Хрущев шақтап қойған жоқ па, не бір сиыр, не бір жылқы ұс-

тайсың.

-Менің екі сиырым, торпағымен, бір құлынды бием бар.

-Оны ауылнай тексермей ме?

-Ауылнай өзімнің інім. Сосын малдың жартсы баламның атына жазылған. Бірақ бәріміз бірге тұрамыз.

-Сонша малға жем-шөп қайда?

-Балам фуражир. Үш мезгіл үйге тамаққа келгенде астына бір қап жем, бес-алты айыр шөп әкелсе болды.

-Келініңіз жұмыс істей ме? Кемпіріңіз бар ма?

-Кемпірім бар, екі немересімен үйде. Келінім дүкенші. Бізді асырап отырған сол. Қазыр дипитцит – дей ме? Соның бәрі келіннің қолында. Нағыз байлық сонда екен. Үнді шайының бір-екеуін берсең, дүние-малын беретіндер бар.

-Оны халық, бастықтар көрмей ме?

-Халық шулайды, қояды. Ауылнай інім сыпсықайлардың үнін өшіре қояды. Ал бастықтарға да шай, тағы басқа товарлар керек емес пе?

-Отағасы, мен өзіме бір үй салып алсам деп едім. Соған материал іздеп жүрмін. Есік-терезе дегендей, сәкілік тақтай тағы басқа дүниелер керек еді. Ол жағы қалай болар екен?

-Е, ол болады ғой. Бірақ қазір шеберханамыз жұмыс істемейді, жөндеуде, бір-екі жетіден кейін келерсің.

Кейіннен ауылнай інісін шақырып, Қазекен

бар әңгімені бізге айтып берді. Біз күлкіден өзімізді әрең ұстап отырмыз. Үйткені, айтқанының бәрі өтірік, шыны немере інісінің ауылнай екені. Келін баласы мұғалім. Ол шал асыра сөйлеуді ұнататын, өзі іші пысып отырған кезде кездескен адамға өтірікті шындай соғып, біраз желпініп қалайын деп ойлаған ғой.

Сол ағасы үшін Рекең (ауылдық кеңестің төрағасы) аудандағы бастығынан сөгіс алғаны бар.

Қази Естайұлы Пресновка аупарткомына келген кезде аудандық атқару комитетінің төрағасы Мәлік Бигожин кетіп, орнына Мажит Ғабдоллаұлы тағайындалған болатын. Қырықтың үстіне жаңа шыққан, тәжірибесі мол, әңгімешіл кісі екен. Бірнеше рет жұмыс бабымен де, дастархан басында да кездесіп жүрдік, сәлеміміз түзу. Сол кісі біздің кеңшардан соғымдық жылқы алды. Әрине үкімет бағасымен ақшасын төлейді, соның өзін қылмыс деп санайды. Қазір ғой «қасқырдың аузы жесе де қан, жемесе де қан» дегендей сол кездегі үлкенді-кішілі қызметкерлерді «партократтар түйені түгімен жеді» дегенде беттері бүлік етпейді. Жегеннің көкесін бүгін неге көрмейді екен?

Мәкең соғымын бір сенбі күні келіп Рыскелдінің үйінде сойып алып кетеді. Рекең де сақ жігіт ешкімге білдірмей, әлгі «Радио» ағасын да шақырмай аттандырады. Мәкеңде «сәті түскен іс болды» деп жағасы жайлауда көңілі өсіп, мұрттан күліп отырғанда Қайран-

көл станциясы жағында тұратын бір құдасы келе қалады. Жеңгеміз жаңа сойылған соғымның құдаға тиесілі мүшелерін салып буын бұрқыратып алып келеді. Астаудың үстіне төңкерілген төрт елі қазыны көргенде қонағымыз: -Құда, игілігіңе жегізсін. Соғымның шүйгін болған екен, осында келе жатып естіп едім, Раисполкомның бастығы кеше бір совхоздан семіз соғым сойып алды деп, рас екен, қызық-қуанышқа жегізсін – дегенде Мәкең жылан шағып алғандай, орнынан ұшып тұрып: - Оны кім айтты, қайдан естідің – дейді, түсі сұп-сұр болып кеткен.

-Мәке, кім айтқанын қайтесің естідік қой біреуден.

-Жоқ, құда айтыңыз, ол маған керек, сіз естігенді басқалар естімей ме? Ол ертең обкомға, облисполкомға жетеді. Мен алдын алуым керек.

-Мәке, отырыңыз, айтайын. Мен Қайранкөлден автобуспен шыққанмын, ол Жамбыл совхозына тоқтайды екен. Сол аялдамадан бір егде адам біздің автобусқа отырды. Менің қасымдағы орын бос еді, соған келіп жайғасты. Әңгімеден әңгіме шығып, менен қайда барасың деп сұрады.

-Мен Пресновка бара жатқанымды айттым. Ол тақымдап: -Онда кімің бар еді? – дегенде, Райсполком құдам бар еді соған барамын – деп шынымды айттым. Сонда әлгі шал: - Ойбой білемін ол кісіні, менің інім ауылнай, Мәкең соның бастығы, аузыңның салымы бар екен, кеше ғана менің інімнің

үйінде соғымын сойып әкетті. Ойпырмай жылқы малы семіз бола береді, қазысы да төрт елі, қыртысы да төрт елі – деп еді. Менің айтып отырғаным сол шалдың сөзі. Ет жайына қалды Мәкең телефонның құлағын көтеріп, комутаторға тапсырыс берді.

-Қайдан тапсаң да Жамбыл ауылдық кеңесінің төрағасын тауып, маған қосыңыз!

Әлгіндей болған жоқ, телефон шылдыр ете қалды. Рыскелді екен.

-Сәлематсыз ба, Мәке, мен Рыскелдімін?

-Рыскелді болсаң қайтейін, бүкіл дүниені бүлдіріп жүрсің.

-Не істеппін, Мәке?

-Мен сені пысық, қолынан іс келетін артық сөзі жоқ сенімді жігіт пе деп жүрсем. Сенімен барлауға шығуға болмайтын, аузына сөз тұрмайтын тұрлаусыз жігіт екенсің.

-Мәке, өлтірсеңіз де айтып өлтіріңізші, не болып қалды?

-Е, не болушы еді. Преснов Райсполкомының төрағасы Жамбыл ауылнайының үйінде кеше соғым сойып алғанын бүкіл Қазақстан біліп отыр.

-Астағыпир Алла, не дейді.

-Аузында сөз тұрмайтын, арқасына Радиоартқан, ағасы бар адаммен жолығатын нем бар еді. Совхоздан бір машина алда, келіп етті алып кет.

-Мәке олай демеңіз, алдымен не болғанын айтыңызшы.

-Не болғанын өзіңнің, артында «радиосы» бар ағаңнан сұра.

-Мәке, мен мәнжайды білейін, сосын өзіңізге хабарлаймын. Байбына барайықшы – дейді ауылнай.

Телефонның тұтқасын қойысымен Рекең үй іші жандарын төрүйге шақырып, есікті жабады да тергеуге кіріседі ғой. Бірінші сұрақ кім келді? Соғым сойып жатқанын көрген бөтен адам болды ма? Үй-іші жандары, әсіресе балалар біреуге көшеде, мектепте соғым сойдық деп айттыңдар ма? Міне, осы сұрақтарға: «білмейміз», «көрген жоқпыз», «айтқамыз жоқ» деген жауап алады. Соңғы сұрақ: Байтоқа аталарың келген жоқ па еді? дегенде, төртінші класта оқитын Гүлсім деген қызы –Иә, келген, - дейді, қысыла жауап беріп. Тексере келгенде анықталғаны: Соғым сойғызып, бір-екі сенімді жігіттерге мүшелеп бөлдіріп, қуырдақтан ауыз тиіп Мәкең көңілді, бірақ асығыс Пресновына аттанып кетеді. Рекең соғым сойған жерді қан-жынынан тазалап, терісін жинап, із қалдырмай жұбайын алып қонаққа кетеді. Олар кетісімен Бәкең інісінің үйіне келсе, Гүлсім ғана үйде, басқа балалар мектепте. Енді бұрылып жүре берейін дегенде көзі стол үстінде жатқан қымбат конфеттің әдемі қағазына түседі.

-Гүлсім, мынандай конфетті папаң әкелді ме?

-Жоқ, бүгін әкемнің Пресновкадағы бастығы келіп соғым сойып әкетті. Сол шай, конфет әкеліпті – дейді, ойында ештеме жоқ сәби. Бәкеңе осы сөз де жетіп жатыр. Абиыр

болғанда Рекеңнің ағасы басқа ешкімге айтып үлгермеген екен. Біз біразға дейін әзіл-қалжың ретінде тілге тиек етіп жүрдік.....

.....Сапырлысып жатқан дүние. Қазекең, Мәкеңдер Пресновкаға көшіп келіп жатыр. Біз қайта өзіміз іргесін қаласқан Жамбыл кеңшарына қайтадан қоныс аудармақшымыз.

Күзге қарай маған да кезек келіп, Жамбыл кеңшарына партия ұйымының қатшылығына ұсынылдым. Өзімнің шыққан ұям, үш жылдай уақыт өтсе де коммунистер жатырқаған жоқ, бір ауыздан сайлап жіберді. Тамыз айының басында үйді көшіріп алдым. Біздің отбасының әдетке айналған бір ерекшелігі бар. Жан басымыз көбейіп, отбасымызда бір сәби дүниеге келсе көп ұзамай көшеміз. Тұңғышымыз Николаевкадан Жарқын-Жамбылға «көшіріп» әкелді, екінші ұлымыз Жанат Пресновкаға «сүйреді», жуырда Марат деген ұлымыз туып еді, енді, міне, Жамбылға қайта көшіп барамыз. Алдын ала айтып қояйын, төртінші ұлымыз Қайрат туғанда қырқынан шықпай Петропавлға көштік. Сонымен аяқтамағанда Алматыға көшеміз деп әуіре болатын едік.

Жамбыл совхозына жіберетін болды дегенді естігенде үй-іші жандары қуанып қалды. Әкем елге жақындағанымызға қуанды (Еліміз Жамбылдан 8-10 шақырым ғана). Балаларға жаңа жерге көшу қызық көрінеді.

Меруерттің қуанышы ерекше. Бұрынғы ұшқан ұясындай, қолынан құрысқан мектебі, бірге істеген әріптестер. Пресновкаға кетсекте қатынасамыз үзілмеген, абысын-ажындай болған, әлі де солай Кәмеш құрбысын т.б. араласып жүрген ағайын-туғандар қарсы алып жатқанда қалай қуанбайсың. Мектеп директоры болып істеп жүрген Мәркен Сандыбайұлымен танысып та үлгердік. Оқу ісінің меңгерушісі Мағел Басыбаевты бұрын да білетінмін. Табақтас, дәмдес болған азамат еді. Сонымен үш жылдай оқуда болып, қайта оралған жандай менің өзімде туыс, жолдас-жоралардың құшағына қайта келдім. Үш жыл дегенің тарих үшін қас қағымдай уақыт болғанымен кеңшар үшін бір кезең. Мен кеткеннен бері 280 орындық мекетеп салыныпты. Мал қоралары кірпіш, бетон, шатырлары шифер. Бөлімшелерге барсаң мал фермасы жеке бір қалашық. Су құбыры орнатылған, электр шамы күні-түні жанады. Бір жаманы ысырапсыз, үнем, есеп деген жоққа тән. Егіс алқаптарында да оң өзгерістер бар. Жалпы кеңшардың экономикасы көтеріліп, даму үстінде сияқты көрінді. Бұрын кеңшар құрылғанда «Жамбыл» колхозында (колхозды ірілендіру кезінде үш ауылды біріктіргенде Суаткөл, Жарқын, Есперлі) небары жеті жүз сиыр болатын, қазір жеті мың бес жүз, бұрын мың төрт жүз қой болса – қазір он алты мың.

Одан басқа бұрын колхозда болмаған 60000 үйрек, жеті мыңдай шошқа бар. 1953

жылдың қортындысы бойынша колхоздың мемлекетке борышы үш миллион жүз отыз мың болған. Өткен жылы кеңшар бір миллионан артық пайда тауыпты. Келген бетте егін орағына дайындық мәселесін басты шаруа ретінде қолға алдық. Партком мәжілісінде егжей-тегжейіне дейін талқылап, бөлімше, бригадалардың есебін тыңдадық.

Егіс көлемі 22 мың гектар екен. Бір комбайынға 220 гектардан келеді. Бірақ 15-18 комбайын жөндеуден әлі өткен жоқ, комбайнерлер жетіспейді. Қала 25 комбайнер жіберу керек еді, әлі келген жоқ. 120 трактор, негізінен бәріде сай. Кеңшарда не бары 50 шақты машина, оның ішінде жанар май таситын, шаруашылыққа бөлінген машиналарда бар, ал комбайннан астық тасуға жарайтыны 20 шақты ғана. Егіс жұмысын ұйымшылдықпен күздің жауынына ұрынбай 20-25 күнде бітіру үшін 100 шақты машина, одан басқа элеваторларға астық тасуға сонша машина керек. Осылай биыл егін орағын ұйымшылдықпен өткізу үшін алдын ала жоспар жасап қойғанбыз.

Ол кездері облыстан, ауданнан бастықтар жиі келетін. Астық себу, егін ору, малды қораға қамау кезінде уәкілдер кеңшарда жұмалап жататын, бір қызығы келгендердің бәрі ақылдасып қойғандай, «бисмилла» деп директордың кабинетіне кіреді. Тіпті партия комитеттерінен келген, біздің тікелей басшыларымыз, райкомның бірінші қатшысынан бастап, инструкторларына шейін сүйте-

ді. Бір күні, астық жинау науқанының алғашқы кезі, райкомнан (партком) бірінші қатшы телефон шалып тұр. Біз, обкомның екінші қатшысы Ф.Ф.Завгородныймен сіздің шаруашылыққа келеміз. Көп болмаймыз – деді. Сонымен бірге «түске ас дайындамай-ақ қойыңдар» – деп ескертті.

Сағат он кезінде келіп қалды. Завгородный дегенің бойы екі метрге жуық, сырықтай ұзын, денесінде артық ет жоқ, бірақ қабырғасы сидиып тұрған онша арық та емес. Бойын бағып, спортпен шұғылданады-ау деп ойладым.

Бұрынғы бізде қалыптасқан дәстүрді бұзып бастықтар менің кабинетіме келіп кірді. Әңгімені партия жұмысынан бастаған обком қатшысы іс қағаздарымды сұрады. Парткомның мүшесі кеңшардағы орта мектептің оқу ісінің меңгерушісі жас келіншек бар да. Іс қағаздарын жүргізуді соған тапсырғанбыз. Жас коммунист, тапсырылған жұмысқа жауаптылықпен қарайтын адам еді. Қағаздарды ат-үстілеу қараса да дұрыс баға беріп, риза болды. Содан кейін ғана кабинетінде тосып отырған директорды шақырып алып, жағдайды сұрады. Шаруашылықты да жетік біледі екен. Өзі бұрын кеңшардың директоры, бір ауданның бірінші қатшысы болып істеген адам. Туған жері, қызмет еткен елі Ақмола облысы, ептеп қазақшасы да бар. Қысқа әңгімеден кейін қонақтар бір бригадаға барып егін науқанын көріп қайтуды ұсынды. Бірінші бөлімшенің бригадасына барып егінші-меха-

низаторлармен кездесіп, кеңшардың орталығына қайтып келе жатқанда құс фермасының қасынан өтуге тура келді. Үйткені, ферма жол үстінде. Қонақтардың тілегіне сай, соға кетуге бұрылды. Машиналар тоқтап үлгермей-ақ, ұзын бойлы, арық көсе шал бізге қарсы жүрді. Осы фермада тұратын, ағаштан қиған үйі бар, өзі күзетші, әйелі жастау, құс күтуші болып істейді. Әңгімелесіп тұрғанда Завгородныйдің көзі құлынды биеге түсті, құлын байлауда, бие саулатынын түсінді ғой деймін. Әлім ақсақал: - үйге кіріңіздер, - деген кезде, Обком қатшысы: - асығыс едік. Қымыз болса ауыз тиейік — деп, соңғы сөйлемін қазақша айтты. Шынын айтсақ, қонақтарды үйге кірмесе екен деп тұр едім. Әйелі жастау болғанмен салақ, қашан келсең де төсегі жиналмаған, үйдің бар дүниесі жерде жайрап жатады. Ыдыс-аяғы кір. Бұл үйдің салақтығы ата-бабаларынан бері келе жатқан дәстүр, тәртіп болу керек. Үйткені, бүкіл елге жайылып кеткен әңгіме бар. Әлім қарттың әкесі Майлыбай сөзге шешен, пысық ел билеген, ауылнай болған, би сайланған адам екен. Орта ғана шаруасы болса керек. Бір күні өзі сияқты бес-алты көрші елдердің ауылнайлары келе қалады. Тік тұра қарсы алады. Малын сояды. Бір кезде бір қарулы жігіт үлкен астауды әрең көтеріп төрге қарай келе бергенде Майлыбай: - Е, бала тұра тұршы, астауыңның астындағы анау қарайғаның не — деп тоқтатады ғой. Сонда Айша әжеміз: -

Ой, бала астауыңды қоя бер. Не дейсің? Какашаның (кенже баласы) боғы шығар, - депті. «Келіннің аяғынан, қойшының таяғынан» дегендей бүгінгі жеңгеміздің салақтығы бар. Ал әжеміздің әлгі сөзі бүкіл елге тарап, бұл үйдің салақтығын ата-мұра ретінде түсіндіреді....

Үйге кірсек, төсек-орынды, әйтеуір, жинаған екен. Бірақ үй сыпырылмапты. Қонақтарды төрге отырғызып, үлкен кесеге Завгородныйға, басқаларымызға тостағанмен қымыз әкеп қойды. Үлкен қонақтың алдына келген ыдыстың бетіне қарасам қалқып жүрген шөп-шалам, шаң-тозаңнан қымыз көрінбейді. Ұят болды, енді тұрып кете берейік деп қозғалсам, обкомның қатшысы орнынан қозғалатын емес, қасық сұрап алды да, қымыздың бетін ептеп қасықпен сыпырып алды да, кесені басына көтере салды. Қасындағы ауданның бірінші қатшысы кесеге ернін де тигізбеді.

Қонақтар кеткен соң жоспарымызды қайта қарап, қосымша жасап, шаралар белгілеп, көмек сұрап аудандық өндіріс басқармасына, партком қатшысына хат жазып кісі жібердік. Қалаға бізге бөлінген механизаторларды әкелу үшін өкілдер аттандырдық.

Мал шаруашылығына байланысты жұмыстар Қайырбайдың еншісінде, жылда фуражды мол қалдыру үшін жағаласып отыратын, биыл егін шығымы шамалы. Қайрекең үнсіз. Дегенмен бар жұмыстың тізгіні бір адамда Ол баяғы Николай Яковлевич Тати-

евский. Үш жылда бұл кісінің жұмыс стилінде де, адамдармен қарым қатынастарында да оң өзгерістер байқалады. Маған да көз қарасы өзгерген. Мені осы кеңшарға қайта жіберерде парткомдағылар (райком) мен туралы Татиевскиймен ақылдасса керек. Қазекең (Қази Исатайұлы) директормен сөйлестік, ол кісі сенің партия ұйымына қатшы болып келуіңе қарсы емес, жиналыста өзім сөйлеп ұсынамын –деп айтты деген. Мүмкін «үйреншікті жау атыспаққа жақсы» деген ой ма деп, алғашқыда секем алып қалғам. Енді байқап қарасам шын ниетімен бірігіп, достасып жұмыс істеуге дайын адам сияқты қарсы алып жүр. Ақылдаса істейміз . илейтініміз бір тоқтының пұшпағы, бізге не жетпейді?

Сонымен орақ жұмысы басталып кетті, бригадаларды аралап жүреміз. Ұсақ- түйек кемшіліктер болады. Комбаин сынады, машина дер кезінде келмей, комбайндер астығымен тұрып қалады т.б. ал жалпы жұмыс біртіндеп қарқын алып, қызу еңбек майданына ұласты.

Әлі есімде, қыста МТМ (машина трактор шеберханасында) токарь-слесарь болып істеп, күзде комбаинға отыратын алты-жеті маман бар. Кеңшардың егіс алаңының төрттен бірін солар жинайды десем артық болмас. Тәңертеңгі сағат тоғыз жарымда жұмысқа кіріседі. Қайтқан қаздай, жұбтарын жазбай түнгі 3-4ке дейін комбайндарын сөндірмейді. Тамақты жұмыс істеп жүрген жерлеріне апарып береді. Күніне үш рет та-

мақтанады да, сағат 24,00 төртінші ыстық ас (бір-екі стақан арағы бар) ішеді. Көпенелерде ұйықтайды, тұлыптары бар. Күзге қарай, арақты түнгі аспен өзіміз тасимыз. Биыл егінге қолайсыз жыл болды. Бұрында білетінмін, бұл совхозда құнарлы жер шамалы, көбі шақат, сор. Қысқы ылғал мол сақталып, мерзімді уақыттарда төге жауған жаңбыр болса, егін бітік шығады, гектарынан бір тоннадан артық алуға болады. Ал жаңбыр керек кезінде жаумаса, егін шығымы төмен, алты-жеті центрден аспайды. Кей алқаптан сепкен тұқымыңды да ала алмайсың. Биылда егін орташадан төмен. Сондықтанда, оған көңіл аса көп бөлініп отыр. Ресейде де, Украинада да егін шығымы мардымсыз көрінеді. Бүкіл социалистік елдерді, африканы асыраймыз деп жүргенде қамбада егеу құйрықтан басқа ештеме қалмапты. Кеңестер Одағында «астық жоқ» деп айтуға арланып: «бөрі арығын білдірмес сыртқа жүнін қампайтар» дегендей бүкіл елге нан сатуды күрт азайтып, халық түні бойы кезекте тұрып бір бөлке нанды өзер алатын халге келді. Бидай ұнына бұршақ, жүгері, арпа ұндарын, кебек қосып пісірген нан сатып, оның сапасын түсірді. Барлық үміт биылғы жылдың егінін ысрапсыз жинап алу. «Ит өшін тырнадан алар» дегендей жоғарғы жақтағылар, бар кінәні төмендегілерге жабатыны белгілі ғой. Осындай аңдыспен жүрген бір күні, анығырақ айтсақ, қыркүйектің 27 күні (1963 жылы) Қайранкөл элеваторының директоры ау-

данға телефон шалады. Бюро мүшелері совхоз, колхоздарға кетіп, қолына түскені партком қатшысы Бойченко Аскольд Викторович болады.

-Аскольд Викторович, сізге бір жәйсіз хабарды баяндауға ұлықсат етіңіз. Бүгін түске қарай Жамбыл совхозының екінші бөлімшесінен иістенген (солодовым запахом) 27 центнер бидай түсті. Бөлек үйіп қойдық не істейміз?- дейді директор.

-Жатқан жерінен қозғамандар, ақылдасып ертең бір шешімге келерміз – дейді қатшы.

«Қоянның қасынғанына, мылтықтың басылғаны дәл келгендей» телефон трубкасын қоя бергенде, тағы қоңырау, тағы да аудан басшыларынан бүгін кезекші болып қалған Бойченко трубканы алады.

-Жолдас Бойченко, сәлеметсіз ба, сізбен Алексей Иванович Козлов сөйлеседі, - дейді. Козлов өлкелік ауылшаруашылығы басқармасының бастығы болатын. Амандықтан кейін, Козлов:

-Жолдас Бойченко, аудандағы жағдай туралы баяндаңыз – дейді.

-Алексей Иванович, егін орағын жартсынан асырып тастадық.

-Егіннің шығымдылығы қалай аудан бойынша?

-Аудан бойынша әзірге- 6 центнерден алып жатырмыз, тәуір алқаптарға әзір кірісе қойған жоқпыз.

-Үкіметке астық сату жоспары қалай?

-Алексей Иванович, график бойынша тап-

сырып жатырмыз. Бірақ...- деп бөгеліп қалады. Целиноградтағы: -немене бірақ, неге бөгелдіңіз- деп қуырып барады.

-Бірақ, бір жәйсіз уақиға. Бір совхоздан элеваторға ашытқы исі бар, бірінші дәрежеде бүлінген (с солодовым запахом, порчи 1 степени) 27 центнер астық түсті – дейді.

Аржақтан:- не, не дедіңіз- деген өкірек дауыс телефон тұтқасын жарып жібере жаздайды. «Әкесі өлгенді де естіртпей ме, Бойченко жүрексіне отырып қайталап айтып береді.

- Сіз өзі бұл мәселеге жеңіл желпі, ағымдағы бір көзге ілмес дүние деп қарап тұрсыз ғой. Биылғы жылы, бір дән алтынға бағаланып тұрғанда 3 тонна астық шіріту деген қылмыс. Кеше ғана Министрлер кеңесі төрағасының бірінші орынбасары, Президиум мүшесі Д.С. Полянский келіп, бәрімізді тұрғызып қойып Никита Сергеевичтің сәлемін жеткізді. Орталық комитеттің шешімі: биылғы жылы астық сату жоспарын орындамасаңдар бәрің де қызметпен қоштасасыңдар, партиялық мәселелерің шешіледі – деп кетті. Осындай жауапты кезеңде күйген астықты үкіметке өткізу қылмыс, жолдас Бойченко, қылмыс. Кінәлі адамдарды партиядан шығарып сотқа беріңдер. Мен сіздің облысқа ертең келемін, бір жетідей боламын. Сіздің ауданға мүмкін ертең түстен кейін келіп қалармын. Воинков В.Н. (парткомның қатшысы) немесе Синичкин П.С. (өндіріс басқармасының бастығы) біреуі мені телефон

арқылы тауып алсын, мен обкомда боламын – дейді.

Бойченко жалма-жан Воинковты іздеп тауып алып, Козловпен болған әңгімені баяндайды. Воинков Аскольд Викторовичке П. Синичкинді тауып алып, қолға түскен бюро мүшелерін кешкі 11-ге жинауды тапсырады. Ал, Жамбыл совхозындағы төтенше жағдайды ресми түрде талқылауды тәңертеңгі сағат 6-ға белгілеп, совхоздың директоры мен парторгысын шақыруға тапсырма береді.

Бойченконың тауып алғаны мен болдым. Мені де төртінші бөлімшедегі (Амангелді ауылы) рация арқылы тауып алып, шұғыл түрде Бойченкоға телефон шалсын- депті.

Совхоздың орталығына келіп, Бойченконы кеңсесінен тауып, не болып қалды деп сұрасам.

-Не болып қалғанын өзің білмейсің бе? Жамбыл кеңшарының астықты шірітіп жатқанын бүкіл тың өлкесі біледі. Татиевский қайда?

-Тәңертеңгі жетіде жүргізілген ілездемеден кейін, бригадаларға бөлініп кеткенбіз. Мен Амангелді бөлімшесінде болдым, директор Жарқынға кеткен. Егіс алқаптарында болуы керек. Ал «шіріген астық» дегеніңізге түсінбедім – дедім.

-Қайранкөл элеваторына сіздің екінші бөлімшеден үш тонна ашытқы исі бар бидай түсіпті. Бүкіл край дүрлігіп жатыр. Директор мен совхоздың парторгысы білмегені қалай? Тәңертең сағат 6-да бюро, арнайы осы мә-

селені талқылайды. Татиевский екеуің түсінік бересіндер. Қазір директорыңды тауып ал. Суаткөлге (2 бөлімше) барып жағдайды біл- деді де телефон тұтқасын қоя салды. Қайранкөлмен сөйлестім, кеңшар басшыларына хабарламай бүкіл республиканы дүрліктіріп жатқандарына реніш білдірдім. Олар, кеңшар басшыларын таба алмадық, жасыруға болмайтын болды – деп ақталып жатыр.

Татиевскийді рациямен іздестірдім, таптырмайды, жауап бермейді. Бас агрономды Жарқынға директорды іздеуге жібердім де Суаткөлге келіп жағдайды білсем, бір машина, 27 центнер иістенген бидай жіберілгені рас. Тұқымдық бидайды қамбаға құйып, үкіметке беретін астықты жал – жал етіп далада сақтаған ғой. Жаңбыр жауғанда жер ылғал тартып, етектегі бидай балалай бастайды. Уақытында элеваторға жіберуге машина жоқ. Жылда мұндай бидайды шошқа фермасына төгетін. Биыл астық тапшылығына байланысты малға өлі отходтан басқа ештеңе жоқ. Тоқтың бастығы бөлімше бастығына айтып, осыдан құтылайықшы деп қыңқыдағаны мен машинаны қайдан алсын. Бүгін ғана мүмкіншілік тауып, бір машинаға артып қоя беріпті. Жылда бұл еленбейтін шаруа ғой. Биыл, міне қып-қызыл қылмыс болып тұр. Басқа істейтін амал жоқ.

- Енді уәкілдер қара құсша қаптайды. Тоқтарыңды тәртіпке келтіріңдер - деп тапсырма бердім. Бөлімше басшысы тәжірибелі

адам еді, жылда ұшырған бидайдың семіп қалғандарын, осы сияқты балалай бастаған иістенгенін машина тауып шошқа базына жібертетін еді. «Шығасыға иесі басшы болды» дегендей сол бастықтардың бірі де тоқ басына жоламағаны ма? Болар іс болды, мойынмен көтеру керек. Директор сағат түнгі он бірде ғана табылды, машинасындағы рация істемей қалыпты. Жағдайды баяндап, сағат төртке шығу керек екенін айтып, үйге келдім. Сағат төртте директордың жүргізушісі келіп, көрші едік, Татиевскийдің үйіне соқсақ, ол да тұрып киініп жатыр екен.

Парткомға жиырма-жиырма бес минут ерте келіппіз. Күзетшіден басқа ешкім жоқ, бес минутсіз 6-да бюро мүшелері келе бастады, қатшының өзі келді. Бәрінен бұрын келген Аскольд Викторович (мені жақын тартып жүреді, екеуіміз бірге бір идеологияда істедік қой) коридорда тұрған директормен екеуімізге келіп амандасты да маған:

-Менімен жүр- деді. Мен өзімен бірге кабинетіне кірдім. Есік жабылысымен, отыр деп айтпастан

-Қосай, жағдай жаман. Кеше кешке ақылдасып Татиевскийді партиядан шығарып, сотқа беретін болдық - деді.

-Сол бір машина бидай үшін бе?- деппін мен.

-Қазіргі жағдайда, астық мәселесі саясатқа айналып тұрғанда бұдан жеңіл жаза болмайды. Кеше қатшының кабинетінде отырғанда обкомның бірінші қатшысы екі рет

қоңырау шалды. Сен өзің барғаннан бергі бір жарым, екі айда не істегеніңді айт, директорды арашалап отқа түспе, бұл ескерткенім ғой, жүр, енді бюроға барайық – деді.

Бюро көпке созылған жоқ. Бойченко, Исатаев К.Е. - партком қатшысының орынбасарлары, Синичкин П.С. - өндіріс басқармасының бастығы сөйледі. Аупарткомның төрағасы М. Ғабдоллаұлы іс сапармен қалада екен. Войнков қортынды жасады, сөздері алдын ала келісіп, пішіп бізге беретін «сисияпаттарын дайындап қойғаны белгілі болды. Татиевскийге бұрыннан «қыңыр», «айтқанға көнбейді», «айдағанға жүрмейді» деп оңтайлы кезеңді тосып жүргендер азуды сықырлата басты дейсің кеп.

-Бұл жағдай кездей соқ емес. Николай Яковлевич мен-менсіп кетті. Ақыл кеңесті тыңдамайды. Міне бүгін «өзім білемін» неге әкеліп соққанын көріп отырсыздар. Татиевскийді басқа секіртіп алған өзіміз. өткен жылы өмірі, қызметі облысымызда өтіп келе жатқан директорларды былай қойып, тыңның батыры деп Ленин орденіне сізді ұсынған кім? Біз, сонда оның қыңырлығын білмедік пе? Білдік. Кінә бізде де бар. Дұрыс тәрбиелеп, жанына батырып сөз айтып, көзін ашатындай сынменен ескерту жасай алмадық. Енді бүгін Татиевскийге жазаның ең ауырын беруге тура келіп отыр – деді Войнков Владимир Николаевич.

-Алдарыңызда қаулының жобасы жатыр. Онда партияның астық үшін күрес саясатын

жете түсінбегені, совхоз шаруашылығын басқаруда жауапсыздыққа жол бергені, 3 тонна астық шіріткені үшін Татиевский Н.Я. қызметінен алынып, партиядан шығарылсын, ісі сотқа берілсін – деп жазылған. Кім осы ұсынысты жақтайды. Бәрі!

-Осы көрсетілген кемшіліктерді совхоз партия ұйымының қатшысы Абдрахмановқа да айтуға болады. Бірақ, оны осы қызметте 1,5 ай ғана істегенін ескеріп оған сөгіс жариялау туралы ұсыныс бар. Кім қолдайды? Қарсы, қалыс қалған жоқ.

-Абрахмановқа бүгіннен қалдырмай совхоз парткомының мәжілісін өткізіп, осы іске тікелей жауапты адамдарға тиісті жазасын беру жүктелсін – деген бапқа қалай қарайсыңдар. Кім осы ұсынысты қолдайды? Кім қарсы? Жоқ.

-Петр Степанович (Синичкин) сіздің адресіңізге бүгіннен қалдырмай директорлыққа кандидатура ұсынсын деп жазылыпты, оған да қарсылық жоқ қой. Осымен бюро бітті. «Сыбағымызды алып, «тамақ арсыз, ұйқы арсыз» дейді. Машинаға отыра бере Татиевский жүргізушіге;

-Володя, ат басын асханаға бұр, - деді. Сағат 7-00 көп тосқан жоқпыз, үнсіз тамақ ішіп алдық. Татиевский де, мен де шүйіркелесе табыса кететін сөздің адамдары емеспіз. Бүгін тіпті айтатын сөз ауызға түспейді, ақыл ұстатпайды, ой тұрақтамайды. Бірі келіп, бірі кетіп жатыр. Серігімді қалай жұбатайын? Бұлардың бюросы ойыншық, қайта

шақырып алып, кешірім сұрар ма екен? Осындай ошарылған ойдың, орындалмас қиялдың құшағынан шыға алмай мен отырмын. Николай Яковлевичтің не ойлап отырғанын қайдан білейін. Ол да әрі сәрі күй кешіп, бүгінгі уақиға түс сияқты, сенерін де, сенбесін де білмей отыр ма деймін. Сонда да, сөз тартып көрмекші болып: -Парткомды сағат 17,00 өткізсек дұрыс болар, парткомнан кейін, кешкі тамақ ішіп, бригадаларды аралауға уақыт жетеді ғой – деп қалдым.

-Сол дұрыс болар- деді де тоқтады. Менің сұрағым да ретсіз екенін енді түсіндім. Партиядан шығарылып ісі сотқа берілген адам ендігі парткомыңды қайтсын, орылмаған, өзін жұтқан егінді қайтсын. Менің ойым әңгімеге тартып, қайғы-уайымын жеңілдету ғой, қайтейін ойыма оралғаны сол болды. әңгімеміз үзілді. Енді бірде қарасам директор екі көзді жұмып алып ұйықтаған болып отыр. енді мазалаудың реті жоқ. Ол өз тарапынан ой бөлісетін ниет білдірмеді. Сонымен елге оралдық.

Ауданнан оралысымен сағат 17,00 бюро мүшелерін, бөлімше бастықтарын, екінші бөлімшеден агроном мен тоқ меңгерушісін шақырдым. Өзім бүгінгі аупарткомның бюросы туралы ойларымды жүйеге келтіріп, қаулының жобасын соңдауым керек. Бұл мәселе туралы өз бағамызды білдіріп, іске тікелей қатысты адамдарға беретін «сыбағамызды» қағазға түсіруге кірістім, Пресновтан телефон шылдыр ете қалды. Телефонда Исата-

ев ағамыз.

-Мен жаңа директорды алып, сағат 16,00 кезінде келемін.

-Ол кім жаңа директор? Мына директор әлі шығып болған жоқ қой.

Мен Татиевскийдің обкомның бюросынан кейін ғана тағдыры шешімін табар деп ойлап келгем.

-Қосай, қазір жағдай соғыс кезіндегідей. Сендер кетісімен обкомның бірінші қатшысы телефон шалды. Бүгін Қызылжарға А.И. Козлов келді. Тың өлкесінен Жамбыл совхозының жағдайын тексеру үшін партгосконтрольдің бастығы, өлкелік прокурор Копейко тағы басқа адамдар бүгін келмекші, тура совхозға келуі мүмкін. Дайын бол.

Ал менің қапқа салып алып келе жатқан директорым өзіңе таныс, бұрын аудандық комсомол комитетінің бірінші қатшысы болған Колыванов Анатолий Степанович – деді Қазекең, баяғы сабырлы қалпымен. Сонымен бірге сөз арасында Татиевскийдің тағдыры төңертеңгі бюро шешімімен тамамдалғанын сездірді. Бұл телефон сылдырының басы екен. Тұтқаны қоя бергенімде тағы сылдыр ете қалды. Тыңдасам Петропавлдан облыстық прокурор Рябоконь екен: қазір өлкенің бас прокуроры Копейкамен (аттарын ұмытыппын) бірге біздің кеңшарға шықпақшы, кешкі сағат 6-7 кезінде келеміз-деді. Тағы телефон, облыстық партия мемлекеттік бақылау комитетінің төрағасы Бобров Н.И., ертең сағат 11 кезінде сіздің кеңшарға

өлкедегі басшысымен екеуі келеміз- дейді.

Сүйткенше болған жоқ Қазі Исатай ұлы Колывановты алып келіп қалды. Директордың кабинетіне алып кірдім. Татиевский отыр екен. Қазі Исатаевич облыстық ауыл шаруашылық басқармасының бұйрығын оқыды. Татиевскийді қызметінен босатып, Жамбыл кеңшарының директоры болып Колыванов тағайындалыпты. Бәрі бір күнде. Мен үшеуін қалдырып өз кабинетіме келдім. Шақырылған адамдар тегіс жиналыпты. Жиналғандардың түрлері өрт сөндіргендей, қабақтары қатыңқы, ұнжырғалары түскен, бір апат келгендей, шарасыздық кейіппен қарайды. Жамандық жата ма, бәрі де жағдайды естіп, біліп отырған сияқты. Бірақ менің аузымнан естуді тосып отыр. Мен мәжілісті ашып, жағдайды толық баяндап шықтым. Аупарткомның бюро мәжілісі шешімімен таныстырдым. Екінші бөлімше (Суаткөл) басшыларын тұрғызып, түсінік алдық. Олар ақталып жатыр. Болар іс болды, енді не істеу керек? Бөлімше басшыларын жазалау керек. Егер кінәлі деп тапқан бөлімше бастығы Ганжело В., агроном Жақин Сейтақ, тоқ меңгерушісі Адраков Жиеншені аудандағылар айтқандай партиядан шығарсақ, үшеуін де соттап жіберетінін білеміз. Партияда қалдырсақ мені жазалауы мүмкін. Бірақ мені қайта қайта бюрода қарай қоймас, жігіттерді түрмеден алып қалуға сәті түсер деп тәуекелге бел будым да әңгімені соза бермей, 27 центнер бүлінген астықтың жөнелтілгені рас.

Аудандық парткомның шешімі анау. Сол астық үшін бүкіл өлкенің дүрлігуі мынау. Қортынды сөзімде кінәлілерге біраз шүйлігіп алдым да, үшеуінеде іс қағаздарына жазылған ақырғы сөгіс жариялансын, Адрақов тоқ меңгерушілігінен босатылсын (бұл жұмысқа парткомда бекітілген болатын) деп ұсыныс жасадым. Бюро мүшелелері қолдап қаулы алдық. Бұл мәселені аяқтай бергенде, директордың қатшысы тілдей қағаз әкеліп берді. Онда: өлке, облыс прокурорлары келіп, сізді екі минутқа келіп кетуіңізді сұрайды – деп жазыпты. Мен жиналғандардан кешірім сұрап, бюро біткен жоқ – деп директордың кабинетіне бардым. Бұрынғы отырған үшеудің үстіне екі жаңадан қонақтар отыр. Рябokonді таныдым. Оны пленумдарда облыстық жиындарда көрген екенмін, ол кісі Копейкомен таныстырды да:

-Жолдас Абдрахманов, біз Татиевскийді тұтқынға алу туралы шешім қабылдадық. Жағдай солай болды. Татиевскийге қарасам, түрі әлем тапырық, бұғағы салбырап, бетін тер жуып кеткен, түсі өрт сөндіргендей қап-қара.

-Сіз участкелік инспектор мен директорға бекітілген машинаның жүргізушісін шақырып беріңіз- деді. Татиевскийді аяп кеттім. Мынау уақиға, көрмесем де естуім бар, 37-жылды еске түсірді. Мені, партия комитетінің қатшысын партком бюросынан шақырып алып тапсырма береді. Обкомның, парткомның мүшесі Татиевскийді түрмеге жабады. әрине

мен милиционермен жүргізушіні шақырттым. әлгіндей болған жоқ жетіп келді.

Рябokonь бір қағазды милиционерге беріп:

-Мына қағаз Татиевскийді қамауға алу туралы санкция. Мына жүргізушінің машинасымен Пресновқаға қазір, жедел түрде апарып аудандық тергеу изоляторына өткізесіңдер. Аржағын сондағылар біледі. Кәне, дайынсыңдар ма? Сенің машинаң қайда?

-Машина осы арада - деді Татиевскийдің жүргізушісі, көзінен жас ыршып-ыршып кетті. Қайтсын Кубаннан бірге келген еді. Милиционер қасына жақындай бергенде Татиевский: -Үйіме барып қоштасып, киім алуға ұлқсат етіңіздер – дегенді әрең айтты да, еңкейіп орнынан тұра берді. Копейко милиционерге қарап: -үй ішімен қоштасып, керек киімдерін алуға 15 минут уақыт беремін-деді. Осылай Татиевский шалқайып кірген кабинетінен еңкейіп бүкірейіп шықты, бұрынғы тыңға келгендегі Татиевский емес. Жүні жығылып мүсәпір болған жәйі бар. Мен мұны табалайын деп айтып отырған жоқпын. Жоқ! Сол кездегі жүйенің адам тағдырына деген көз қарасы. Адамды көкке көтергенде алланың өзі кешірсін, жер бетінің құдайы деп табындырады, енді оны тұқыртарда жеті қат жердің астына тығып жібереді. Сол кезде «тыңды адам көтерді, тың адамдарды көтереді» деп жиі айтатын едік. Рас, тың адамдарды көтерді. Бірақ тым биікке көтеріп, төмен тастап жібергенде кейбіреулерінің

сүйегін де теріп ала алмадық. Татиевскийдің тағдыры соған мысал.

Бұрынғы директорды аттандырып салған соң, бар шаруасы біткендей облыс прокуторы өлкедегі бастығын алып кетіп отырды.

Біз партком мәжілісін жалғастырдық. Мен К. Исатаевқа сөз бердім. Ол кісі қысқа да, нұсқа сөйлейтін адам. Мән-жайды қысқаша айтып берді де, жаңа директорды таныстырды. Ауданның, оның ішінде біздің шаруашылықтың міндеттерін атап өтті. Астық науқанын ұйымшылдықпен аяқтайық- деп сөзін бітірді. Тамақ ішкеннен кейін Қази Исатайұлы ауданға қайтып кетті. Колыванов уақтша біздің үйде қалды. Сүйтіп өмірімдегі ең ұзақ күн, шытырманды уақиғаларымен аяқталды-ау. Тәңертең, сағат он кезінде аупарткомның бірінші қатшысы В.Н. Воинков, өлкелік, облыстық партгосконтрольдің бастықтарын алып келді. Түске дейін бригадаларды аралап, түскі астан кейін олар кетті. Сағат 17 кезінде аудандық өндіріс басқармасының бастығы (производственное управление) Синичкин П.С. өзінің тың өлкесіндегі қожасы Алексей Иванович Козловты алып келіп, түнге дейін солармен болдық. Кешкі тамақ беріп оларды аттандырдық. Енді 29 қыркүйекте жұмысқа келсем, столымның үстінде телефонограмма. «Қазанның бірінде сағат 14,00 облыстық партия комитетінің бюро мәжілісі. Абдрахманов, Колывановтар келуге міндетті» - деп жазылыпты. Түске қарай обкомнан телефон соғып, хабар алған алма-

ғанымызды білді де, Татиевскийдің партия билетін ала кел деп тапсырды «Жазған құлда шаршау жоқ» А. Колыванов екеуіміз бірінші қазан күні айтылған уақыттан ертерек обкомға бардық, төртінші қабатында ерсілік-қарсылы жүрген адамдар. Бізді танып қарсы алған обкомнің бір қызметкері біздің мәселе туралы алынатын қаулының жобасын беріп «танысып алыңыз» – деді. Шешімнің бірінші бөлігінде не жазғанын шамалаймыз ғой. Тура екінші бөлігін, жазалайтын баптарын қарап жатырмын. Бірінші бапта ауданның Татиевскийге берген жазасы қайталанған. Маған ауданның жазасынан ауырлатып, іс қағазға жазылған жәй сөгіс жариялансын – депті. Бұлардың жаңалығы сол, Синичкинге іс қағазына жазылған ақырғы соғыс, Воинковқа іс қағазына жазылған жәй сөгіс. Оқып алып жобаны өздеріне қайырдым. Бір кезде бізді сол төртінші қабаттағы, бюро өтетін залға шақырды.

Бөлім меңгерушісі уақиғаны қысқаша баяндағаннан кейін маған сөз берді. Менің ақылшыларым. «Мен бір-екі ай ғана істедім дегенді жиі айта берме. Қайта: «бұл мен кеңшарға барған уақыт, бір-екі ай, аз емес. Көп жұмыс тындыруға болар еді деп, өзінді союдан баста да, соның өзінде мынандай-мынандай шараларды іске асырдық де, істелген жұмысыңды баянда, ал ақталсаң олар ерегесіп кетеді деген болатын. Мен сол ақылды дұрыс көрдім. Менен кейін, В. Воинковты, П. Синичкиндерді тұрғызды. Оларға

сұрақты жаудырып жатыр, әсіресе өлкеден келгендер.

Өлкеден келгендер дегенім, біздің кең-шарда болғандардың бәрі осында отыр екен. Енді сөз кезегі бюро мүшелері мен қонақтарға берілді. Ауыздарына түкіріп қойғандай Татиевский жауапсыз, жүгенсіз кеткен адам. Оны қызметтен баяғыда қуу керек еді, аудан басшылары Воинков, Синичкин ымрашылық білдірген, бетімен қоя берген - деп, барлық сөздерінің зәрін үшеуіне бөліп төгіп жатыр. Құдай оңдап, менің атымды атағандар болған жоқ. Оның есесіне ауданның екі басшысына көбірек шүйлікті.

Қортынды сөзді обкомның бірінші хатшысы Кузьма Захарович Подгорбунский жасады. Бұрын да бірер көргенім бар. Ақырын, асықпай, ыңрана сөйлейтін адам еді. Өзі еңгезердей, шашы бұйра, талғаммен киінетін салдығы да бар. Жалпы жағдайды қортындылай келе, қаулының шешуші бөліміне келгенде:

-Жолдастар! Татиевский туралы пікірлеріңіз, ұсыныстарыңыз жобамен бірдей шығып жатыр. Партиядан шығарылсын, қызметінен алынсын ісі сотқа берілсін дегендерің қолдарыңды көтеріңіздер, кім қарсы – жоқ, қалыс қалған – жоқ. Жолдас Абрахманов Татиевскийдің партбилетін әкелдіңіз бе? Тапсырыңыз! Мен Татиевскийдің билетін Подгорбунскийге бердім.

-Екінші бап – Абрахманов туралы. Бүгінгі жобада ауырлау жаза қарастырылыпты.

Кеңшардың парторгы болғанына аз-ақ уақыт өткенін ескеріп, жазбасыз, жәй сөгіс берілсін – деп жазсақ қалай қарайсыздар. Кім қарсы, кім қалыс – жоқ. Бір ауыздан қабылданды.

-Аудан басшыларына қатысты жобадағы үшінші бапты қолдаймыз ба? – деп сұрады Подгорбунский. Қасында отырған Козлов А.И.:

-Сонда қалай, Кузьма Захарович, Воинковтың жастығын ескеріп отырсыз ба? Никита Сергеевич: партком секретары мен өндіріс басқармасы бастығы екеуі егіз, жауапкершіліктері де, құзыры да бірдей – деген жоқ па еді?

-Иә, Алексей Иванович, сіз дұрыс айтып отырсыз. Жолдастар, екеуіне де іс қағаздарына жазып ақырғы сөгіс берейік – демесі бар ма. Сонымен ауданның екі басшысы бірдей «сыбаға» алып қайтты.

Осымен үш тонна астықтың хикаясы бітті ғой деп жүрсем, бітпепті. Облыс орталығынан оралған соң үш-төрт күннен кейін мені аудандық парткомның бюросына шақырады. «Өзіңмен бірге екінші бөлімшенің басшыларын: В. Ганжело, С. Жақин, Ж. Адрақовтарды ала кел» деп тапсырыпты.

Амал жоқ, кел деген күнінде, белгіленген уақытында жетіп бардық. Бюро жүріп жатыр екен. Біраздасын бізді шақырды. Ешкімнің есебін де тыңдаған жоқ. Біз кірген бетте Воинков:

-Жолдастар! Кеңшар парткомының күйген астық туралы қаулысын оқыдыңдар ғой? Принципіз, жұмсақ, әйтеуір қаралды деу

үшін шешім қабылдап отыр. Абдрахманов обкомның бюросында жазасын алған, екі рет жаза кесуге болмас. Ал, бөлімше басшыларының үшеуінде партиядан шығарайық. Қалай қарайсыңдар, кім қарсы? Қалыс қалғандар? жоқ. Партбилеттеріңізді тапсырыңыздар деді. Саудамыз осымен бітті, елге оралдық. Бірақ жиырма центнер шіріген астықтың жыры мұнымен де бітпепті. «Қазан айының 15 күні Татиевский, Ганжело, Жақин, Адраковтарға сот болады. «Қуа ретінде сот мәжілісіне сіз де шақырылдығыз. Кешікпей келуге міндеттісіз», - деген қағаз алдым. Екінші бөлімше басшыларын парткомда қарап, біздің шешімді жұмсақ деп күшін жойып, оларды партиядан шығаруында осындай мән бар екен. Партбилетпен соттамайық деген ғой, шамасы.

Сонымен қазан айының 15 күні түс ауа сот мәжілісі басталды. Татиевскийді үш серіктерімен залға алып келіп, белгіленген жерге қатар тізіп отырғызды, екі милиционер екі жақта. Көзім Татиевскийге түсіп еді түрме тәртібі қатты батқанға ұқсайды. Кіріп-тарлық жүзінен анық байқалады. Бұрын 158 кг. салмағы бар адам бұғағы салбырап, қарны ортайып, киген киімі олпы-солпы болып қалыпты. Айыптаушы прокурор, қорғаушы адвокаттар сөйлегеннен кейін куаларға кезек келді. Мен мұндай жағдай жылда болатынын, биылғы Одақты түгел қамтыған құрғақшылық астық балансын тым төмендетіп жібергенін айттым «Сүйтіп – дедім, астық

мәселесі саясатқа айналды. Бұл уақытша құбылыс, адам тағдырын саясатқа орай шешуге болмайды. Саясат күнде, жылда өзгереді. Татиевский тың игеруші, осы кеңшарды он жыл басқарды, Ленин орденімен марапатталды. Енді оның тағдырын бір машина бидай үшін шорт кесіп, қалай қылмыскер деп атаймыз» – дей келе төртеуіне де мінездеме бердім. Менің сөзімді бөлген жоқ, сұрақ қойған жоқ. Байқаймын қарсы үәждері де жоқ. Оларда да шарасыздық байқалады. Қайтсын, олар да үй-күйі бар жандар, әділдікке бағнам деп қызметтен қуылып жатса, от басын кім асырайды. Әрине прокурорға да, сотқа да кімге қанша «си» тартылатынын айтып берді ғой, оны бұл бейбақтар бұза алмайды. Солай болды да, сот үкімі қатал: Татиевскийге бес жыл, Адрақовқа бес жыл, Ганжело мен Жақинге үш жыл бас бостандығынан айырылсын – дейді. Татиевскиймен амандасуға ғана шамамыз келді, әйелі, балаларына ғана бес минут сөйлесуге ұлықсат етті.

«Ақылды - елді елден оздырады, ақылсыз өз елін өзі тоздырады» – дегендей Хрущевтің орнатқан коммунизмі осы болды.

Біздің жігіттердің бағына қарай Н. Хрущевті орнынан тайдырып, Л. Брежнев келген соң, облыстық сот істі қайта қарауға мәжбүр болды, аудандық соттың үкімі бұзылды. Бес айдай түрменің нанын жеп жүдеп-жадаған Татиевский, Ганжело, Жакин, Адрақовтар үйлеріне келді. Татиевский біреуге өкпеле-

гендей түрмеден келген күнінің ертеңінде Қубанға көшіп кетті.

«Есің барда еліңді тап» деген ғой. Николай Яковлевичтің соңынан артынып тартынып В. Ганжело да тайып тұрды.

«Битке өкпелеп тонын отқа жақсын ба» Сейтақмет, Жиеншелер туған елінен кеткен жоқ кейін Жақин бөлімше меңгерушісі, Адрақов өз қызметіне қайта тұрды.

Бұл уақиғалар тың игерудің он жылдығы қарсаңында, 1963 жылы болған еді.

ЭПИЛОГ

Тың игерудің 50 жылдығы қарсаңында осы эпопея туралы естелік – мақала жазуға кірістім. Жаздың жадыраған жәйма шуақ бір күні төңертеңгі шәйімді ішіп архивымды ақтарып, іске кіріскенім сол еді, «Ассалау-мағалейкум» деп бір жас жігіт кіріп келді. Анда – санда бір көрген жастарды бірден тани қоймайсың.

-Уағаликүмиссалам – деп сәлемін алдым да, - қай баласың, шырағым, танымай қалыппын дедім.

-Жезде, мен Сайранның баласымын ғой, атым – Асқар.

-Е, енді білдім, көптен көрмеген соң жасы ұлғайған адам ұмытшақ келеді, сен журналист емессің бе, Астанада тұрады деп естігемін.

-Иә, жезде Астанада тұратынымды, жур-

налист екенімді біліп отырсыз.

-Бәрі қайырлы болсын, келін – балалар аман ба? – деп сұрап жатырмын.

Асқар орта бойлы, төлдырмаш, шәші сәл бұйралау, қой көзді, қара торы жігіт болыпты. Мен көрмегелі бес-алты жыл болған шығар.

-Меруерт, мында кел, сен Асқарды таныдың ба? інің келді, ет ас! – дедім.

Меруерт келіп інісін бетінен сүйіп, аمانдық сұрасып жатыр.

Жайланып отырғасын әңгімеге кірісіп кеттік. Қонағым келген іс-сапары туралы айтып отырды да, менің алдымдағы кітаптар мен газет қиындыларына көзі тұсіп.

-Жезде тың туралы роман жазу үстіндесіз бе? – деді.

-Шырағым, роман түгіл, біздің жасымызда, мақала жазуда оңай шаруа емес. Дегенмен көз көрген, көңілге түйген ойларымды баспа бетінде ортаға салып, тыңның әділ баға алуына кол үшін берсем деп ойлап жүрмін.

-Сонда сіз тың игеру «Совет халқының ерлігі, ұлттар достығының жемісі» демексіз бе? Жерімізді тілгілеп, еліміздің берекесін алған, өзі ұмытыла бастаған сәтсіз аяқталған шаруаны қайтесіз.

-Асқаржан, тың игеру ісіне біржақты қарауға болмайды. Шын мәнінде, Қазақстанның астық өндіруде екінші орынға суырылып шығуы да осы уақиғаның нәтежесі. Одақ бойынша көтерілген 41,8 миллион гектар

жердің 25,4 миллионы Қазақстанның үлесіне тиеді. «Жерімізді тілгіледі» дейсің. Қазір жерасты байлығымыз кімнің қолында? Ол байлық сарқылмай ма? Ал игерілген тың тыңайған жер орнында. Оны дұрыстап пайдаланса ұрпақтан ұрпаққа жетеді.

Дегенмен тың игеру ісінде «мені көр» деп тұрған қателіктер де болды. Бірақ естір құлақ, көрер көз болмай, қол жеткен табысқа мас болып «уралай» бергеніміз де шындық.

-Жезде-ау тыңның, сіз айтқан сияқты қателігі, көлбектемей тура айтсақ, зияны осы ғана ма? Халқымызға осы тың не берді?

-Бұл сауалдарыңа да біржақты жауап беруге болмайды. Алдымен қазақ еліне тың игерудің пайдасы туралы айтайын.

Тың игерудің алғашқы екі жылында Қазақстанда 340 жаңа кеңшарлар салынды. Бұрынғы колхозды – ауылдардың шым үйлері кетіп, төбесін қаңалтыр, шифермен жапқан ағаш, кірпіш үйлер бой түзеді, көшелері гүлге оранды, үйлердің айналасы жасыл желек жамылып, ағаш егілді. Жаңадан салынған типті мектеп, клуб, дүкен, денсаулық пункттері ауылды түрлендірді. Мал фермаларының өзі бір ауыл. Типтік мал қоралары, онда малды қолдан ұрықтандыру пункті, сиырды электрмен сауу тағы басқа техника-жабдықтары бар. Мал фермаларында медициналық пункттердің ашылғанын көзіміз көрді, азикирит, емдік балшықпен құяң, сарсуларды емдейтін еді.

Әр нәрсе салыстыру арқылы айқында-

лады. Мен 1970 жылдардың орта кезінде Ресейдің орталық облыстарында болдым. Төбесін қамыспен, шыммен жапқан үйлерді көрдім. Көбі саман, жер үйлер, біздегідей ағылып жатқан машиналар жоқ, бары бізде бұрын болған ЗИС, полуторка дейтін машиналар. Өгіз, ат жеккен шаруалар көп кездеседі. Курск облысында Льговқа дейін машинамен жүріп селоларында жаңа типті мәдени, оқу үйлерін көре алмадым. Мектептері ескі үйлерде, клубтары бұрынғы ескі шіркеуде. Тың игеру кезінде Қазақстанға келген техникадада есеп жоқ. Тек қана 1954-1955 жылдары облыс тоғыз мың трактор, үш мың комбайн, екі мыңға жуық автомашина алдық. Ал Ресей, басқа республикалардағы жағдай Курск облысындағыдай.

«Бояушы, бояушы дегенге сақалын да бояпты дегендей, тың көтерудің жөні осы екен» - деп мал жайылатын жер қалдырмаппыз. Оны біздің «Жамбыл» кеңшарының жағдайынан-ақ білуге болады. Бұл шаруашылық егістің алқабын 28 мың гектарға жеткізді. Соның құнарлысы, егіске жарамдысы 16 мың ғана болатын. Қалғанынан жауын-шәшін болмаған құрғақшылық жылдары сепкен тұқымын да ала алмайтын. Бірақ ол жерлер мал жайып, қысқа шөп дайындауға таптырмайтың алқап еді.

Осындай асыра сілтеу салдарынан мал шаруашылығына орасан зиян келтірдік. Жаз бойы дайындаған шабылған шөп қыстың ортасына да жетпейтін. Бұтақ, қамыс, сабан

малға азық ретінде дайындалды. Басқа облыстардан сабан сатып алып күн көрген жылдар болды. Бір жылы кеңшардың бас зоотехнигі Қайырбай Садуақасов Қызылорда облысынан 5-6 вагон қаңбақ шөп әкелгені есімде. Өзі жеңіл, тікенекті шөп екен, оны түйе ғана жейді екен. Біздің малдар шілікті де, талды да азық қылып жей береді ғой (ашыққасын не жемейді), ал мына тікенекті жемей қойды.

Жағдайдың осындай екенін көре-біле тұрып «Сүттің жоспары қайда?» – деп қуыра келетін басшыларға не айтарсың?

Оны да көрдік. -Ал, осының елдігімізге, рухани байлығымызға шабуыл жасағанын жоққа шығара аламыз ба?

-Бұл орынды сұрақ. Осы науқанды желеу етіп Қазақстанға он жылда екі миллионнан астам басқа ұлт өкілдерін әкеп, бар халықты мидай араластырып жіберді. Қазақтар өз елінде азшылыққа айналды. Сондықтан ұлтың болмысымызға балта шабыла жаздады. Қазақтар салт-дәстүрінен, тілінен, мәдениетінен айрыла бастады. Хрущев; «Советтер Одағында бір-ақ халық болады, ол совет халқы, тіл де біреу, ол орыс тілі» - деп даурықты. Республикамызда қазақ газеттері жабылды. Орыс мектептерінде қазақ тілі пән ретінде жүрмейтін болды. Таза қазақ ауылдарындағы бастауыш мектептердің өздері орыс тіліне көше бастады. Сөйтіп, туған тіліміз кемпір мен шалдың, үй-іші, тұрмыстық қатынас құралына айналады. Бұның бәрі

рас. Бірақ санаңа сәуле түсіріп ойласаң осы орыстандыру саясаты тың игеру кезінде туындады ма?

Қазақ елін отарлау саясаты І Петр тұсынан басталды да, үздіксіз жүргізіліп келген жоқ па еді? Хрущевтың мастықпен бе, алаңғасарлықпен бе «бір ұлт боламыз, бір ғана тіл болады» дегені жаңалық емес болатын. Рас, тың игеруді желеу етіп, патшаның қарашекпенділерді тоғытқанындай, екі миллион басқа ұлт өкідерін жіберуі сол орыстандыру саясатын жандандырып жіберді.

Сондықтан барлығын тың игеру науқанына байланыстыра берудің қажеті жоқ. Әсіресе тыңның, тыңайған жердің не екенін білмейтін жастар істің байыбына бармай үкім айтуға бейім тұрады. Мақала жазсам солар үшін жазамын –дедім.

Асқар ойын жалғастыра әңгімесін бастай берген кезде сәлем беріп елден келген туыстар кеңесімізді бұзып жіберді.

Жас буын мен аға буынның бітпес пікір таласы ғой, «Кейін қайта жалғастырамыз»-деп екеуімізде әңгімемізді ренішсіз доғардық.

МАЗМҰНЫ

Отты жылдарда	3
Білім жолында	34
Тыңға шабуыл	85
Эпилог	203

Кітәптің шығуына қол үшін беріп,
демеушілік жасағандар: балам Марат және
жолдасым – інім Қайырбай Садуақасов.

Қосыл Омаров

ТУҒАН ЕЛ ҚҰШАҒЫНДА
(деректі хикаят)

Редактор: Б. Мұстафин
Техникалық редактор: Назаренко В.В.

Теруге 26.06.2003 ж. жіберілді. Басуға 15.07.2003 ж. қол қойылды.

Пішімі 60x84 4/16, қағазы офсет. Қаріп түрі "Таймс".

"RISO" аппаратында басылған. Шартты баспа табағы 6,6.

Таралымы 200 дана.

Бағасы келісілген.

Типография ЭТОКА
Петропавл қаласы, Театральная көшесі 42 үй.